

**СПЕЦИАЛНИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ
ДИСЦИПЛИНИ В УНИВЕРСИТЕТСКОТО
АРХИВНО ОБРАЗОВАНИЕ, АРХИВНАТА
ПРАКТИКА И ИЗСЛЕДВАНИЯТА
ПО ИСТОРИЯ**

**УНИВЕРСИТЕТСКИ ЧЕТЕНИЯ
ПО АРХИВИСТИКА**

ТОМ VII

УНИВЕРСИТЕТСКИ ЧЕТЕНИЯ
ПО АРХИВИСТИКА

ТОМ VII

**СПЕЦИАЛНИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ ДИСЦИПЛИНИ
В УНИВЕРСИТЕТСКОТО АРХИВНО ОБРАЗОВАНИЕ,
АРХИВНАТА ПРАКТИКА И ИЗСЛЕДВАНИЯТА
ПО ИСТОРИЯ**

Предговор и съставителство: *Андреана Нейкова*
Предпечатна подготовка: *Давид Нинов*

© *Андреана Нейкова* – предговор и съставителство
ISBN: 978-954-400-124-7

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА „АРХИВИСТИКА И МЕТОДИКА НА ОБУЧЕНИЕТО
ПО ИСТОРИЯ“

ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ
„ИВАН ДУЙЧЕВ“

XII НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ

**СПЕЦИАЛНИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ
ДИСЦИПЛИНИ В УНИВЕРСИТЕТСКОТО
АРХИВНО ОБРАЗОВАНИЕ, АРХИВНАТА
ПРАКТИКА И ИЗСЛЕДВАНИЯТА
ПО ИСТОРИЯ**

Проведена на 18–19 април 2018 г.

УНИВЕРСИТЕТСКИ ЧЕТЕНИЯ
ПО АРХИВИСТИКА

ТОМ VII

София, 2019

*Сборникът се посвещава на всички автори в поредицата
Университетски четения по архивистика, чиито публикации
през периода 2009–2019 г. допринесоха за развитието на
иновативната българска теоретична архивистика и архивно
образование, а също и за утвърждаването на професията
архивист у нас, въпреки всичко!*

ПРЕДГОВОР

По традиция на 18 април, когато от 2005 г. досега официално се отбелязва старта на архивното ни образование през академичната 1952/1953 година в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, а също и *Денят на специалност „Архивистика и документалистика“ в Историческия факултет*, както, по съвпадение, и рождената дата на акад./проф. Иван Дуйчев (1907–1986) – първият дипломиран архивист у нас, възпитаник на *Школата по архивистика и палеография* на Ватикан, за пореден път имам честа да представя новия Т. VII от известната поредица *Университетски четения по архивистика*. В сборника са публикувани предоставените за целта материали от участниците в миналогодишната XII теоретична конференция на тема: ***Специалните исторически дисциплини в университетското архивно образование, архивната практика и изследванията по история.***

Съорганизатор на конференцията, проведена на 18–19 април 2018 г., е *Центърът по славяновизантийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“*. С доклади, научни съобщения и презентации участваха общо 28 университетски преподаватели (СУ, ПУ), в това число и проф. д. и. н. Татяна Хорхордина, която е ръководител на катедра *История и организации архивно дело, Росийский государственный гуманитарный университет* (Москва, РГГУ), а също и водещи специалисти в областта на *помощните/специалните исторически дисциплини от Института за исторически изследвания при БАН*, както и колеги от историческите ни архиви и музеи (*Централен държавен архив, Научен архив – БАН, Български исторически архив, НВКМ, Отдел „Ориенталски сбирки“, НБКМ, Държавен архив – Видин, Национален исторически музей, Национален военноисторически музей*).

Трябва да се отбележи, че повечето от обявените в *Програмата* автори лично представиха своите разработки, което доказва необходимостта от подобни интердисциплинарни научни форуми с оглед потребностите и предизвикателствата пред съвременната *Българска универси-*

тетска архивистика като конкурентен национален образователен модел. От своя страна, въпросният модел отразява постиженията не само на интегралното по своя характер архивно познание, но и на историческата наука и специалните исторически дисциплини.

При откриването на конференцията организаторите и участниците бяха поздравени от доц. д-р Георги Вълчев – Зам. ректор по учебната дейност в СУ, доц. д-р Михаил Груев – Председател на Държавна агенция „Архиви“, и доц. д-р Тодор Попнеделев – Декан на Исторически факултет, СУ, на когото проф. д. и. н. Т. Хорхордина предаде **Поздравителен адрес** от д. и. н. проф. Александър Безбородов – изпълняващ длъжността Ректор на РГГУ (Вж. *Приложение*).

В подготвената информация са отбелязани отделните участници и съответните теми, както и заключителната дискусия преди закриването на XII конференция. И този път впечатляващо се представиха младите ни колеги, които проявяват интерес именно към методическия инструментариум, постиженията и проблемите на специалните исторически дисциплини, въпреки че те все още почти не се изучават от бъдещите историци и архивисти, както се изясни.

По стечение на обстоятелствата с последната конференция на практика приключва един етап, но усилията в тази насока със сигурност ще продължат. Теоретичните конференции, проведени през периода 2005–2018 г. безспорно доказаха, че *Българската университетска архивистика* вече се утвърди и функционира като национален образователен модел, който е съизмерим с вековните традиции и постижения на водещите чуждестранни висши училища в тази област. А доколко ще има нови конференции, посветени специално на развитието на архивно-информационния сектор и потребностите на университетското архивно образование, това е въпрос на осъзнаване на общата кауза и професионални интереси от страна на архивната ни колегия и ръководствата на заинтересуваните институции и висши училища, в които се обучават архивисти.

В тази връзка относно спомената поредица *Университетски четения по архивистика*, която към момента включва осем сборника и 6 електронни издания/дискове с материалите от проведените конференции, се налагат следните уточнения, доколкото съм инициатор, съставител и научен редактор на същите. По-конкретно, подобно на добре позната у нас и в чужбина *Електронна библиотека по архивистика и документалистика (ЕБАД)*, на която също съм научен ръководител, въпросната поредица не е институционално обвързана, а частна инициатива и изпълнение.

Освен това, посочените издания са публикувани и в *ЕБАД*, което означава, че те са онлайн достъпни. Следователно, независимо от отказа на сегашната катедра *Архивистика и методика на обучението по история* да продължа да бъде хоноруван преподавател по основните профилирани дисциплини в спомената специалност *Архивистика и документалистика*, аз получих същия статут в друг университет, респ. и заявените досега авторски права върху съответните учебни програми, учебни пособия, в това число и публикациите си в *ЕБАД*! Ето защо въпросната поредица *Университетски четения по архивистика*, както понастоящем, така и в бъдеще, също е обект на авторско право!

Приложение

**Поздравителен адрес от д. и. н. проф. Александър
Безбородов – изпълняващ длъжността Ректор на РГГУ,
до доц. д-р Тодор Попнеделев – Декан на ИФ, СУ**

МИНОБРАЗОВАНИЯ РОССИИ
Федеральное государственное
бюджетное образовательное учреждение
высшего образования
«Российский государственный
гуманитарный университет»
(РГГУ)

Миусская пл., д. 6, Москва, ГСП-3, 125993.
Тел. (495) 250-61-18. Факс (499) 250-51-09.
E-mail: rsub@rsub.ru; http://www.rggu.ru.
ОКПО 02068746. ОГРН 1037700067118.
ИНН/КПП 7707033405/770701001.

Декану исторического
факультета Софийского
Университета
«Св. Климента Охридско»
Доктору
Тодору Попнеделеву

15.04.2018 № 25

Уважаемый Тодор Попнеделев!

Сердечно поздравляю Вас, а также преподавателей и студентов Софийского университета с научной конференцией посвященной чрезвычайно важной и актуальной теме - специальным историческим дисциплинам в университетском архивном образовании, архивной практике и их роли в исторических исследованиях!

Сотрудничество болгарской и российской архивных школ имеет многолетнюю историю, поэтому исторически объяснима большая близость болгарской и российской методик работы с архивными документами. Убежден, что научно-образовательные связи между Софийским университетом св. Климента Охридско и Российского государственного гуманитарного университета имеют большие перспективы, будут развиваться и обогащаться. Желаю Вам и Вашему коллективу новых достижений в благородной деятельности в интересах развития историко-архивоведческой науки наших стран!

Исполняющий обязанности ректора РГГУ,
проф., д.и.н.

А.Б. Безбородов

АРХЕОГРАФИЯ И ПУБЛИКАТОРСКА ДЕЙНОСТ В КОНТЕКСТА НА ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА НА ИНФОРМАЦИОННИТЕ РЕСУРСИ НА АРХИВИТЕ

проф. д-р Андриана Нейкова, СУ

Тъй като, по съвпадение, 18 април е и рождената дата на патрона на *Българската университетска архивистика* акад./проф. Иван Дуйчев (1907–1986), отново отправна точка, не само към темата на настоящата конференция, посветена на *Деня на специалност Архивистика и документалистика* в СУ, но и за предлаганата разработка, са неговите *Лекции по архивистика*. Същите са библиографски факт от 1950 г., като през 1993 г. са преиздадени по инициатива на преподаватели по архивистика в СУ и с любезното съдействие на Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“. През 2006 г. *Лекциите по архивистика* са публикувани и в електронен формат, а от 2009 г. чрез *Електронната библиотека по архивистика и документалистика* те стават и онлайн достъпни¹.

Въпреки че посочените лекции са и първият теоретичен труд по въпросите на съвременната архивистика у нас, авторът обръща внимание на значението и приложението в работата на архивистите и на т. нар. *помощни исторически дисциплини/специални исторически дисциплини*, начело с *изворознанието*, доколкото техен обект са писмените исторически извори или отделните им реквизити/съставни елементи. В тази връзка ще припомним, че за периода на Новото и Най-ново време именно архивните документи са сравнително най-многобройната група писмени извори.

Сред посочените дисциплини са: *палеография, дипломатика, сфрагистика* или *сигилография, историческа хронология, историческа метрология, филигранология* и др.

На практика постиженията на *археографията* имат значение за създаването на необходимата *печатна изворова база* за изследванията по история. От друга страна, развитието на самата археография, подобно на *изворознанието*, е обвързано с теоретичното равнище и методическия инструментариум на останалите *помощни исторически дисциплини* при подготовката на различните документални издания, в това число и съвременните електронни документални издания.

Безспорен принос на Ив. Дуйчев в споменатите *Лекции по архивистика* е изясняване етимологията на наименованията на повечето от *помощните исторически дисциплини* и определенията им в системата на научната терминология. Освен това, той проследява в логична последователност прилагането на техните принципи и методи в архивните процеси и дейности. За целта привежда примери от собствената си дългогодишна дейност по издирването, критично проучване, публикуване и използване на средновековни ръкописи и документи за българската история, съхранявани предимно в чуждестранни архиви, библиотеки и музеи. Това му позволява да конкретизира кои от теоретичните постижения, методически изисквания и професионални умения от областта на *помощните исторически дисциплини* са приложими в работата на архивистите: ... *на архивистите са им необходими знанията относно палеографията, за да могат да бъдат разчетени стари документи, написани на един или друг език и с едно или друго писмо. Необходимо е да се познават добре различните хронологически системи и начините, чрез които, при наличието на едни или други хронологически елементи, един документ може да бъде датиран по възможност най-точно. Необходими са знанията по сфрагистика, за да може да бъде разчетен и обяснен един печат*².

Относно *археографията* той обръща внимание, че архивистите всъщност са заинтересувани от издаването на поверените им документи: ... *архивистът – комуто е поверено запазването и уреждането на архивите, се явява като пръв помощник на учения изследвач и на политическия деец, които биха прибегнали до архивите за свои цели.*

*Архивистът обаче: ... не е прост научен работник – той може сам да се издигне до степента на учен и на изследовател, защото стои най-близо до извора на историческото знание – документите. Но зависи от него самия дали той ще съумее да проучи поверените му документални богатства, дали ще може да ги направи годни за научно използване, или пък ще остане **ням** и **глух пазител** на ценности, чието значение не разбира. За да бъде на висотата на своето призвание, той*

трябва да познава не само състоянието на поверените му документи, но също така да е наясно доколко те вече са проучени в научно отношение и доколко са пуснати в обращение като научно градиво [...] Нещо повече: той трябва да бъде запознат със самата научна техника на издаването, за да може да прецени добре достойнствата на направените издания на архивни материали³.

Както пояснява Ив. Дуйчев, работата по издаването на архивните документи в Русия е получила названието „археография“. В други страни тази дейност е вече добре организирана и положена на строги научни начала. За разлика от тях обаче, у нас, същата е: ... все още в своя първичен стадий и се намира едва ли не в ръцете на частни лица, като е предпоставена на личен почин⁴.

Към днешна дата ситуацията е променена, въпреки че ние и досега не разполагаме с многогомен корпус на писмените извори за националната си история, респ. с необходимата печатна изворова база като предпоставка за изследванията по история. Все пак, през 1981 г. за първи път у нас се обнародват методически изисквания за подготовката и реализиране на документални издания: *Правила за публикуване на писмени исторически извори (XVIII–XX в.)*, съвместна разработка на специалисти от държавните ни архиви, БАН и НБКМ⁵.

През 1982 г. тези правила, допълнени с изисквания за публикуване на фотодокументи и научно-технически документи, са включени в известния *Методически кодекс, издание* на тогавашното *Главно управление на архивите при Министерския съвет (ГУА при МС; 2007 – Държавна агенция „Архиви“)*. Известно е, че в течение на 30 години визирият кодекс изпълнява успешно ролята на единна и цялостна методика или държавен стандарт относно т. нар. *жизнен цикъл на документите* с историческа ценност, както и обект на системно архивиране, опазване и използване, в това число и публикуването им.

През 2013 г. се реализира второто издание на МК, а в *Свитък V – Информационна и популяризаторска дейност, правила за публикуване на архивни документи, правила за дигитализиране на архивни документи*, се включват актуализираните методически изисквания за публикаторската дейност на държавните ни архиви⁶. Новото в тях е уточнението, че са формулирани научни принципи и методи за публикуване на документи от *Националния архивен фонд (НАФ)* в качеството им на исторически извори, независимо от целта на изданието – *научно, учебно, популярно*, както и от начина на издаване – *типографски/печатно* или *електронно*.

В посочените правила обаче отново липсват изискванията за публикуване на *средновековни документи, фоно- и кинодокументи*, както и на *документи от вида лингвистични извори*.

В условията на съвременната технологична парадигма обаче бъдещето на т. нар. *печатна изворова база на историческата наука* от гледна точка извършващата се *дигитализация/цифровизация* на информационните ресурси на историческите архиви – *документални комплекси, архивни справочници* и *документални издания/поредачи*, остава неясно. Причината е, че въпросната дигитализация, заедно с внедряването на информационните технологии и интелектуални комуникации, е стратегическо направление в развитието на архивно-информационния сектор в посока унифициране и автоматизиране на основните архивни процеси и дейности. Посочената трансформация на архивните институции и техните информационни ресурси осигурява онлайн е-услуги за потребителите на ретроспективна документна информация във връзка с издирването, използването и публикуването на архивните комплекси, като част от колективната историческа памет на обществото на международно, общностно и национално равнище.

Както отбелязахме, *типографските документални издания*, в това число и поредици, като резултат от *информационната и популяризаторска* дейност на държавните ни архиви, формират въпросната *печатна изворова база на българската историческа наука*. А в методически аспект *публикаторската дейност* се основава на постиженията на съвременната *археография*, като научна и университетска дисциплина.

Известно е, че дигитализацията на информационните ресурси на историческите архиви осигурява достъп на потребителите до интересуващите ги архивни документи по всяко време и от всяко място, на което те се намират. При тези възможности и перспективи наистина се налага да се обсъди въпросът за потребността от печатни документални издания и поредици на архивите в мрежовото общество, а оттук – и развитието на самата *археография*, като една от *специалните исторически дисциплини*, но със свой обект, предмет, методи и задачи.

По-конкретно, въпросът е *оправдани ли ще бъдат усилията и вложените средства за подготовка на осигуряване на традиционните печатни документални издания от гледна точка дигитализацията, като приоритетна дейност на държавните ни архиви?* И още – *в случай че традиционните печатни документални издания бъдат заменени от електронен формат документални издания, какви следва да бъдат ме-*

тодическите изисквания и софтуерни програми във връзка с подготовката и разпространението им?

Тези въпроси изискват компетентни отговори от съответните специалисти, в това число и археографите, колкото и дефицитни да са те у нас. Относно постиженията на съвременната българска археография като научна и университетска дисциплина, ще припомня че автор на първата монография по *археография* у нас, издадена през далечната 1970 г.: *Въпроси на българската археография*⁷, е проф. д. и. н. Кънчо Георгиев (1927–2006). Книгата е публикувана и в споменатата *Електронна библиотека по архивистика и документалистика*.

Ще си позволя да споделя, че авторът, който беше дългогодишен ръководител на сектор „Помощни исторически дисциплини“ към *Института по история* при БАН, понастоящем *Институт за исторически изследвания*, а също и представител на първата генерация специалисти в държавните архиви, подкрепи усилията ми за разработването на собствената ми дисертация в тази област на тема: *Археографски проблеми на Българското възрожденско документално наследство (1878–1978)*, защитена през 1980 г.⁸ След нея бяха защитени още две дисертации по *археография* – на д-р Милена Тодоракова (ДАА) и на доц. д-р Анка Игнатова (ВТУ).

Що се отнася до останалите теоретични разработки в областта на съвременната българска археография, повечето автори и техните трудове също са публикувани и онлайн достъпни в *Електронната библиотека по архивистика и документалистика*.

Университетската дисциплина *Археография* в Софийски университет „Св. Климент Охридски“ е заслуга на доц. Мария Матеева, която я включва в учебния план на специализация *Архивистика* още през 1972 г. След нея, от 1983 г. имах честта да чета лекционния курс по *Археография*, най-напред в тогавашната специализация *Архивистика*, а през периода 2002–2016 г. и в специалност *Архивистика и документалистика* в СУ⁹. Като гост-преподавател съм чела лекции по *Археография* също в Югозападния университет „Неофит Рилски“ (ЮЗУ), Нов български университет (НБУ) и Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“ (ВТУ).

На този етап, *щяфетата*, образно казано, вече съм предала на моята ученичка доц. д-р Русалена Пенджекова, която успешно се справя като преподавател и изследовател по *Археография* в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, където през академичната 2018–2019

г. стартира и новата специалност *Документалистика и архивистика*. В съответния *Учебен план* се предвижда задължителен курс по *Археография, Изворознание* и останалите *помощни/специални дисциплини* за обучението на бъдещите архивисти. Освен това, избираем лекционен курс по *Археография и Изворознание* се предлага в специалност *Български език и история* в ПУ. Следователно има основания за известен оптимизъм за по-нататъшното развитие на *Археографията*, която, извън всякакво съмнение, трябва да се изучава не само от студентите архивисти, което убедено препоръчва още през 1950 г. акад./проф. Иван Дуйчев, но и от историците, филолозите и др.

Възможно е обаче в контекста на дигитализацията в историческите ни архиви *печатната изворова база на българската историческа наука*, заедно с публикаторската дейност на държавните ни архиви, свързана с реализирането на *документални издания и поредици*, да бъде разглеждана като анахронизъм при наличието на онлайн достъпни публични ресурси на архивите, музеите и библиотеките.

* * *

Представеният доклад е опит да се привлече вниманието на заинтересуваните институции, университетски преподаватели и специалисти към проблемите, от които зависи по-нататъшното развитие не само на научната и университетска учебна дисциплина *Археография*, но и на *документалните издания* у нас. Не бива да се пренебрегва обстоятелството, че по своя гносеологичен статус, независимо от формата им – печатни или електронни, същите едновременно са част не само от изворовата база на историческата наука, но и от историческата книжнина. На практика съвременните документални издания у нас са резултат, както отбелязахме, и от *публикаторската дейност на държавните ни архиви*, а тази тяхна специализирана функция все още никой официално не е отменил.

Бележки

¹ Дуйчев, *Ив.* Лекции по архивистика. УИ „Св. Климент Охридски“. С., 1993, 353 с.; <<http://www.electronic-library.org/books/Book%200005.html>>.

² Дуйчев, *Ив.* Лекции ... С., 1993, с. 242.

³ Цит. съч., с. 135–136.

⁴ Пак там, с. 136.

⁵ Правила за издаване на писмените извори за българската история (XVIII–XX в.). Изд. на ГУА при МС, НБКМ, БАН. С., 1981; <<http://www.electronik-library.org/books/Book%200005.html>>.

⁶ Методически кодекс, Свитък V. Правила за публикуване на архивни документи. Държавна агенция „Архиви“. С., 2013, с. 30–95.

⁷ Георгиев, К. Въпроси на българската археография. С. 1970; <<http://www.electronik-library.org/books/Book%200005.html>>.

⁸ Нейкова, А. Автореферат: Археографски проблеми на българското възрожденско документално наследство (1878–1978). За присъждане на научната степен “кандидат на историческите науки“. Официални рецензенти проф. д. и. н. Николай Генчев и ст. н. с. Николай Жечев. С., 1980, 24 с.

⁹ Нейкова, А. Учебна програма по Археография. С., 2018, <<http://www.electronik-library.org/books/Book%200005.html>>.

АРХИВНАЯ ЭВРИСТИКА В КОНТЕКСТЕ РАБОТЫ ИСТОРИКА – ИССЛЕДОВАТЕЛЯ

*проф. д. и. н. Татьяна Хорхордина
Историко-архивный институт, РГГУ*

Разрешите присоединиться к поздравлениям с открытием ставшей уже традиционной XII Конференции по специальности „Архивистика и документалистика“. Благодарю за приглашение принять участие в научном форуме организаторов Конференции, руководство Университета и лично профессора Андриану Нейкову, которая является Душой Конференции, ставшей большим событием в научной жизни. Болгарская архивистика продолжает богатые традиции, заложенные великими предшественниками, что, однако не означает, что она „застыла“ в своем развитии. Отличительной особенностью болгарской архивистики является сочетание традиций и новаторства, потому что она отвечает на вызовы времени, связанные, в том числе, и с новыми информационными технологиями, и ярким свидетельством этому является сегодняшняя Конференция.

В контексте темы Конференции о специальных исторических дисциплинах университетском образовании хотела бы рассказать об учебной дисциплине – архивной эвристике, которая преподается в Историко-архивном институте РГГУ. Архивная эвристика – вспомогательная/специальная историческая дисциплина, разрабатывающая теорию, а главное – методику поиска и выявления неопубликованных исторических источников в архивах, музеях, библиотеках в интересах информационного обеспечения исторической науки.

Известно, что поиск архивных документов выступает как многоступенчатый, творческий, увлекательный процесс, именно поэтому эвристи-

ка – наука о творческом мышлении. Но понимание своеобразия процесса поиска источников - только одна сторона информационной культуры исследователя. Перед ним стоит задача организации и систематизации накапливаемой информации. Информация при этом рассматривается как исходное понятие для раскрытия природы документа и информационного поиска. По мере погружения в тему происходит расширение горизонтов исследования, потому что работа по выявлению неопубликованных источников дает возможность глубже осмыслить приоритеты в своей научной специализации. Учесть природу исторического источника, а также соединить знания концептуального характера с умением работать над комплексом живых документов – задача исследователя.

Определяя роль и место архивов и архивной информации, важно отметить несостоятельность представлений о якобы неструктурированном океане источников, в котором каждый исследователь способен „вырвать“ что-то важное по его собственной иерархии ценностей. Конечно, чтобы поиск архивных документов не превратился в тяжелый, мучительный, тягостный труд, необходим системный подход к корпусу взаимосвязанных генетически источников как исторических явлений, как феноменов культуры. Говоря о системном подходе, отметим, что реальная природа источника исследования не может быть раскрыта без изучения его отношения к другим источникам и связей с другими источниками. Свойства источника/документа отражать явления прошлого являются объективными, но обнаруживаются лишь во взаимном отношении документов, их сопоставлении.

Осознание процесса поиска архивных документов как единого источниковедческого акта, делает возможным акцентировать внимание на эвристическом значении самого источниковедения в системе информационного обеспечения исторической науки. Один из главных постулатов классической науки об архивах, утверждающий самоценность архивных документов, заключается в анализе, необходимом для оценки их значения и надежности, и должен строиться на „изучении памятников самих по себе, как продуктов людской деятельности“¹.

Конечно, очень многое зависит от индивидуальных особенностей исследователя, его личного опыта, высочайшего ремесла при работе с источниками. И вместе с тем от исследователя требуется глубокое знакомство с методикой поиска и сбора информации. Именно поэтому при поиске и выявлении архивных документов вне зависимости от проблематики исследования и исторического периода существуют общие ме-

тоды и приемы, знание и владение которыми могут существенно облегчить работу исследователя.

Этим и занимается архивная эвристика (эвристика – от греч. *Heurisko* – отыскиваю, открываю), которая изучает методiku поиска ретроспективной информации с целью эффективного использования еще неопубликованных документов и сокращения путей их поиска, а значит, сокращения потерь времени. Надо отметить, что в прикладном значении с эвристикой, которая дает инструментарий, ориентир для выявления архивных материалов, сталкивается любой исследователь, независимо от сферы знаний.

На состоявшейся недавно Конференции „Судьба солдата“ собрались участники поисковых отрядов, которые обсуждали проблемы архивной эвристики документов военного времени. Они занимаются благородным делом, воскрешая имена воинов, отдавших жизнь за Отечество, устанавливая места их захоронений, воинских частей, где они воевали и т. д. Обычно, проводя поиск документов военного времени, в основном имеют в виду военные архивы – т. е. то, что, как говорится, „лежит на поверхности“. А что делать, если не удалось найти тех документов, которые искали? Как расширить источниковую базу исследований, и, соответственно, диапазон поиска? Тем более, что расширение и предметного, и хронологического диапазона часто служит основанием версий, гипотез, догадок, озарений, если хотите. И здесь ключом поиска становится знание не только основных этапов, важных событий истории, но и знание функций, компетенций, времени, места деятельности фондообразователя, а также истории поступлений в архивы, рукописные отделы музеев и библиотек, перемещений, может быть, даже уничтожения документальных комплексов в архивах.

Основным условием поиска является исторический принцип организации документов и их хранения, в связи с чем фактор происхождения служит средством сокращения потерь информации.

Возвращаясь к сюжету о документах, которые ищут участники поисковых отрядов, позвольте привести конкретный пример. Так, на состоявшейся в 1943 г. Конференции историков-архивистов СССР, историки, писатели, музейеведы и архивисты выступили единым фронтом с требованием переориентировать всю работу по комплектованию Государственного архивного фонда на общенациональный сбор документов, отражающих события военных лет, с целью их последующего размещения в новом Архиве – Центральном архиве Великой Отечественной

войны. Они предлагали собирать все типы и виды документов военного времени, включая даже те, которые не оставили рукописного или печатного следа, методом их последующего восполнения, а также те, которые оставались вне архивов – личные документы, воспоминания, письма и т. д. Однако этот вопрос был погребен под служебными грифами: с фронта пошел поток свидетельств так называемых рядовых участников событий, что, испугавшись напора столь безыскусной правды - „окопной правды“, ЦК ВКП (б) эти материалы засекретил. Ныне они хранятся в Российском государственном архиве новейшей истории (РГАНИ), и многое могут дать исследователям истории повседневности войны, а также для установления имен и судеб участников тех событий. Но как бы ни оценивать ретроспективно этот период деятельности архивных учреждений, справедливо обнаруживая черты политизации, проявившиеся в директивных установках и в позиции руководителей, или, сосредоточивая внимание на попытках ведущих архивных деятелей поставить во главу угла профессиональные интересы в постановке и организации работы, или же, фиксируя переплетение идеологических и административных решений, очевидно, что только тщательный и непредвзятый анализ документальных источников позволит с достоверностью реконструировать тогдашнюю реальность архивного строительства.

Неопытные историки нередко забывают, что без изучения состава, происхождения и судеб архивного фонда немислимо историческое изучение событий и явлений. Документ легче всего отыскивается и анализируется только в том окружении, в котором был создан. А архивный фонд – это корпус генетически взаимосвязанных источников. Документы фонда имеют между собой естественно-исторические связи, помогающие нам проводить их выявление. Правильно оценивать полноту источниковой базы в контексте органической целостности архивного фонда также является задачей исследователя. Слово „фонд“ в переводе с французского – „сущность“, „основа“, выражает цельность исторически сложившихся документальных связей и раскрывает социальный и философски-культурологический контекст, обусловивший конкретно-исторический смысл, вкладывающийся в это понятие. Структура фондов должна максимально приближаться к их историческим структурам, что позволяет с меньшими издержками найти искомые документы и избежать многих потерь информации. Поэтому для работы в архиве важно изучить историю фондообразователя, так как история учреждений – это и есть в основном история фондообразователей. Существует четкая вза-

имосвязь между историей учреждений и архивоведением. При определении понятий фондообразователя, фонда, принципов происхождения и недробимости фонда подразумеваются в первую очередь учреждения и их документация.

Именно научные задачи по изучению не одного документа, а сложного комплекса документов, из которых складывается некий цельный исторический факт, привели к тому, что формируется базовое информационное пространство на основе археографического освоения источниковой базы. Вне своего фонда документы теряют значительную долю информативности. „Вырвать“ из фонда какое-либо дело отдельно от его информационного окружения, без знания того, где и как оно создавалось, какое место занимает в фонде, нельзя вследствие того, что объект исторического исследования всегда представляет собой определенное органическое единство, отличное и своеобразное – „неповторимо-ценностный момент развития“ (Л. П. Карсавин).

Говоря о документах личного происхождения, отметим, что они характеризуют не только историческую эпоху или какое-либо историческое событие, но и самого человека – современника эпохи и очевидца событий, дают многое для реконструкции и анализа стиля его мышления, восстановления жизненных судеб индивидов и их межличностных взаимодействий. Воссоздание творческой лаборатории появления документа как отражения ценностных ориентиров в обществе позволяет документам личного происхождения стать источниками, на основе которых можно судить о развитии общества в тот или иной исторический период и проводить исследования на уровне микропроцессов, созданных на уважении к личности Человека, к его, выражаясь философским языком, „самости“. Так, для исследователя, анализирующего научное наследие ученого в его личном фонде, соединение биографического и исторического аспектов дает возможность воссоздать связи той своеобразной картины бытия, в которой жил и творил ученый, и проследить роль ученого на фоне общего развития научной мысли.

Источники личного происхождения позволяют проникнуть и во внутренний мир человека, который был первопричиной событий, их подлинным творцом, проследить происходящие в нем со временем изменения, его эмоционально-духовную жизнь, отношения с близкими в семье и вне ее. Признание того, что история – это, прежде всего, история людей, и деятельность каждого человека вписывается в контекст государственной, социально-культурной, духовной жизни, влияет на ее

изменения, актуализирует проблему использования источников личного происхождения во всех сферах научного знания, где Человек как объект изучения, занял важнейшее место в исторических, философских, психолого-педагогических, социологических и других исследованиях.

Информационные возможности, емкость фонда, уровень его информативности повышаются именно благодаря развитию поисковых средств - системы научно – справочного аппарата архивов (НСА). Результативность поиска во многом зависит от знания взаимосвязи справочников, путеводителей, баз данных – системы НСА в целом. Без качественной, многоуровневой системы НСА даже опытный, искушенный исследователь может растеряться в том океане документальных сокровищ, хранящихся в архивах, рукописных отделах музеев и библиотек. Методом перекрестного источниковедческого анализа НСА исследователь создает для себя картину того, где могут храниться интересующие его документы. Вот почему в системе приобретения гуманитарных знаний при обучении студентов – бакалавров и магистров - столь важное значение придается ознакомлению будущих профессиональных исследователей с основами практического архивоведения, то есть с тем, что в обиходе традиционно называется „архивным делом“. Естественно, главное внимание при этом уделяется ознакомлению с существующими системами описей и другими разновидностями научно-справочного аппарата, с правилами организации использования документов и т. д.

Архивист, упорядочивающий архивные материалы и разрабатывающий в интересах пользователей поисковый аппарат, становится научным сотрудником высшей квалификации, равноправным коллегой историка и археографа. Принцип гармонии в деятельности историка, археографа и архивиста отвергает тенденцию к самоизоляции и базируется на понимании общекультурной гуманитарной основы их деятельности.

Элементы научно-справочного аппарата прошли в процессе исторического развития и возрастающих потребностей общества в ретроспективной информации этапы совершенствования и сложились в систему, позволяющую осуществлять многоаспектный и оперативный поиск информации. Создание НСА как формы реализации архивной информации и как средство повышения эффективности использования документов, лежит в основе свободного доступа к архивной информации: чем совершеннее научно-справочный аппарат, тем короче процесс поиска информации. Ныне работать с путеводителями – удобно и комфортно благодаря тому, что с 1990-х гг. в России создается новое поколение пу-

теводителей с многоуровневой подачей информации. От умения работать с научно-справочным аппаратом архивов – зависит 70 процентов исследовательского успеха, потому что они создаются в целях лучшей организации использования. Для установления места хранения документов рекомендуется, как уже отмечалось, перекрестное использование различных видов НСА. Таким образом, многоуровневая система НСА является основой формирования общего архивного информационного пространства.

Даже косвенные показания архивных справочников и самих источников позволяют выявить материалы, относящиеся к теме, увидеть детали, важные для ее раскрытия, почувствовать обстановку, в которой появился источник, соотнести со своей научной задачей.

Информация о ранее существовавших в составе фонда материалах, знание особенностей делопроизводства фондообразователей также дает возможность восполнения отсутствующих (может быть, утраченных) документов в другом фонде или провести определенную реконструкцию фонда.

Завершая свое выступление, хотела бы отметить, что в идеале историк-архивист – это одновременно историк-исследователь, владеющий методами *архивоведческого, археографического и источниковедческого анализа* документов, и архивист-специалист, в полной мере владеющий не только указанными методами, но и методами исторического исследования.

Бележки

¹ См.: *Пресняков А. Е.* Рец. на: А. С. Лаппо-Данилевский. Очерк русской дипломатики частных актов. Пг., 1920 // Дела и дни. 1920. Кн. 1. С. 450.

МЕЖДУ АРХИВИСТИКАТА И НАУКИТЕ ЗА ИЗКУСТВАТА: СТРУКТУРИРАНЕ НА НАУЧНИТЕ АРХИВИ В ИНСТИТУТА ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИЗКУСТВАТА ПРИ БАН

проф. д-р Горица Найденова, ИИИ, БАН

Бих искала да започна доклада си с благодарност за възможността да участвам в тази конференция и единственото ми намерение беше (и продължава да е) да представя на вниманието ви един интересен и много специфичен архив, да изложя неговата структура и да ви запозная с типовете документи, съхранявани в него. Същевременно не е за подценяване фактът, че тази структура се прие в последните две години и че достигането до нея не беше лесно. Причините за това се крият в историята на архива, тясно свързана с историята и на нашия Институт.

Днешният *Институт за изследване на изкуствата* при БАН е резултат от няколко обединения на институти, всеки от които има своята история, промени в структурата, в названията и т. н. Известно е, че през 1948 г. се създават две звена. Едното е *Институтът за музика с музей*, първоначално с два отдела: *за народна музика* и *за научни изследвания и публикации*. През следващите десетилетия обхватът на научните интереси в тази област значително се разширява. Второто звено е *Институтът за изобразителни изкуства*, в който през 1963 г. се открива секция *Театър*, а през 1973 – и секция *Екранни изкуства*. През 1988 г. при тогавашната реформа в БАН двата института са обединени в *Институт за изкуствознание*¹. През 2010 г. при последната (надявам се) реформа в БАН същият наименованието си след обединяване с *Центъра за архитектурознание*, който е наследник на създадения през 1949 г. *Институт по градоустройство и архитектура*. (Приложение № 1.)

Три години преди това последно сливане, (през 2007 г.) тогавашният директор проф. д. изк. Александър Янакиев осъществи и вътрешна структурна промяна. При нея архивите на различните научни звена в Института бяха отделени в самостоятелна структура, ръководена пряко от Директора. От една страна, такъв ход беше изключително далновиден, тъй като съществуването на обособено архивно звено даваше възможност за участие в конкурси за реставрация и дигитализация на архиви, и благодарение на това (и на продължаващите усилия на сегашното ръководство на Института), нашите архиви са доста добре обезпечени като условия за съхранение и като техническо оборудване. От друга страна обаче това отделяне на архивите и поставянето им извън прекия контрол на учените-специалисти върху дейността им, скоро доведе до проблеми именно от научен характер. Първо, немалка част от архивите бяха все още неописани и неинвентирани (самите учени по това време не проявяваха интерес към тази дейност, за която вече не бяха и задължени). И второ, поемането на курс към механичното обединяване на разнородни архиви чрез изграждане на обща база данни, в която **всички** документи са групирани по носители, а каталогизирането се очаква да се получи след нейното попълване и чрез търсене по ключови думи, водеше до невъзможност за ориентиране в реалния архив. Едва ли в средата на архивисти е нужно да се уточнява, че дигитализирането на неописан архив създава хаос, но за съжаление донорските програми и техните приоритети в последните години често водят до такъв ефект, а за архивите са нужни средства.

През 2016 г. към *ИИИЗк* беше създаден *Архивен съвет* от представители на всяка една от изкуствоведските специалности в *Института*. При първата възможност беше назначен и специалист-архивист с опит в работата с научни архиви². Една от задачите на *Архивния съвет* беше установяването на *ясна и информативна структура на архивите на ИИИЗк.*; структура, която да подпомага използването им от страна на учените в *Института*, но и да осигурява достатъчно информация за характера на фондовете и да ориентира в тях външните ползватели.

Разбира се, щом говорим за *архив*, говорим и за *история*. Но в случая с *научните изкуствоведски архиви* ключов е въпросът: *история на какво?* Документирането на различни видове културно и художествено наследство е било мисия на всяка от институциите-майки още при създаването им в края на 40-те години, т. е. бихме могли да кажем, че нашите архиви са свързани именно с историята на българските изкуства. Тъй като съм етномузиколог, ще дам пример от своята специалност, която между другото е сложен

случай, защото не точно събирането, а именно създаването на документи за едно безписмено наследство е основна характеристика на самата научна дисциплина. Тя разработва методики: 1) за събирането на тези документи (което се отнася, както до самото издирване на информацията, така и до вида на фиксирането ѝ, а това във времето преди възможностите за звукозапис е особено важно); и 2) за каталогизирането на документите според критериите на самата научна дисциплина. По последния въпрос е имало интензивни дебати, при това в перспективата на предстоящата тогава революция в информатиката още в началото на 70-те години, когато се обмисля каталогизация чрез суперпозиционни перфокарти³ по определени параметри⁴. Някои от тях днес не са налице поради парадигмалните промени в научната дисциплина през 90-те години на XX век; други не са изпълними, защото изискват анализ не на съответния документ, а на документираната песен. Но всичко това, като мисъл и концепция, е враждано в течение на десетилетия в *Музикалнофолклорния* ни архив.

Надявам се с този пример да съм насочила вниманието ви към това, че **във всяка от изкуствоведските дисциплини формирането и попълването на основния архивен масив е пряко свързано с методологията на съответната научна дисциплина**, с нейните предметни полета, с промените в нейните приоритети и т. н. Изкуствоведските архивни фондове се отнасят до **историята на съответните изкуства в България**, но документите в тях са документални свидетелства и за **историята на всяка от науките за изкуствата**. А познаването на техните истории е другото задължително условие, необходимо за коректното описване и каталогизиране на тези архиви, които в крайна сметка са формирани в резултат на целенасочена научна работа. Структурата на един такъв комплексен архив трябва да държи сметка за това, че всяка част от него има своя история, своя логика на изграждането, наследена вътрешна номерация и т. н. Затова беше търсена **структура, която да запазва смисловата цялост на архивите на институтите-фондообразуватели; да предположи какви все още неописани документи ще трябва да включва; да предвижда приемане на нови фондове, без това да налага промяна в номерирането/регистрацията на досега съществуващите, но и без това да се извършва на кумулативен принцип** – т. е. те да могат да бъдат интегрирани към съществуващите документални комплекси на съществуващия архив.

Така на този етап беше избрано структурирането на *Архивите на ИИИЗк*. в пет основни раздела, съответстващи на петте ни изкуствоведски специалности (Приложение № 2.)

Като общ принцип на вътрешната им подредба вече би трябвало да дойде делението/групирането по носители, а впоследствие се яви и необходимостта от още едно деление – според типа фондообразуване. Както ще видим по-нататък, освен сбирките, формирани при работата на учените в съответната институция-майка, съществуват и фондове, създадени извън институциите, напр. лични фондове/архиви. И също така ще стане ясно, че поради сложността на един от архивите, нямаше как да се удържи напълно принципът *по носители* на следващото класификационно ниво.

Обемът на доклада не ми позволява да представя подробно всички раздели, затова ще се спра на по-богатите и съответно по-проблемните и даващи възможност за съпоставки. Трябва да се отбележи, че **архивите „Театър“** и **„Екранни изкуства“** съдържат засега само личните фондове на театроведа Любомир Тенев и киноведите Костадин Костов, Александър Александров и на рано отишлия си Александър Янакиев.

Ще започна с **Архив „Изобразителни изкуства“**, чиято структура за момента е най-олекотена, макар и най-динамична. Коректно е да поясня, че това засега е най-слабо описаният от научните архиви, а интензивната работа по него започна едва в началото на 2018 година⁵, а в края ѝ очакваме да видим първите резултати. Тук на първо място, според спецификата на съответната наука и типа документиране, е поставен фотоархивът, формиран при научната работа (теренни и други проучвания) на сътрудниците на *Института за изобразителни изкуства*. Този масив съдържа събирани от 50-те години досега фотографии на: *средновековни църкви и манастири, стенописи, икони, иконостаси, църковна утвар, щампи, ръкописи, антични художествени паметници, кавалетни и монументални творби на български художници*.

Втората група от документи в **Архив „Изобразителни изкуства“** са тези на хартиен носител⁶. Следва специално изготвеният от сътрудници на *Института „Библиографски архив за художници“*. Четвъртият раздел е **„Лични фондове“**, като тук всъщност се преминава към различен тип фондообразуване, но все пак предпочетохме да не отделяме личните фондове от съответните масиви на изкуствата, с които е свързана дейността на фондообразувателите или за които се отнасят конкретните документи във фондовете. Основен аргумент в случая е, че, както стана дума и по-горе, нашите архиви съдържат не само *историята* на различни изкуства, но и *историята* на науките за тези изкуства. Друго основание за подобно решение е, че архивите на различните изкуствоведски специалности биха представлявали интерес за различни професионални

общности, за които смисловото единство на масивите ще бъде насочващо при търсене на определени документи. (Приложение № 3.)

За разлика от предходния архив, в „**Архитектура**“ на първо място са изведени хартиените носители, чийто първи дял са „**Чертежи и заснемания**“ – най-тясно свързани с вида документиране в тази специалност. Преобладават документите от вида скици, обяснителни записки и заснемания на ценни за паметта ни архитектурни обекти. Втората група документи от хартиения масив са текстовите документи, включително и ръкописи или чернови на непубликувани научни разработки. Следва разделът на фотоматериалите, документиращи голям брой архитектурни и градоустройствени обекти в България; и накрая – „**Персонални фондове**“ с петте лични фонда, дошли заедно с архива на *Центъра по архитектурознание* или смислово свързани с архитектурата – *на художниците Петър Морозов (графики с изгледи от различни градове) и Христо Кабакчиев (40 акварела, изобразяващи улици и къщи); на архитектите Панайот Калчев (архитектурни заснемания), Никола Мушанов и Стефан Бояджиев*. В някои от тези фондове неизбежно присъстват документи, сходни с тези от първите дялове на *Архив „Архитектура“ – чертежи, заснемания, фотографии* и т. н., но фондообразуването тук става по различен път и контекстът на личния архив трябва да бъде запазен. (Приложение № 4.)

И ето и структурата на най-стария и най-разноликния ни архив – „**Музика**“. Поради неговата сложност следващото ниво на деление не е по носители, а включва пет раздела. Първите три от тях са ядрото на това, което именно наричаме „*научен архив*“ – *документи, събрани от изследователите при научната им работа*. Тези три раздела се отнасят до документиране на обекти от различни културноисторически пластове и в първите два авторството на събирача спрямо документа е от различен порядък от това в третия раздел. Или по-конкретно казано: в *Музикалнофолклорния архив* и в *Архива „Църковна музика“* се съхраняват документи от теренна работа, което ги прави уникални в най-точния смисъл на тази дума. (Приложение № 5.)

Музикалнофолклорният архив е най-старият и най-богатият от всички, началото му е положено през 20-те години в *Народния етнографски музей* от Васил Стоин и тогавашния му екип; през 1950–1951 е прехвърлен в *Института за музика*. В него вече делението е по носители, като напред е изведен отново хартиеният архив – като първи създаден масив, който дълго време е приеман и като основен информационен източник и за останалите носители. В този масив се съхраняват нотирани народни песни (директно от информаторите или дешифриции от звукозапис) и тех-

ните текстове⁷, също тетрадки с бележки от теренната работа на музикалните фолклористи. Друга група носители са фономатериалите (*грамофонни плочи, магнетофонни ленти, аудиокасети и дигитални носители*); следват *фотоматериали (разделени според фотографите)* и *видеоматериали (16-мм киноленти, различни формати видеокасети и дигитални носители)*. Сбирката от народни музикални инструменти в момента е на съхранение в *Етнографския музей*, в отделен дял са изведени каталозите, които сами по себе си вече са много важни документи. (Приложение № 6.)

Всички материали в *Музикалнофолклорния архив* са събирани при теренната работа на музикалните фолклористи, което означава, че: 1) *всички те съдържат уникални аудио-, фото- и аудиовизуални материали от дългогодишна и много богата теренна работа* и 2) *този архив документира устно разпространявани традиционна селска музика и танци, както и цели обредни и празнични практики; също градски фолклор или различни форми на съвременно съществуване на селския фолклор*. Много важно тук е, че информацията от терена е разпределена в различни допълващи се помежду си носители (*теренна тетрадка – звукозапис – дешифриция; видеозапис – звукозапис – теренна тетрадка и т. н.*). Същевременно, всеки отделен вид носители (*плочи, ленти, киноленти, касети и т. н.*) има свой различен тип номерация, установена от десетилетия, и тя не може да бъде променяна безопасно.

Вторият раздел в *Архив „Музика“* съдържа също теренни записи – на т. нар. „*практическо църковно пеене*“⁸, което също е устно разпространявано. Включва фономатериали, каталог и материали на хартиен носител. Третият раздел *„Музика на новото време“* съдържа документи, свързани с градската модерна музикална култура от европейски тип. *Фоно- и видеозаписите* са от концерти, а под *„тиражирани записи“* се разбира доста богата сбирка от комерсиални грамофонни плочи, най-старите от които са от 20-те години на XX в. Четвъртият дял на *Архив „Музика“* е отреден за личните фондове. При тримата музиковеци – Райна Кацарова, Тодор Тодоров и Елена Тончева, е добре да се има предвид, че теренните материали от работата им в *Института* са в съответните раздели от научния архив (*Музикалнофолклорния или „Църковна музика“*), а тук са предадените от техните близки лични архиви. Последният дял включва документи на различни носители от провеждани музиковедски форуми. (Приложение № 7.)

Разбира се, обособен е и шести дял на общия *Архив на Института за изследване на изкуствата*, който съдържа документи (вече предимно на дигитални носители) от интердисциплинарните ни конференции

като ежегодните „Изкуствоведски четения“, докторантските четения „Изкуство и контекст“ или от различни събития в Института за изследване на изкуствата.

На самата конференция завърших този доклад с демонстрация на документи от нашите разнолики и богати архиви. В публикувания му вариант се налага да пропусна тази атрактивна част (не бих могла да включа аудио- и видеопримери). Затова в неговия финал отново ще изтъкна *важността на разбирането за спецификите на научните архиви* (архиви, събирани при научната работата на екипи от сътрудници в научна институция). *Познаването на историята на съответната научна специалност, на присъщите ѝ методи на документирание, на тематичните приоритети и проблемните доминанти, на личностите, оцветили нейния път – това знание е задължително условие за адекватната научна и архивна работа във и със тези архиви.*

Бележки

¹ Янакиев, Ал. Към историята на изкуствоведството в БАН. В: 60 години изкуствоведство в БАН. С., 2009. с. 111–125; Бикс, Р. Четири от десетилетията на улица „Кракра“. – В: *Българско музикознание*, 1999, № 3, с. 10–19; Куюмджиева, Св. 60 години музикознание в БАН. Началото. – В: *Българско музикознание*, 2009, № 3–4, с. 4–8 и др.

² Става дума за Цветана Величкова, която ни осигурява методическо ръководство според установените регламенти, с което ни предпазва от краен изкуствоведски сепаратизъм, към какъвто имаме склонност.

³ Тъй като у нас финансирането винаги е закъсняващо спрямо идеите на учените, тази технология така и не се въвежда.

⁴ Ботушаров, Л. Въпроси на каталогизацията на българския музикален фолклор в архива на Института за музикознание при БАН. С., Институт за музикознание, 1973. Планова работа, ръкопис; Музикалната фолклористика и информационните системи. – В: *Българско музикознание*, 1979, № 3, с. 18–29 и др.

⁵ Във връзка с проекта *BYZART: Byzantine Art and Archaeology*, финансиран от Европейската комисия по програма *Connecting Europe Facility 2014 – 2020*; вж. <<https://pro.europeana.eu/project/byzantine-art-and-archaeology>> (посетен на 18.11.2018).

⁶ Неописан масив; според предварителни данни съдържа: докумен-

ти, ръкописи, писма, рисунки, машинописни копия, ксерокопия, статии от периодичния печат.

⁷ Тази информация често е запазена както в оригиналите на записвачите, така и като преписи „на чисто“.

⁸ Куюмджиева, Св. „И даде земята им за наследство...“. С.,: Марс 09, 2014, с. 305–312.

Приложение № 1

1947/ 1948	Институт за музика с музей (с отдели за народна музика и научни изследвания и публикации)	Институт за изобразителни изкуства	Институт по градоустройство и архитектура
1949			
1963		Институт за изкуствознание + секция „Театър“	
1973		+ секция „Екранни изкуства“	
1977	Институт за музиковедие (секции „Музикален фолклор“, „История на българската музика“, „Теория и естетика“, „Музикална психология и педагогика“, „Музикалноизпълнителско изкуство“		
1988	Институт за изкуствознание		
1994			Център по архитектурознание
2010	Институт за изследване на изкуствата		

Приложение № 2

Приложение № 3

II. Архив „Изобразителни изкуства“

1. Фотоархив

(негативи, диапозитиви, стъклени плаки, чернобели фотографии)

2. Архиви на хартиени носители

3. Библиографски архив за художници

4. Персонални фондове

4.1. Семейен фонд „Дживджанови“

4.2. Фонд „Атанас Божков“

4.3. Фонд „Лиляна Мавродинова“

Приложение № 4

II. Архив „Архитектура“

1. Материали на хартиен носител

1.1. Чертежи и заснемания

1.2. Текстови документи

3. Персонални фондове

3.1. Фонд „Петър Морозов“

3.2. Фонд „Христо Кабакчиев“

3.3. Фонд „Панайот Калчев“

3.4. Фонд „Никола Мушанов“

3.5. Фонд „Стефан Бояджиев“

2. Фотоматериали

4. Документи от архитектуроведски симпозиуми, конференции, чествания

Приложение № 5

Приложение № 6

I. Архив „Музика“

2. „Църковна музика“

- 2.1. Фономатериали
- 2.2. Каталог „Църковна музика“
- 2.3. Материали на хартиен носител

3. „Музика на Новото време“

- 3.1. Материали на хартиен носител
- 3.2. Фономатериали
 - 3.2.1. Документални записи
 - 3.2.2. Записи на произведения от български композитори
 - 3.2.3. Тиражирани записи
- 3.3. Видеоматериали
- 3.4. Фотоматериали

4. Персонални фондове

- 4.1. Фонд „Райна Кацарова“
- 4.2. Фонд „Тодор Тодоров“
- 4.3. Фонд „Елена Тончева“
- 4.4. Фонд „Трифон Силяновски“

5. Музикологични конференции и чествания

- 5.1. Материали на хартиен носител
- 5.2. Фотоматериали
- 5.3. Фономатериали
- 5.4. Видеоматериали

Приложение № 7

I. Архив „Музика“

1. Музикалнофолклорен архив

1.1. Материали на хартиени носители

1.2. Фономатериали

- 1.2.1. Грамофонни плочи
- 1.2.2. Магнетофонни ленти
- 1.2.3. Аудиокасети
- 1.2.4. Дигитални носители

1.3. Фотоматериали

- 1.3.1. Снимки на Йосиф Григоров, Севдалин Кулев и Пенчо Линов;
- 1.3.2. Снимки на Мила Балан

1.4. Видеоматериали

- 1.4.1. Филмови ленти
- 1.4.2. Видеокасети
 - 1.4.2.1. U-MATIC
 - 1.4.2.2. VHS
- 1.4.3. DVD

1.5. Сбирка от традиционни музикални инструменти

1.6. Каталогизи

- 1.6.1. Селищен каталог
- 1.6.2. На инструменталните мелодии
- 1.6.3. На записите на някои от фолклористите
- 1.6.4. На снимките

ПИСМЕНИ СВЕДЕНИЯ И ВЕЩЕСТВЕНИ ПАМЕТНИЦИ В ГЕНЕАЛОГИЯТА

проф. д-р Йорданка Гешева, ИИИ, БАН

Много или малко са писмените сведения и веществените паметници в генеалогията? Какви всъщност са те и могат ли да се групират поне в най-общ смисъл? Трудно или лесно се събира информация за отделните представители на изследваните родове? Въпроси, които възникват пред всеки, заел се с проучване на видна историческа личност или пък на своя род, както започна да става модерно и актуално в последните десетина-петнадесет година. Естествено е, че има общоприети и утвърдени в генеалогията начини и методи за добиване на сведения, за използване на документи. И изследователите с основание акцентират върху тези начини. Оттам именно трябва да се започне¹.

Погледнато по-творчески обаче, има много широки възможности за събиране на допълнителна информация в областта на генеалогичните изследвания. При това често тя е твърде разнородна и неочаквана. Наред с основната информация, характерна за родовите изследвания, всеки проучвател може да попадне на собствени източници, необичайни, непознати или неприложими за други автори и за други родове. Голямото разнообразие при търсене и намиране на сведения е показано в изследванията на доц. д-р Антоанета Запрянова, проф. д-р Йорданка Гешева, доц. Йордан Желев и други, както и в книгата и в проучванията на проф. д. и. н. Манчо Веков, в които авторът представя голяма част от излезлите в последните години родови истории, от където именно може да бъде открита немалка част от това многообразие². Безспорно съществено значение за генеалогията оказва огромното документално богатство и видовете документи, създавани и опазвани в различни институции, ведомства и архиви³.

Бих желала да споделя с читателите моя творчески опит в използването на различни възможности при подготовката и написването на родови истории. Тръгвайки от общото в генеалогичните изследвания, достигнах да редица специфични и неподозирани, дори неприложими за други родове моменти. И за да бъде становището ми подкрепено с доказателства, ще се спра на два изследвани от мен рода – фамилия графове Пеячевич⁴ и Гешевият род от с. Годлево, Разложко⁵.

Фамилия Пеячевич напускат българските земи след поражението на Чипровското въстание от 1688 г., заедно с други български чипровски семейства. Първоначално вървят с отрядите на австрийската армия, като мъжете се бият на страната на австрийците срещу османците. Към края на XVII в. и началото на XVIII в. се заселват в територии на тогавашната Хабсбургска империя – днешни унгарски и хърватски земи. Адаптират се към новите условия на живот, вписват се в ежедневието на австрийци, унгарци, хървати, сърби; живеят и се трудят; сродяват се в началото с други български фамилии, а по-късно се женят за видни представители на европейския елит; обявени са за барони през 1712 г. и за графове през 1772 г. Видни техни представители стават военни дейци, историци и писатели, депутати, министри, а двама от тях *банове* на Хърватия (*бан* – най-високата управленска длъжност през втората половина на XIX в. и през първата четвърт на XX в.). Така фамилията трайно се вписва в историята на австрийската империя и оставя своето име сред тези на европейската аристокрация.

Гешеви от село Годлево, Разложко, идват от Босилеградското с. Извор и някъде около 1835 г. се заселват в покрайнините на Годлево. Строят домове и се трудят, оцеляват и се утвърждават, а четири-пет десетилетия по-късно част от тях се разпиляват главно по икономически причини из цялата свободна вече българска земя. Техен виден представител е свещеник Партений Петров Гешев, срещал се с Апостола на българската свобода Васил Левски и положил клетва за участие в революционните борби пред него. След това паметното събитие отец Партений създава два революционни комитета – в с. Годлево и в село Кьосе Муратово (дн. с. Братаница, Пазарджишко); учителства и свещенодейства само на български език в района на Драмско, в селища, намиращи се под попечителството на гръцката църква⁶. Днес родът наброява повече от 150 живи представители, сред които има строители, инженери, предприемачи, учители, военни дейци, юристи, музиканти, хора на науката и изкуствата.

Документи и писмени сведения от официален и от личен характер

Бих желала да обърна внимание върху спецификите при отделните генеалогични изследвания и да очертая разликите при събиране на информация между фамилия графове Пеячевич и Гешевия род: при Пеячевичи има запазени стари родови изследвания; редица хърватски, сръбски и унгарски автори са работили върху фамилията още от началото на XIX век; има записани сведения за рода; има запазени стари нотариални актове, актове за имоти, строежи, семейни документи. Живеещото в Нашице разклонение на фамилията имало семеен архив, съхраняван в подземие на двореца в специално помещение. В този архив се пазели документи за закупуване на земи и имоти, преговори с потенциални клиенти и предприемачи, обработката на земите, реализацията на продукцията, строежа на фабрики, къщи, училища, въобще по стопански въпроси и др. Интересен е въпросът с писаните биографии, които в тази фамилия са правени, но за съжаление малко от тях са останали до днес.

Все пак добре е, че в различни източници се намират податки и откъслечни сведения от тях. Към 70-те години на XIX в. един от представителите на фамилията – Юлиан граф Пеячевич, прави сравнително сполучлив опит да напише семейна история с генеалогичните разклонения. Тръгвайки от едно легендарно и недоказано досега начало на рода, появило се още през XIV в. от старата босненска династия на Котроманичи и свързано с българското болярство, продължавайки с описание на реални и легендарни събития, на действия и постъпки на отделни личности от фамилията, Юлиан граф Пеячевич наслагва историческите пластове и в основни линии оформя пътя на рода през вековете. Естествено е, че тази красива семейна история е силно емоционална и повлияна от пристрастията на автора като член на рода, но вся пак тя запазва голям обем информация, която, подложена на критически анализ, сравнена и обогатена с още много видове документален материал, даде възможност за написване на обективна научна историко-генеалогична история на фамилията⁷.

При Гешевия род няма нищо запазено – семейната памет е незначителна, фамилните легенди и предания са ограничени и доста разнопосочни, понякога (както обикновено се случва), преувеличени откъм героика и приноси. Естествено при тях, както и при много други български родове, в началото е борбата срещу регионални османски владете-

ли, бягството от първоначалните местоживелища и заселването на ново, отдалечено от преследвачите селище. След настаняването в Разложкия район, родът е сравнително компактен с добре очертана и запазена история, а след освобождението на България през 1879 г. и след освобождението на Разложкия край по време на Балканската война през октомври 1912 г. вече има богата основа за изследване, тъй като започва гражданската регистрация на населението и тя дава възможност за детайлно записване и съхраняване на множество родови данни и факти.

– Документи и писмени сведения от *официален характер*. С официален произход са основно сведенията, получавани от регистри по преброяванията, регистри за раждане, за венчавка и за смърт. Църковните регистри обикновено дават двете или трите имена, датата на Светото кръщение, датата на венчавката или на смъртта. Сведенията в тези регистри са силно ограничени.

Много по-широка представа се добива от гражданските регистри, в които според характера на документа се получава информация за годината на раждане и родното място, за братя и сестри, за родители, за деца и внуци, а също за народност, образование, вероизповедание. Стойността на държавните и общинските регистри, съхранявани в държавните и в областните архиви, е значима, защото това са изключително достоверни документи. От значение е и богатството на информацията, съдържаща се в тях. Много ценни документи са регистрите от преброяванията. Те дават сведения за главата на семейството, за неговата съпруга, родители, деца, образование, занятие, вероизповедание. Освен това, има и колони, в които се описват живите братя и сестри на домакина и домакинята, къде живеят, на колко години са. Друг тип данни има в регистрите за раждане, венчавка и смърт – кой подава информацията, какъв е на лицето, за което се отнася. В актовете за раждане и в смъртните актове се вписват майка и баща на починалия, откъде са, а при венчавка – бащиното и фамилното име на съпругата и имената на нейните родители.

Запазените в архивите регистри от преброявания, общински книги за раждане, венчавки и смърт дават специфични сведения, които са в много голяма степен достоверни. Дори някъде да се е получила неточност във вписванията, което макар и рядко се случва, при засичане на информацията с други сведения или обстоятелства, грешката обикновено се открива.

Гражданските регистри се водят и се пазят в съответните кметства и общини, а след определен от закона срок се предават в областните и в държавните архиви, където вече достъпът на изследователите до тях

е облекчен. За съжаление, част от тези регистри, както между впрочем и част от църковните регистри, не са съхранени – понякога поради пожари, понякога поради природни бедствия, наводнения, земетресения, а често и поради времево и физическо увреждане на хартията като писмовен материал.

– Документи с *личен характер*. Този вид документи се намират във всяко семейство, придобивани са по различни поводи и са приблизително от еднакъв тип и произход. Такива са: *нотариални актове; договори за дарения и за прехвърляне на имоти, за наемни отношения, за предоставяне на имуществено за ползване; нотариални актове при връщане на земи; актове за закупуване на имоти, за дарения, за продажби* и др. При Пеячевичи, освен документи за собственост, има документи или запазени факти за дарения към църкви, манастири, училища и др. Друг вид лични документи са свидетелства и дипломи за завършено образование, за курсове за квалификация, майсторски свидетелства и др. Актуална и напълно достоверна информация предоставят *удостоверенията и свидетелствата*, получавани персонално от заинтересованото лице от общинските служби *ГРАО* – за раждане, за смърт, за сключване на брак, за промяна на името или на фамилията, най-вече за наследници и др. Такива документи, както отбелязахме, се пазят във всяко семейство. Необходимо е изследователят, правейки своето проучване да попита за такъв вид документи, особено за по-стари, да покаже тяхната стойност за родовата памет и история. Истинско удоволствие изпитва родоизследователят, намирайки някъде по таваните или в стари скринове потънали в прах и забравени *дипломи* на отдавна починали хора, *удостоверения* или *нотариални актове* отпреди 70–80, та и повече години. В моята практика благодарение на такъв забравен, захабен и изпокъсан *нотариален акт* отпреди Втората световна война открих неочаквано разклонение на Гешевицки род.

Специален акцент поставям върху *грамотите*, присъждащи баронско и графско звание. Те са непознати за България. През XVII–XVIII в. в Австрийската империя обаче обичайна практика е да се събират подробни биографични сведения, които се използват при кандидатстване за награди (*ордени, медали, баронски и графски титли*) и за длъжности. Ставайки част от аристокрацията на империята, Пеячевичи са подвластни на това и събират сведения за себе си и за семейството, за произхода си, за деянията си. Тези документи се прилагали, както пояснихме, при обдаряване с ордени и медали, а също и при издаване на грамоти за бла-

городнически произход или за получаване на благороднически титли.

От значение за изследователите е информацията, която дава такъв тип грамота. Тъй като в Хабсбургската империя през XVII–XVIII в. баронското или графското звание, освен за обдарявания, обикновено важи и за членовете на неговото семейство, то във въпросните грамоти са описани родители, братя, сестри, деца, внуци. Важен момент в разглежданите документи е споменаването на заслугите: *защо се дава отличието, какъв е произходът на обдарявания – от кога е началото на неговия род; какви са миналите заслуги на рода; какви са неговите лични заслуги към империята; къде е воювал, в кой полк и на каква длъжност е бил, в кои битки е участвал.*

При удостояване с ордени в Хабсбургската империя през периода XVII–XVIII в. всеки сам си прави предложението и описва себе си – *какво е учил, къде е живял, какво е правил, какви са заслугите на предците му.* Потвърждението обаче се прави от хора, които вече са станали барони и графове, имат доверието на висшата администрация и познават обдарявания.

– В България има добре изградена система за **награждаване с ордени и медали или с почетни грамоти.** *Ордените, медалите, войнишките знаци* за участие във военни действия са описани и представени от проф. Тодор Петров⁸. Същите могат да послужат на местните родолюбители, за да определят и да сравнят отличията, които намират запазени по домовете си и чийто произход и характер не знаят. След Втората световна война у нас документите за награди – *грамотите*, обикновено са свързани с някакво събитие (например партизанските борби или с годишнината от социалистическата революция и др.). Ордените и медалите също са придружени от грамоти, в които се споменава на кого и за какво се връчва наградният знак.

– **Писма, поздравителни картички:** *писмата* определено са важен източник, тъй като съдържат сведения за лица, събития, дати, години, кой кога е живял, с кого е бил в близки отношения, какви са родствениите връзки между отделните личности, от които или за които се отнася кореспонденцията. *Поздравителните картички*, дори да нямат дата и година отразяват духа и емоциите на времето. Текстовете на гърба дават кратка информация за близки роднински или приятелски връзки.

– **Снимковият материал като извор на информация.** Искам да отбележа, че голяма част от снимките от края на XIX в. са направени върху специални фотографски карти, представляващи твърд картон с надпис,

върху който се експонира снимката. Визираните фотографски картони дават информация за фотографа или за фотографското ателие. По-късно снимката започва да се прави само върху бяла фотографска хартия. Така че картичката на снимката също е важна и показва приблизително кое е времето, кое е фотографското ателие, направило снимката. Понякога е отпечатана и годината, а също много често и каква е длъжността на собственика на ателието (например, *придворен фотограф на княз Фердинанд*, както е отбелязано на картите на снимките, правени от Димитър Кавра) и т. н. Значение имат записите, поставени върху снимките – изброяване имената на хората, като понякога е посочена и роднинската връзка, а също се упоменава и поводът за дадена снимка.

Често като фон има и обекти – църква или сграда, семейната къща, други постройки, хора в по-близък или в по-далечен план. Информация може да се получи и от облеклото на заснетите лица – епоха, стил, район. Много често срещани са сватбените снимки.

Със снимковия материал като исторически и генеалогичен извор в последните няколко години се занимава д-р Чавдар Ветов⁹ от Института за исторически изследвания при БАН. Преди две години той защити и докторска дисертация по близка тема.

– Актуална и в голяма степен достоверна информация предоставят също ***некролози, посмъртни материали, надгробни слова, помени*** във вестниците за по-видни представители на обществото. Тези документи дават безценни сведения за политическите пристрастия и принадлежност на починалия, за нравите и промените в обществото, за приемствеността между поколенията, за генеалогията, защото са от момента на настъпване на смъртта. Въпросните снимки се предоставят се обикновено от семейството или от близки политически и партийни съратници и приятели на починалия. На базата на тези документи чл. кор. Румяна Радкова¹⁰ със съдействието на доц. Теодоси Радков и на Дивна Гоцева издаде три тома, в които са включени материали за починали обществени, политически и културни дейци от периода на Българското възрождане. Проф. Манчо Веков също обърна специално внимание върху тези материали като генеалогичен източник¹¹.

– ***Материали за рода, запазени в градски музеи и в Регионални исторически музеи***, в архиви. Това са предадени спомени *на* или *за* по-видни регионални участници в значими събития; информация за награждаване; всякакъв вид снимков материал от участия в събития. Кратки, но в много голяма степен достоверни сведения има в Държавния военен

архив във Велико Търново, където са запазени точно определени данни като дата на раждане, месторождение, образование, военно подразделение и др. за всички военни чиновци. От няколко години в интернет са изнесени списъците на загиналите по време на Балканските и Първата световна война. Това са данни, които могат да помогнат при изследването на всеки род, тъй като при нас военна служба много дълго време е била задължителна за здравите мъже и няма род, мъже и младежи от който да не са участвали във войните.

– **Родовите имена** също дават информация за принадлежността към определен род. Във всеки род и във всяко населено място има традиции за предаване на имената от поколение на поколение. Някъде това е през поколение от баба и дядо на внуците. Другаде е през две поколения, т. е. от працядо и прабаба на правнуци. Има и друга практика - кумовете да дават своите имена на кръщелниците си. Това се практикува главно, когато се е получило натрупване на едни и същи имена и презимена – например в Гешевия род има повторение на Илия Петров Гешев, Петър Илиев Гешев и отново започва Илия Петров Гешев. Това затруднява и така по практически причини се прибегва до смяна на имената – въвеждане името на кума или на някоя от бабите.

Във фамилия *Пеячевич* например дори векове след напускане на родните български земи десет пъти се подновява и запазва името *Марко* (*Маркус*), има дори и момичета, наречени *Марка* (два пъти), нещо, което в България не се среща. Често повтарящи се имена при *Пеячевичи* са *Иван, Никола, Георги, Петър, Антон* (понякога с техните разновидности *Джуро* от *Георги, Миклош* от *Никола, Пиер* от *Петър* и др.). Прави впечатление обаче отсъствието на името на родоначалника на *Пеячевичи* – *Димитър* от замъка Пеячево. То не се появява нито веднъж дори и като разновидност в цялата многовековна история на фамилията. През XIX в. вече в резултат на приспособяването към европейските традиции се променя и именната система и във фамилията се появяват *Ладислав, Теодор, Габриел, Велемир, Клара, Паола, Франциска, Каталина* и др.

Веществени паметници

– **Дворци, паркове и градини.** Фамилия графове Пеячевич разполага с четири двореца в Хърватия – два от тях в Нашице, близо до Осиек; един във Вировитица в Славония и един в Ретфала, днес квартал на Осиек

(Приложение 1 и 2). Дворците са проектирани и строени от известни за времето си архитекти главно в първата половина на XIX век. Преди това представители на фамилията са закупували или строили по-големи къщи – в Осиек, във Вировитица и другаде. Големи къщи и по-малки дворци са строили в Рума, днес в Сърбия и в Шопрон, днес в Унгария. Имоти са имали и във Виена, а също и в Пожега, Подгорач и другаде в Славония, Хърватия. Някои от имотите впоследствие са продадени, други са запазени и днес са превърнати в градски исторически музеи, както става в Нашице и във Вировитица или са използвани за обществени нужди, например дворецът в Ретфала след Втората световна война е национализиран и превърнат в поликлиника; Големият дворец в Нашице е бил училище, а малкият – детска градина. Обемът на строителството, архитектурата, използваните материали (мрамор, гранит), стълбищата, украсите, вътрешното обзавеждане, картините по стените, показват значимостта на фамилията, мястото ѝ в обществото. Парковете и градините на фамилия графове Пеячевич в Нашице, във Вировитица и в Ретфала са изградени под ръководството на ландшафтни архитекти; дърветата и храстите са донасяни от различни места в продължение на години. И до днес в парка в Нашице все още има запазени редки видове. В неделен ден тези паркове и градини са били достъпни за обществеността на съответното населено място, там са се разхождали обикновените жители, докато членовете на фамилия пият чай на терасите, а всеки, който пожелае е могъл да разговаря с тях или да отправи питане. Така веществените паметници доказват или опровергават писмените свидетелства и спомените, легендите и преданията за определен род.

– **Гробници и гробни места.** Най-напред починалите членове на фамилия Пеячевич са били погребвани в католическите църкви в съответното селище. Това е знак са висока принадлежност. И до днес на видно място във Францисканския манастир в Бач (Сърбия) стои паметната плоча на Георги Пеячевич (Приложение 3), предводителя на Чипровското въстание и първия барон на фамилията (от 1712 г.). Иван барон Пеячевич (брат на Георги) е погребан през 1724 г. в криптата на църквата „Св. Миховил“ в стария град на Осиек, а по-късно пак там са погребани съпругата му Анастасия и брат му Марко. Има сведения за 8 погребани членове на фамилията Пеячевич в църквата „Св. Миховил“ и за трима във Францисканската църква „Св. Кръст“, намираща се също в стария град на Осиек. Към 1770 г. фамилия Пеячевич вече притежава средновековна крепост във Вировитица, крепостната кула на която десетина години по-късно е

преустроена в семейна оброчна църква, където всеки ден се отслужват *меси*. Възможно е именно в тази църква първоначално да са погребани някои от членовете на рода от Вировитичкото разклонение.

По-късно фамилията започва да строи гробници. Най-голяма и най-красива в архитектурно отношение е гробницата в Нашице (*Приложение № 4*). Тя е проектирана и изградена под ръководството на арх. Херман Болле, участвал при реконструкцията на Загребската катедрала, пострадала сериозно след земетресение, проектирал е също така арката и колубмариината стена на гробищния парк „Мирогой“ в Загреб. Гробницата на графове Пеячевич е строена през 1880-1881 г., разположена е срещу Нашичкото градско гробище и представлява съчетание от сакрален и сепулкрален обект, т.е. малка семейна църква на горния етаж и гробница (крипта) в подземие.

Комплексът е в неоготически стил, разположен в посока север-юг. До църквата се стига по външно стълбище. Входът е от северната страна, вратите са масивни, дървени, със стилизирана украса от метал и дърворезба. Специално внимание заслужава олтарът, строен също в неоготически стил, наподобяващ формата на самата църква. Изграден е от бял камък. Долу в подземие, криптата, са погребани, вероятно, 16 човека от фамилията. Телата на бан Ладислав граф Пеячевич, инвеститор на гробницата и на още петима от фамилията са били частично балсамирани и положени в саркофази. Останалите са погребвани в специални ниши. Пред всяка ниша има паметна плоча с данните на починалия. Паметни плочи са поставени и за други членове на фамилията, починали преди построяването на гробницата, които са погребани на други места. Паметни плочи има и за живели в други държави и населени места, погребани в други страни, но близките им са пожелали паметта им да бъде увековечена и в най-голямата семейна гробница¹². Паметните плочи също могат да се използват като генеалогичен извор, тъй като дават информация за датата и годината на раждане и на смърт, а понякога начинът на подреждане показва и пряката родствена линия.

Гробницата в Ретфала (*Приложение № 5*), днес квартал на гр. Осиек, е строена през 1891 г. и е иницирана от представители на Румско-Ретфалското разклонение на Пеячевата фамилия. Тя е в необароков стил. Входът е от север, с масивна двойна метална врата от ковано желязо. Непосредствено над входа е поставен надпис на латински език, който изразява любовта и признателността на децата към техните родители. Гробницата е замислена само като сепулкрален обект, няма

никакви църковни елементи, няма олтар. Между вратите и прозорците има четири ниши – там в началото са били поставени скулптурни фигури на светци, но сега от тях няма нищо запазено. Самата гробница е в подземното пространство и там са полагани телата на починалите. По всяка вероятност в тази гробница са положени телата само на осем души от фамилията¹³.

Гробницата-църква в Подгорач, село в Славония, в района на Осиек, е разположена на върха на малък хълм, който е на територията на местното градско гробище. Тя е най-малката от трите споменати по-горе. Изградена е през 1909 г. в неокласически стил и е предназначена за Павел граф Пеячевич от Румско-Ретфалското разклонение, живял самотно в това населено място. Размерите ѝ са: 4,10 × 5,20 м. На лицевата страна на гробницата, високо горе над входа е поставен гербът на фамилия Пеячевич, изработен от мрамор. По стечение на обстоятелствата през 1939 г. в гробницата е положено тялото на една непозната на Павел граф Пеячевич дама – Изабела баронеса Адамович-Чепински¹⁴, майка на далечен и късен потомък на графове Пеячевич, която е била само гостенка в Подгорачкото имение, но смъртта я намира там¹⁵.

– *Гербове и документите към тях.* Това са рядко срещани веществени паметници, които се отнасят за точно определени фамилии. Много често знаците в герба символизират нещо, свързано с тяхната история. Основният герб на Пеячевичи е с два лъва; колона, отгоре – орел (*Приложение № 6*). Формата и включените в него елементи обаче търпят развитие и промени при различните разклонения на фамилията. Известно е, че при фамилия Пеячевич са запазени повече от двадесет герба, като има и няколко двойни, т. е. един до друг са прилепени съответно гербът на съпруга и фамилният герб на съпругата, ако тя е от знатен род.

Двойните гербове са често срещани в Хабсбургската империя. В герба на Петър Парчевич (също с чипровски произход) и на неговия род има *козел*. Според преданието името на фамилията идва от *пръч/козел* и от там *Пръчевич*, трансформирано в *Парчевич*.

– Материални паметници при Пеячевичи и други аристократични фамилии са *картини, портрети, скулптури*. От изображенията в тях, както и от това, кой е художникът или скулпторът, може да се извлече полезна информация – за имотното състояние на притежателите, за влиянието им в обществото, за дадения период. През XVII–XIX в. портретите, както е известно, са единственото свидетелство за външния вид

на членовете на фамилията. Като представители на аристократическото общество *Пеячевичи* също са поръчвали или закупували и поставяли в домовете си картини на видни за своето време европейски художници: Франц Питнер и Тан Мор правят копия на по-стари запазени портрети на членове на фамилията. А картини или нови портрети рисуват за фамилията Карл Рахл, Франц Мюцке, Густав Калтнецкер, Михали Ковач, Деметар Маркович, Влахо Буковац, Наста Ройс.

Фридрих Йохан Лиедер рисува по поръчка голяма семейна картина на двамата братя Антон и Степан графове Пеячевич от Вировитичкото разклонение, заедно със съпругите и с децата, като в задния план на същата се вижда част от парка към двореца във Вировитица. Фигурите са изобразени в цял ръст – някои са седнали, а други – прави, като децата си играят, а в дъното се вижда дори една от прислужниците.

– Информация може да се извлече и от *семейните библиотеки*. Пеячевичи са имали библиотеки в Нашице, във Вировитица. Особено голяма е тази в Нашице. Според различни източници книгите там са били между 5000 и 7000 тома. Събирани са от няколко поколения. Част от тези книги са запазени и до днес и се намират в *Градския исторически музей* в Нашице, който е разположен в двореца на Пеячевичи. Самата библиотечна сбирка включва енциклопедии, речници, книги с политическа и стопанска тематика, а също история, география, богослужерна литература и др. Голямото тематично разнообразие отразява различията в интересите на поколенията Пеячевичи, живели в Нашице.

Споменатото в тази разработка не изчерпва всички възможности за събиране на лични и на официални сведения за представителите на отделни родове. Поради спецификата и различията в начина на живот, местоживелища, епоха, образование, социално среда и т. н. могат да се открият и други източници на информация, били те писмени или веществени. Ето защо ролята на всеки изследовател е да погледне творчески върху потенциалните източници и спецификите в проучвания от него род, както и да използва пълноценно предоставените му от събитията и обстоятелствата възможности.

Бележки

¹ *Запрянова, А.* Генеалогия или как да изследваме своя род. С., 1993; 1994 (второ издание).

² *Веков, М.* Българската генеалогия в годините на прехода (1990–2015). С., ДиоМира, 2017; Универсалното значение на генеалогията. – В: АП, 1995, № 3–4; Когато потомъкът е творец... или размисли за методологията. – В: Родознание/Genealogia, 2014, № 3–4; Генеалогията – знание за рода, но и за обществото. Пак там, 2015, № 1–2; *Гешева, Й.* Родовите имена като източник на информация. – В: Родознание/Genealogia, 2015, № 1–2; *Запрянова-Тодорова, А.* Генеалогия и ономастика. – В: Родознание/Genealogia, 1996, № 2; Историческа хронология и генеалогия. – В: ИПр, 1991 № 1–2; Първата българска династична родопис (Генеалогичното съзнание у старите българи). – В: Родознание/Genealogia, 2004, № 1; Как да изследваме своя род? Урок № 1. Що е генеалогия? Пак там, 2010, № 3–4; *Желев, Й.* Генеалогия на княжеския род Богориди – В: АП, 2004 № 3–4; Българският княжески род Богориди. Диаспора и генеалогия. – В: Родознание/Genealogia, 2012, № 1–2; *Ковачев, Н.* Към въпроса за генеалогичната терминология. – В: Родознание, 1991, № 2; *Платиканов, И.* Родознание. Примерна методика за родови изследвания. С., 1984, и др.

³ За видовете документи и за тяхното значение и приложение вж. *Аврамов, Ив.* Основи на документалистиката – основна дисциплина в учебния план на специалност „Архивистика и докуменаталистика“ в СУ „Св. Климент Охридски“. – В: Българско професионално архивно образование в Софийски университет „Св. Климент Охридски“: памет, кауза, отговорност. Университетски четения по архивистика. Том VI. С., 2018, с. 72–88; *Радулов, Цв.* Архивите и паметта (документалното наследство на Първата световна война и представянето му на обществото). Пак там, с. 185–192, и др.

⁴ *Гешева, Й.* Фамилия графове Пеячевич между легендите и реалността (втората половина на XVII–XX век). Историко-генеалогично изследване. София, ДиоМира, 2012 г., 341 с. текст, 83 бр. илюстрации, 4 родословни таблици.

⁵ *Гешева, Й., П.Гешев.* Гешевият род от с. Годлево, Разложко. Историко-генеалогично изследване. С., ДиоМира, 2016, 180 стр. текст, 21 родословни таблици.

⁶ *Гешева, Й.,* Свещеник Партений Гешев от с. Годлево, Разложко неговата народополезна дейност. – В: Годишник на Регионален музей Пазарджик. Том 7, 2016, с. 112–124.

⁷ *Гешева, Й.* Фамилия графове Пеячевич между легендите и реалността... С., 2012. Работата ми по историята и генеалогията на фамилия

графове Пеячевич бе значително подпомогната не само от четенето и издирването на документален материал по хърватските архиви и музеи, но и от изследванията по икономически, политически, културоложки, генеалогични проблеми, правени от десетилетия насам главно от хърватски, но също така от сръбски и унгарски автори като *Силвия Лучевняк, Ясминка Найцер-Сабляк, Милан Връбанус, Джордже Бошкович, Иван Балта, Драган Дамянович* и др. Цялостно изследване за фамилията обаче до написаната от мен през 2012 г. нямаше.

⁸ *Петров, Т.* Българските ордени и медали. 1878–2002 г. С., 2002.

⁹ *Ветов, Ч.* За някои фотографии на участници в българското националноосвободително движение. – В: Родознание *Genealogia*, 2017, № 1–2; Фотографски материали за Ботевата чета. По данни от *Български исторически архив към Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“*. – В: Известия на исторически музей – Батак. Т. IV. Априлската епопея – Батак. Размисли. 140 години по-късно. Пазарджик, 2016, с. 154–168; История и фотографии за Врачанския революционен комитет. – В: Родознание/ *Genealogia*, 2016, № 1–2, с. 81–101.

¹⁰ *Радкова, Р.* Посмъртни материали за български възрожденски дейци. Т. I. С., 2003; *Радкова, Р., Д. Гоцева.* Посмъртни материали за български възрожденски дейци. Т. II. С., 2008; *Радкова, Р., Т. Радков, Д. Гоцева.* Посмъртни материали за български възрожденски дейци. Т. III. С., 2016.

¹¹ *Веков, М.* Посмъртните материали като генеалогичен извор. – В: Родознание/ *Genealogia*, 2017, № 3–4, с. 13–26.

¹² *Гешева, Й.* Фамилия графове Пеячевич между легендите и реалността..., с. 222–227.

¹³ Пак там, с. 228–230.

¹⁴ Фамилия *Адамович-Чепински* също произхожда от българските земи, от района на Чипровци и живеейки в днешните хърватски земи понякога влиза в брачни отношения с фамилия *Пеячевич*.

¹⁵ *Гешева, Й.* Фамилия графове Пеячевич между легендите и реалността ..., с. 230–233.

Приложения

Приложение № 1. Големият дворец в Наишце, стара снимка, музей Наишце

Приложение № 2. Дворецът във Вировитица, снимка архив на авторката

Приложение № 3. Паметната плоча на Георги Пеячевич, поставена близо до олтарното пространство на францисканския манастир в Бач (Сърбия), снимка архив на авторката

Приложение № 4. Гробницата на графове Пеячевич в Нашице, снимка архив на авторката

Приложение № 5. Гробницата на графове Пеячевич в Ретфала, снимка архив на авторката

Приложение № 6. Гербът на фамилия графове Пеячевич от Нашичкото разклонение, снимка архив на авторката

РАЗВИТИЕ НА ИСТОРИЧЕСКАТА МЕТРОЛОГИЯ КАТО СПЕЦИАЛНА ИСТОРИЧЕСКА ДИСЦИПЛИНА У НАС

проф. д. и. н. Манчо Веков, ИИИ, БАН

Въпросите, които се отнасят до старите мерки и мерни системи, са вълнували и вълнуват изследователи от различни клонове на българската историческа наука.

Тук ще се спрем на основните направления, по които е работено, а също и на тясно специализираните изследвания от периметъра на *историческата метрология*.

Измерването и мерките са една от първите прояви на народна култура при хората и като такива са предмет на изследване от страна на етнографската наука. Етнографите изследват този пласт от *метрологията*, който е тясно свързан с народното културно творчество, народния бит, обичаи и права. Българската етнография има своя съществен принос при изучаването на произхода на старите мерки, тяхната величина, наименование и приложение в практиката.

Още в изследванията на Г. С. Раковски върху историята на българския народ откриваме, макар и несистематизиран, емпиричен материал¹.

Сведения за употребяваните народни мерки и теглила откриваме в етнографските работи на Д. Маринов. Той описва как са се измервали ниви, ливади, лозя, бранища, как са се измервали течностите. Авторът ни запознава и със системата на делене на съдовете мерки за вместимост, използвани при разпределяне и измерване на издоеното мляко в бачиите. Д. Маринов споменава и описва мерки за отделни стопански продукти. Така научаваме, че маслото се измервало на *бучка*, сеното на *навильници*, кукуруза се събирал на *кошове*, а ожънатите и събрани сно-

пи на *кръстци*. Авторът не се задоволява с изреждането на употребяваните в бита на българина мерки, а също така дава, доколкото е успял, и техните величини, приравнени към тогава действащите официални мерки. Той се спира и на мерките за *взаем*, които пряко не могат да се отнесат към *историческата метрология*, но дават представа за битуващите разменни отношения².

Споменаване и анализ на стари мерки срещаме в изследването на Ив. Шишманов, посветено на стария римски път от Белград до Цариград. Авторът ни дава сведения за римската мерна система за дължина, приравнява я към турската и европейската мерни системи³. Материал за стари мерки, техни стойности и район на битуване откриваме и в сборника за народни умотворения на К. Шапкарев⁴.

По-значителен материал за българските народни мерки се откриват в комплексните изследвания на материалната и духовна култура на българския народ⁵. Един от видните български етнографи Хр. Вакарелски в своите проучвания, посветени на различни дялове от народната ни култура, дава сведения за използваните от народ ни мерки за дължина и площ. Старата мярка за вино *стомна* е обект на изследвано от страна на Л. П. Винце. Авторката доказва българският произход на тази мярка и нейната употреба в бита⁶.

По-цялостно изследване на традиционните български народни мерки от етнографски аспект прави В. Шарланова⁷. Авторката се спира на някои теоретични проблеми от периметъра на *историческата метрология*, дава определение за предмета и задачите на *историческата* и в частност *народната метрология*, която е дял от историята на мерните единици. В. Шарланова прави историографски преглед на изследванията, посветени на *историческата метрология* у нас и в другите страни. Позовавайки се на богат изворов материал, авторката разглежда мерките и мерните системи по българските земи от древността и античния свят, през Първата и Втората българска държава, през периода на османското иго, до въвеждането на десетичната европейска мерна система след Освобождението. В този труд вниманието се насочва към традиционните народни мерки и мерни системи за дължина и разстояние, за повърхност, за вместимост и обем, за тежест, за време. Подробно е проследен от авторката и процесът на отмиране на тези мерки и мерни системи, замаяната им с европейската метрична система. За пръв път у нас е съставен справочник на използваните народни мерки, който ни дава изчерпателна информация за названията и величините им⁸.

При археологически проучвания по нашите земи са открити не малък брой веществени паметници, които могат да се отнесат към *историческата метрология*. Това са различни мерки за тежест, опосредствали в миналото търговския обмен. По-голяма част от публикуваните у нас мерки принадлежат към *тегловните еталони* – *екзагии*, свързани с римската и византийската метрична и монетна система. В музейни сбирки се съхраняват мерки, датиращи от римската и ранновизантийската епохи, открити предимно в Южна България. Те са направени от бронз, олово, стъкло и др.⁹ Много от тях имат форма на паралелепипед, а по-рядко се срещат мерки с дискообразна форма¹⁰. Тези тежести са били отливани в монетарниците на градовете, като на тях са гравирани знаци и букви, гарантиращи точното им тегло, както и системата по която са изработвани.

Във византийско селище край град Перник при археологически разкопки са открити пет екзагии. Чрез тях се установи за пръв път една цяла система за определяне теглото на златните монети у нас¹¹. Публикувани са и находки от района на Нова¹², Силистра, Шуменската крепост¹³, Преслав¹⁴. Край Разград са открити мраморни тежести за тегло от античната епоха¹⁵. Подобни са намерени и в Павликени¹⁶. От късноантичния град в местността Градище край Габрово датират четири тегловни мерки¹⁷. Авторите на тези публикации ни запознават с външния вид на мерките, приложението им в практиката, датировката им, системите на деление, групиране и техните метрични еквиваленти.

Друга група изследвания със собствен специфичен метод насочва вниманието към реконструкцията на стари мерки и мерни системи, използвани при строителството на култови сгради и др. Основополагащ в тази насока е трудът на Л. Динолов *Принос към метричното изследване на средновековната култова архитектура в България*¹⁸. Авторът прави опит да установи начина, по който са оразмерени средновековните култови сгради по нашите земи. За изпълнението на тази задача той прави метричен анализ на двадесет и пет обекта, различни по хоризонтално и височинно очертание. В това изследване са дадени сведения за метрологията и метричните системи, както и за особеностите на меренето като психофизиологична и физикоекспериментална дейност. В разглеждания труд като резултат от подробно заснемане на изследваните обекти е дадена метрична регистрация, която е суровият материал, подложен на обработка и дешифриране. За да получи по-прегледна карта на мерките, авторът превръща размерите на различни елементи от сградите във византийската мерна система. Между идентифицираните стойности той

търси онази, която отговаря най-добре на необходимата за конкретния обект крепост. Това е така наречената *ректификация* на мерните системи. В процеса на *ректификацията* авторът стига до заключението, че в средновековната култова архитектура действително е съществувал модул. В доказателство на това Л. Динолов онагледява метричния анализ с таблица за всеки от изследваните обекти. Авторът подробно се спира и на използваните антропометрични мерни единици, като ги онагледява с фотоси за приблизителните им размери и ги приравнява към Десетичната мерна система¹⁹.

В тази насока интерес за нас представлява статията на Д. Василева, посветена на тракийската мярка за дължина *стъпка*²⁰. В опита си да възстанови тази стара мерна единица, използвана в тракийските строежи, авторката ни дава богата информация за използваните в древността и античния свят антропометрични мерни единици за дължина. Тя посочва и техните реални величини, обърнати в метричната мерна система. В разглежданата статия се доказва единството в меренето при различните архитектурни тракийски паметници. Авторката разкрива общия използван модул при тях и реконструира тази мярка.

Твърде голям интерес сред изследователите предизвикват мерките и мерните системи, които са функционирали в рамките на Османската империя и в частност по нашите земи. Този период от историческото и икономическото развитие на българските земи се характеризира с огромното разнообразие на мерките. В потвърждение на това е един документ от В. Търнър от 1820 г., в който е отбелязано, че е невъзможно да се фиксира какъвто и да е общ стандарт за мерки и теглилки в Турция, където в почти всеки град има свои специфични мерки и теглилки²¹.

Това разнообразие на мерните единици е характерно за епохата на Средновековието, но изглежда най-богато е разцъфтяло в мюсюлманските земи²². При тази картина на състоянието на старите мерки е обяснимо защо много изследователи на социално-икономическия живот през тази епоха при анализа на стопанските явления обръщат голямо внимание на използваните мерки и мерни системи в различните райони на империята. Такива са изследванията на Ив. Сакъзов, Н. Б. Михов, Н. Тодоров и М. Калицин, Б. Цветкова, Й. Списаревска, В. Мутафчиева, Стр. Димитров²³.

Богати коментарни бележки за използваните стари мерки прилага Г. Гълъбов към публикуваните турски извори за историята и правото²⁴. Посочените автори дават сведения за най-често използваните мерни

единици в икономическия живот на Османската империя. Характерно е голямото разнообразие във величините на мерките като *киле*, *аршин*, *дюнюм*, *ока* и т. н., което се обяснява на първо място с феодалната разпокъсаност и липса на връзки между отделните части на империята, както и с децентрализацията на властта. В тази връзка немският учен В. Хинц отбелязва, че *...никой без особена нужда не би дръзнал да се напъха в неразборията на мюсюлманската метрология и че изворите изобилстват с противоречив, на пръв поглед с точни, а в действителност често с фиктивни сведения*²⁵.

Големият интерес към стопанската история на Османската империя и българските земи в нея оправдава и повишава съответно и интереса към историческата метрология. Тази връзка показва много образно унгарският учен Ищван Киш, който при изследванията си върху стопанската история я сравнява с *един гигант, чиито две очи представляват историята на мерките и историята на парите и цените*²⁶.

В труд, посветен на някои проблеми от икономическото състояние на Балканите през периода XVI–XIX в., Л. Беров отбелязва, че изпъква голямо разнообразие в мерките и теглилките в различни райони на империята и дори само в по-тесните граници на отделните етнически общности, като български земи, сръбски земи и пр., дължащо се на незавършения процес на формиране на единния национален пазар²⁷. Това разнообразие е обект на внимание на същия автор в статия, посветена на проблемите на метрологията на територията на Балканите през епохата на османската власт²⁸. В нея намират място много от използваните в стопанския живот мерни единици, специфични за икономическия живот през този период. Излага се подробна информация за мястото в практиката и величините на мерките за площ *мотика*, за тежест *ока*, *товар*, *мут*, за дължина *лакът*, *аршин*, за вместимост на зърнени храни *киле*, *крина*, *шиник*. Обстойно са изследвани и различните величини на мерки с едно и също наименование в различни райони на империята. При определянето на тези величини Л. Беров е използвал метода на сравнителния анализ с аналогични мерки, употребявани в Константинопол, Велес, Русия, Дания, Англия. Тази статия е ценно помагало за изследванията на количествените явления в стопанския живот в нашите земи за периода XVI–XIX в.

На някои проблеми на историческата метрология в документалните публикации у нас са изяснени от Д. Б. Коен²⁹. Авторът обосновава необходимостта от едно такова изследване с липсата на правила за изготвяне на коментarii бележки към документи, които съдържат текстове със

стари мерки. Той приема, че *археографията* е нагрупала значителен опит при публикуването на документи от средните векове, при коментирането на текстовете, които трябва да бъдат осъвременени. Д. Коен се спира на проблемите, свързани с приравняването на старите мерни единици към сегашните, като подчертава техния субективен характер и извежда някои основни правила при боравенето с тях в работата с документите. Мерките трябва да се разглеждат в тясна връзка със самия документ, в който са отразени, и при определянето на стойностите им да се ръководим от действащите по това време държавни закони за мерките и теглилките, за пазарите, за облаганията, за пристанищата, за градовете и т. н. Авторът на разглежданата статия широко използва сравнителния анализ при уточняването на една мерна система, отделни мерки и наименования и случаите, когато те се прилагат. Той подчертава, че само след сравняването им или засичането на данните с резултати от други изследвания можем да се доближим до реалните им величини. Д. Коен посочва, че у нас твърде малко се работи по проблемите на историческата метрология, което мотивира ръководството на секция *Помощни исторически дисциплини* (тогава към Единния център по история – ЕЦИ, БАН).

Липсата на единна система от мерки и теглилки в нашите земи до Освобождението и първото десетилетие след него дава повод на същия автор да доразвие и обобщи някои проблеми, свързани с *историческата метрология* у нас в статията си: *За предмета на историческата метрология и някои по-разпространени стари мерки за дължина и тегло в България и българските земи*³⁰. Д. Коен се спира на някои неразработени теоретични проблеми от предмета на историческата метрология, уточнява нейните задачи и граници на изследване като помощна историческа дисциплина и я разграничава от хронологията и нумизматиката. Същият автор търси изворите за българската историческа метрология в няколко направления: старобългарски писмени паметници, гръцки и латински извори за българската история. Основните писмени паметници според него са турските, френските, германските извори за нашата история, както и някои нормативни документи, монографии. Много важни данни за историческата метрология се съдържат в различни закони, наредби, заповеди, везирски писма до вилаети и отделни градове, издавани от османската власт.

В разглежданата статия на Д. Коен е посочена връзката на историческата метрология с други клонове от научното познание като архивното дело, библиографията, историческата география, нумизматиката, епиграфиката, стопанската история, историята на държавата и правото.

На някои от използваните в селското стопанство стари от мерки за дължина и площ, и на техните величини е посветена статията на Н. Савов: *Някои стари мерки и теглилки в българското селско стопанство*³¹.

Появата и развитието на капиталистическите отношения води до разширяване на търговските контакти, което от своя страна засилва унификационните процеси по отношение на многобройните и разнородни мерни системи в различните страни. Важен етап в историята на мерките е свързан с международната система измерителни единици, която се създава, за да се постигне единство в употребяваните мерки и измерителни уреди във всички области на науката, техниката и икономиката.

Появата на тази система се свързва с Великата френска революция, когато с решение на Националния конвент от 7 април 1795 г. се въвеждат рационални единици, *валидни за всички народи и за всички времена*. Постепенно Десетичната мерна система е приета и навлиза в практиката на страните в Европа.

Този важен период от историята на мерните единици е отразен в българския предосвободенски и следосвободенски печат. Това са различни таблици, които приравняват съществуващите дотогава стари мерки с новите европейски мерки и запознават с историята на Десетичната метрична система³². Подобна е целта и съдържанието на излязлата през 1884 г. книга на И. Юрданов *Метричната система или практически запознаване с новите мерки*³³.

През 1892 г. В. Н. Икономов издава в деветдесет страници *Ръководство по метричната система допълнено с някои от по-важните чужди мерки*³⁴.

Продиктувана от нуждите, които се появяват в училищата при боравенето с мерните единици, е книгата на учителя във Варненското средно училище М. Катаров от 1921 г. *Мерки, монети и комбиални курсове*. Читателят се запознава с понятията *измерване, мярка*, с потребностите, които възникват от новата мерна система и въвеждането ѝ у нас, и информира за съществуващите в този период английски, турски и руски мерки в България³⁵.

Подобно е и ръководството, съставено от Г. Йонков през 1934 г. *Търговско смятане за търговските училища и самоуки*. На историята и разпространението на Десетичната европейска мерна система е отделено място и в изследванията, посветени на научната метрология³⁶. Проблемите около отмирането на старите мерки и мерни системи в България и замената им с новата европейска мерна система намират

място в изследванията на Г. Георгиев, В. Шарланова, Хр. Стойчева, Д. Коен и М. Веков³⁷.

В последните години излязоха комплексни и задълбочени изследвания, които допринесоха за израстването на метрологията като основна помощна историческа наука в България. През 2005 г. – *Тракийски гробници*, архитектурно-метрично изследване, в което арх. Дарина Василева извежда тракийските мерки и мерни системи и изяснява величините на тракийските *стъпка, длан, пръст, обол, талант* и др.³⁸

В областта на народната метрология В. Шарланова обнародва многогодишните си изследвания в споменатата монография *Български народни мерки*³⁹.

В своя труд М. Веков през 1998 г. представи най-използваните през XVIII–XIX в. мерки по българските земи (вж. *Bulgarian Historical Review*, 1998, № 1–2, с. 102–138), като в отделни статии представя 331 метрологични термина с европейски и азиатски произход. Вече по-късно, на основата на тази студия, която бе обогатена с нов изворов материал, е издадена на немски език книгата *Историческа метрология в България през XV–XIX в.*, където са представени теоретичните и практичните аспекти на *метрологията* у нас и нейните евразийски влияния⁴⁰.

През 2004 г. Христо Харитонов издава великолепен енциклопедичен справочник, обобщаващ натрупаното от няколко поколения метролози и нумизмати – *Стари мерки, теглилки и монети в България XII–XX в.*, който е полезен и за обикновения читател.

На най-новата история на метрологията е посветена *Метричната система в България. Метрични реформи и метрологична дейност XVIII–XX в.*, която прокарва мост между *съвременната* и *историческата метрология* от гледна точка на международната десетична мерна система⁴¹.

През 2014 г. бе защитена дисертация на тема *Единиците за измерване в Европа преди въвеждането на десетичната метрична система (XVII–XX век). Теоретични и приложни аспекти*, а аз като автор, бях удостоен съответно с научната степен *доктор на историческите науки*. Разработката е посветена на една сравнително неизследвана все още у нас научна област. Теоретичният и приложният анализ обуславят приложената интердисциплинарна методология, с използването на структурно-функционалния, и социално-антропологичния подход, компаративния и математически анализ и обобщение. Трудът е в обем от 578 стр., съдържа увод, четири глави, заключение, резюме и списък с ползвана литература. Уводът е своеобразно въведение в *метрологията* – от ней-

ното зараждане в зората на човешката цивилизация до съвременността. Първа глава изследва и преизчислява над 800 метрологични единици за измерване на дължина, ширина, височина, площ, обем. Следва анализът на над 900 мерки за сухи насипни продукти и течности. Над 900 мерни единици за тежест, маса, брой, количество са разкрити в трета глава. Четвърта глава дава отговор на въпросите, свързани с типологията на изворите, мястото на *метрологията* в европейската история и пр. В своята комплексност трудът за първи път разкрива семантичния и функционалния характер на предесетичните единици на измерение, битували в периода XV–XX в, а някъде и по-рано. Сред тях са използваните в Европа и нейните колонии, на Балканите и в България, при това както регионалните и официалните, така и традиционните народни мерки.

Бележки

¹ Раковски, Г. С. Българското орачество. Българийо, майко, мила. С., 1967, с. 250, 253, 254; Българските хайдути. Русе, 1895, с. 18.

² Маринов, Д. В. Жива старина. Т. IV. Русе, 1894, с. 228, 393, 394, 202, 310, 315, 321, 360, 398, 514; Градиво за веществената култура на Западна България. – В: СБНУНК, кн. 13, 1901 II, с. 1–301; Материали за българския речник от Западна България. Пак там, кн. 12, с. 270–296.

³ Шишманов, Ив. Стари пътувания през България. – В: СБНУНК, кн. IV, 1891, с. 345.

⁴ Шапкарев, К. Сборник от български народни приказки. – В: СБНУНК. Т. III. 1972, с. 5; Т. IV. 1973, с. 39, 97.

⁵ Захариев, И. Чипровци. Поселищно-географски проучвания с исторически бележки. С., 1938. Кюстендилско краище. – В: СБНУНК, кн. 45, 1949, с. 359–370; С. Христов. Пиротският окръг и неговото Принос към историята му. С., 1904, с. 58; И. Батаклиев. Град Татар-Пазарджик. Историческо-географски преглед. Татар-Пазарджик, 1923. население. – В: СБНУНК, кн. 11, 1894, с. 259–325; Хр. Попконстантинов. Чепино. – В: СБНУНК, кн. 4, 1891, с. 586–596; Ст. Л. Костов, Е. Петева. Селският бит и изкуство в Софийско. С., 1935, с. 33, 99, 105, 112; И. П. Георгиев. Град Елена.

⁶ Вакарелски, Хр. Етнография на България. С., 1977, с. 406, 413; Бит и език на тракийските и малоазийски българи. С., 1935, с. 26; Добруджа. Материали към веществената култура. С., 1964; Поминъци на българи-

те християни и мохамедани в Средните Родопи. – ИЕИМ, 12, 1969, с. 36–66; Л. Пенева-Винце. Стомната, стара мярка за вино. Въпроси на етнографията и фолклористиката. С., 1980, с. 72–76.

⁷ Шарланова, В. Български народни мерки. С., 2001, 208 с.

⁸ Шарланова В. Традиционни български мерки за повърхност. – Във: Векове, 1988, № 4, с. 30–36; Традиционни народни мерки за обем и вместимост на течности. – В: Българска етнография, 1984, № 4, с. 23–30.

⁹ Герасимов, Т. Римски екзагии в България. – В: ИБАН, XIV 1940–1942, с. 229–231; Ранно-византийски екзагии от България. – В: Археология, 1973, № 2, с. 54–55; Оловна тежест от Аполония на Черно море. – В: ИНМВ, 1, 1950, с. 35; Г. Иванов. Паметници от Пауталия. – В: ИАМ, XXI, 1960, с. 211; Т. Герасимова. Две антични оловни тежести. – В: Нумизматика, XII, 1977, № 1–2, с. 23.

¹⁰ Петков, Л. Д. Оловни тежести от Плиска. – В: Нумизматика, 1981, № 3, с. 22–27.

¹¹ Юрукова, Й. Антични и ранно-византийски монети. Перник, I, 1978, с. 228–234.

¹² Димитров, Д. Археологически разкопки в восточном сектора Нове. – В: ИАМ, XXIX, 1966, с. 109.

¹³ Владимирова, Д. Екзагии от Долна Мизия. – В: Нумизматика, 1985, № 1, с. 22–31.

¹⁴ Тотев, Т. Византийска стъклена екзагия от Велики Преслав. – МПК, № 1–2, с. 10–11.

¹⁵ Божкова, В. Медна пластинка екзагия. – Нумизматика, 1977, № 1–2, с. 11–12.

¹⁶ Осми отчет на Разградското археологическо дружество, 1931. Разград, 1932, с. 7–8.

¹⁷ Султов, В. Принос към античната история на Павликенския край. – ИОМЕТ, I, 1962, с. 9, 12.

¹⁸ Динолов, Д. Принос към метричното изследване на средновековната култова архитектура в България. С., 1963.

¹⁹ Динолов, Д. Бачковската костница. Историческо архитектурно и метрично изследване. С., 1960 г., 99 с. с приложение.

²⁰ Vasileva, D. L'unité de mesure de longueur dans les Constructions thraces, Tracia, Problème ethno-culturels de la trace antique, V. S., 1980, P. 265–300.

²¹ Михов, Н. Принос към историята на търговията на Турция с България. Френски, немски и английски автори. С., 1971, с. 111.

²² Коен, Д. По някои проблеми на историческата метрология в документалните публикации у нас. – В: ИДА, 42, 1981, с. 16.

²³ Сакъзов, Ив. Стопански връзки между Дубровник и Българските земи през 16-то и 17-то столетие. С., 1930, с. 163, 167, 171; *Същият*. Търговията на България с Анкона през XIV и XIII век. – В: Списание на историческото дружество в София, IX, 1928, с. 19, 22, 177; *Н. Михов*. Принос към историята на търговията на Турция и България. Т. IV, 1971, с. 111, 138–139, 364, 382, 383, 384; Contribution a l'histoire du commerce de la Bulgarie, III, Rapports consulaires français. Documents officiels et autres documents, Svichtovi. 1950, p. 12, 22, 27, 51, 194, 323, 442, 165–675; *Н. Тодоров*. Балканският град XI–XIX век. С., 1973, с. 232, 249; *Н. Тодоров, М. Калицин*. Имоти в София XVIII–XIX век..., с. 147, 160, 202, 238, 260; *Б. Цветкова*. Принос към изучаването на турският феодализъм в българските земи през XVI–XVII век. – В: Известия на института за българска история, XIII, 1963, с. 210; *Й. Списаревска*. Търговски връзки между Дубровник и българските земи през XV–XVI век според дубровнишките извори. С., 1974, с. 29, 158, 256; *В. Мутафчиева*. За състоянието на спахилька през XV–XVI в. – В: ИПр, 1959, № 3, с. 38; Феодалната рента, присвоявана от ленния държател в Османската империя с оглед на нашите земи. – В: Известия на института за българска история, 5, 1957, с. 17; Турски документи за Македонската история 1809–1817. Т. XIV. Скопие, 1957, с. 9; *Стр. Димитров*. Турски документи за Североизточна България и Добруджа. Т. I, с. 136, 267, 375.

²⁴ Гълъбов, Г. Османотурски извори за българската история, Свезка I. – В: Годишник на Софийският университет, XXXIX, 1938, 2, с. 39, 61; Турски извори за историята на правото в българските земи. Т. I. С., 1961, с. 57, 58, 269; Die protokoldücher des Kadimtes. Sofia, Südosteuropäische Ableiten, No 5, München, 1960, S. 265, 316.

²⁵ Хини, В. Мусулманские меры и веса с переводом в метрическую систему до 19 в. М., 1970, с. 10.

²⁶ Kiss, I. Die Bedeutung der Maßgeschichte für... – In: Travaux du I-er Congres international de la métrologie historique. Zagreb, 1975, S. 198.

²⁷ Беров, Л. Движението на цените на Балканите през XVI–XIX в. и европейската революция на цените. С., 1976, с. 322.

²⁸ Berov, L. Problèmes de la métrologie dans les territoires balkaniques à l'époque de la domination ottomane (XV–XIXe ss.). – Etudes balkaniques, 1975, № 2, 1975, p. 22–35.

²⁹ Коен, Д. По някои проблеми на историческата метрология ..., с. 15–33.

³⁰ Коен, Д. За предмета на историческата метрология и някои по-разпространени стари мерки за дължина и тегло в България и българските земи. – В: АПР, 1986, № 1, с. 42–59; № 2, с. 73–85; № 3, с. 54–69.

³¹ Савов, Н. Някои стари мерки и теглилки в българското селско стопанство. – В: Известия на националния селскостопански музей. С., 1983, кн. 5.

³² Летоструй или домашен календар, кн. 4, с. 53; Чакалов, Н. Разпространение на метричната система. – В: Промисленост, 1889, II, кн. 6 и 7, с. 657–662; Новите мерки и теглилки. – В: Беседа, бр. 1, 1892, с. 4.

³³ Юрданов, И. Метрическа система или практическо запознаване с новите мерки. Сливен, 1884.

³⁴ Икономов, В. Ръководство по метричната система, попълнено с някои от по-важните чужди мерки. Пловдив, 1892.

³⁵ Катаров, М. Мерки, монети, комбиални курсове. Варна, 1921.

³⁶ Йонков, Г. Търговско смятане за търговски училища и самоуки. С., 1934.

³⁷ Джаков, Е. Международна система измерителни единици. С., 1975, с. 11–12; Х. Стойнева. Основни въпроси на метрологията. С., 19, с. 10–12.

³⁸ Василева, Д. Тракийски гробници. Архитектурно-метрични изследвания. С., 2005. 183 с.

³⁹ Шарланова, В. Български ..., С., 2001.

⁴⁰ Wekow, M. Historische Metrologie Bulgariens XV–XIX jh. Sofia, 2011. 147 S.

⁴¹ Веков, М. Метричната система в България. Метрични реформи и метрологична дейност XVIII–XX в. С., 2007. 276 с.

ПАЛЕОГРАФИЯТА И МЯСТОТО ѝ СРЕД ПОМОЩНИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ ДИСЦИПЛИНИ – ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ

проф. д. ф. н. Вася Велинова, ЦСВП „Иван Дуйчев“

Обособяването на палеографията като самостоятелен дисциплина на хуманитарното познание е процес, който се задълбочава непрекъснато в наше време и сред изследователите на старите текстове все повече се налага убеждението, че е необходим нов комплексен подход към палеографските проблеми. Преосмислянето на ролята и значението на палеографията в процеса на историческия и историографския анализ и еманципирането ѝ от контекста на т. нар. *помощни исторически дисциплини* става възможно поради няколко причини. Първата от тях се корени в натрупването на все повече ръкописен материал, чиято систематизация позволява да видим детайлите в процеса на еволюцията на писмените системи, но също така и да си дадем сметка за механизмите, движещи тези промени¹. В този смисъл писмеността се разглежда не само като инструмент за фиксиране на ефимерната реч, превръщайки я в текст, но и като инструмент, онагледяващ определени обществено значими културно-исторически идеи – така писането, респ. четенето, започва да се разглежда като културно-исторически, идеологически и социологичен феномен. Втората причина е технологична и е свързана с използването на съвременни дигитални технологии при проучването на ръкописното наследство. Те дават достъп до много по-големи ресурси, позволяват ограничаването на субективния фактор в палеографския анализ, като разкриват същевременно недостъпни в по-ранните анализи елементи на писмовния материал, мастилата, дуктуса на писачите и пр. Натрупаният фактологичен материал позволява да се правят обобщения

не само относно формалните характеристики на графичния знак, но и на ролята му на средоточие на различни културно-исторически стереотипи.

Къде е мястото на българската палеографска наука в този процес? Какви са непосредствените научни задачи, които тя трябва да разреши, за да постави проучването на славянската писменост, в частност на българската средновековна книжовна традиция на модерна методологична основа? Как да компенсираме „неслучилата се история“ на една българска архивистко-палеографска школа в традициите на Ватиканската, за каквато е имал идеи и концепции проф. Иван Дуйчев?² Един бегъл поглед назад във времето ще ни позволи, ако не да отговорим изчерпателно на въпросите, то поне да очертаем сложността и комплексността на проблематиката.

Дефиниция и кратък обзор на развитието на палеографията

Палеографията е наука, която изследва писмото като исторически феномен. Поради това тя изучава всички проявления на една определена писмена система с цел да изясни появата, еволюцията и основните ѝ характеристики. Тя не се ограничава само до статично описание на графичните системи и отделните графични знаци, но прави опити да обясни динамиката в тяхното развитие, свързвайки ги с определен исторически контекст³.

Палеографията в началото на своето зараждане изучава преди всичко текстове в ръкописи, изработени от хартия, папирус или кожа (пергамент), а от втората половина на XX в. – и текстове върху дърво или глинени, или метални плочки. Палеографията, която се занимава с ръкописи, има три основни цели: четене и датиране на кодексите; изследване на историята на писмото – големината на буквите, начин на изписване, *пунктуация*, *абривиатури*, *мастила* и т.н. и анализиране на подредбата на написаните страници и направата на книжните форми – свитък и кодекс (кодикология).

Смята се, че като отделна научна дисциплина, поне в Европа, палеографията съществува от 1675, когато боландистският учен Даниел Папброк оспорва автентичността на латински документи, конституиращи правата на няколко Бенедиктински манастира. В отговор бенедиктинските монаси използват палеографска методология, за да докажат автентичността на документите.

Първото издание, класифициращо латински ръкописи според тяхната хронология, установена чрез анализ на типа писмо, е реализирано от Жан Мабийон (1623–1707)⁴, смятан за основател на модерната палеографска наука. Друг бенедиктински монах, Бернард де Монфокон (1655–1741), поставя основите на гръцката палеография⁵. Той за първи път разработва научно обоснована методиката на палеографското изследване на гръцкото писмо в пергаментните и хартиени ръкописи: разпределя ги според тяхната хронология, установена на базата на изведената от Монфокон еволюция на графичните знаци и обособените от него етапи в развитието на писмото. Така той на практика съставя първия научен каталог на гръцките ръкописи.

Първото изследване по славянска палеография се датира от 1715 г. в Русия и е извършено от старообрядеца Андрей Денисов, водач на Вигорекската колония. То е имало за задача да изобличи като фалшификати т. нар. Требник на митрополит Теоност, представян за ръкопис от 1329 г. и Съборни деяния срещу еретика Мартин, представена за ръкопис от XII в., описващ измислен църковен събор от 1157 г. Самият еретик Мартин е защитавал позиции близки до тези на старообрядците. И двата ръкописа са били фалшификати, изработени от привържениците на патриарх Никон. Това изследване е запазено в известните Поморски отговори от 1723 г.⁶

Почти два века по-късно наблюдаваме първите опити за палеографски анализ в българското общество, когато още преди Освобождението на страниците на Цариградски вестник са били анализирани отделни ръкописи, предоставени от Йордан Хаджи Константинов Джинот. Това са съвсем спонтанни, интуитивни наблюдения на наши видни книжовници, оспорващи автентичността на едни или друг документ предимно с исторически, а не с палеографски аргументи.

Във всеки случай очевиден е фактът, че научната палеография в Европа възниква, за да удовлетвори практически потребности, свързани главно със средновековната книжовна традиция и поради това естествено се превръща в *Instrumenta Studiorum* за главната научна дисциплина – историята. Тясно преплетена с изворознанието, палеографията е трябвало да извърви дълъг път, по който да изработи своя специфична методология, терминологичен и понятиен апарат, постепенно да се еманципира от статута си на помощна дисциплина и да заеме полагащото ѝ се място като самостоятелна дисциплина на хуманитарното знание. За тази цел тя е трябвало да се разработи нейната теоретическа база – а именно да се осъзнае и мотивира фактът, че историята на писмеността е част от

културната история на дадената етническа общност, и в още по широк смисъл – част от историята на световната писменост и култура. Едновременно с това – да се запази практическата ѝ насоченост, която продължава да я свързва с другите помощни исторически дисциплини, развиващи се в тясна връзка с филологията, история на културата, етнология и пр.⁷

Палеографските изследвания в България

Преди да се представи конкретно състоянието на палеографските изследвания у нас и техните перспективи, е необходимо да се анализират още няколко важни обстоятелства, свързани с историческото им развитие в Европа. Както вече споменахме, в началото на научните занимания с древните писмености стои необходимостта от разбиране и класифициране на съхранени през вековете латински и гръцки документи и ръкописи – двете доминиращи в европейското средновековие писмени традиции. Обективно закономерност е научният интерес да се насочи първо към тях, още повече, предвид обстоятелството, че това са две писмени култури с вековна традиция, която е позволила да се развият различни функционални форми на книжовната практика – т. нар. книжно писмо (*scrittura libraria*), канцеларско писмо (*cancelereska*), всекидневно или курсивно писмо (*scrittura usuale o normale, Geschaeftschrift*).

На книжното писмо и на канцеларското писмо, когато става дума за официални документи, е присъща калиграфията, докато всекидневното писмо се отличава с по-голяма свобода, стигаща до небрежност. През вековете на съществуване на гръцката и на латинската писмена традиция тези форми са си взаимодействали, създавали са ресурс за конструиране на нови стилове, нови графични канони – едно явление, присъщо на културни системи, в които писмеността се развива спонтанно, има своя естествена еволюция и периодически се стига до нейната стилизация (нормативизация).

За разлика от тези две писмени системи славянското писмо има съвсем друга история. То се появява много по-късно (средата на IX в.) и за разлика от по-старите писмени системи (*шумеро-акадска, египетска, гръцка латинска*), не преживява процеса на естествена еволюция на графичните форми (най-общо същата започва с епиграфиката, преминава през предхристиянския период, след налагането на християнството в Европа и достига до изработване на книжовни стилове и норми). На-

против, славянското писмо започва с книжно писмо от най-висок ранг, тъй като е създадено да обслужва потребностите на култово-религиозната практика на новопокръстените славяни. То няма зад себе си нито епиграфска традиция на своя език, нито останалите типове писмо, за да се развива по пътя на естественото стилизиране и изработване на изкуствен канон – то започва с този канон. Освен това в славянска книжовна среда за сравнително кратък период от време се сменят две писмени системи – кирилицата измества глаголицата, и макар че последната остава със спорадична употреба в България почти до края на средновековната епоха, а в Хърватско дори до XVIII в., основното славянско писмо става кирилското (графично койне) – изобретено в България през X в., то става общо за източните и южните славяни в следващите столетия.

Всички тези обстоятелства показват нехомогенния характер на обекта на изследване на славянската палеография⁸. За разлика от гръцката и латинската, при които корелацията писменост-език е еднозначна, в славянската палеография тя претърпява динамично развитие в резултат на появата на различни езикови редакции, така че да се достигне до корелация между една обща в генезиса си (в миналото) писменост с различни езици в следващите етапи на развитие. А възможността при такова развитие палеографията да се етнизира, би елиминирала всяка възможност за сериозно теоретично обобщение и коректно представяне на палеографските факти⁹. И всъщност поставя въпроса докъде стигат графичните варианти и откъде започват самостоятелните графични системи, както ни представя това случая с т. нар. босненска кирилица¹⁰.

На второ място за славянската палеография е важно да се разграничи методологически обосновано проблематиката на глаголическата палеография от тази на кирилската палеография.

Независимо от относително малкото на брой достигнали до нас ранни глаголически ръкописи, писани с първичната, кръгла, глаголица (около 14 паметника, заедно с фрагментите от периода, обхващащ периода от края на X до края на XI в., те представляват добра база за палеографско проучване и приносът на българските учени в тази област е значителен, предимно в изследванията на големия познавач на глаголицата Петър Илчев, а след него и на Боряна Велчева¹¹.

Въпреки скептицизма на Р. Клеминсон относно възможността да се изведат общи принципи на кръглата глаголица поради липсата на датирани кодекси¹², направеното относно локализирането на произхода и описанието на езика на паметниците никак не е малко. От палеограф-

ските студии на Петър Илчев убедително се налага изводът, че въпреки несъмнената си оригиналност и влияние от различни по-древни от нея писмени системи, глаголицата показва тясна вътрешна връзка с византийското писмо: ... *не толкова във външното сходство на някои знакове от едната и от другата писмена система, а някъде по-дълбоко, в самата идея за графиката, за нейния тип, за техниката ѝ, за вътрешните отношения между нейните знакове*¹³.

Без да се впускам в подробности, ще подчертая, че стилизацията на глаголическата азбука е правена и по образци извън ареала на гръко-римското писмено пространство – а именно образци на семитските консонантни писмености: етиопската, отчасти сирийската, коптска, както и на грузинската и арменската традиция. Това предполага спецификация на първо място на палеографската терминология при работа с глаголическите текстове – напр. те не могат да бъдат описани нито в двулинейната схема на маюскулното, нито в четирилинейната схема на минускулното писмо. Според П. Илчев, глаголическите графични знаци се ситуират в трилинейна схема. Според други автори, актуализиращи идеите на В. Ягич от XIX в., глаголицата има минускулен характер. Запазвайки основните инструменти на описание на буквата: линейна схема, буквен модул, дуктус и други е необходимо да се пристъпи към нова дискусия и вероятно – ново преосмисляне на феномена глаголица, предвид и сериозното количество научна литература, показала важни страни от състава, развитието и функционирането на тази азбука.

Отделен кръг от проблеми поставя изучаването на ъглестата хърватска глаголица, формирана под влияние на латинското готическо писмо, която остава в употреба почти до модерната епоха.

От своя страна, изследването на кирилската азбука, която е графична редакция на гръцкия унциал, също се нуждае от актуализиране на терминологията и въвеждане на някои основни понятия от съвременната палеография като работни инструменти за описването на редица важни нейни графични особености. Кирилицата е вторична по отношение на глаголицата и възниква, както отбелязахме, като графична редакция на гръцкото унциално писмо. През IX в. то вече е имало изискан облик със своите удължени и заострени форми, ситуирайки буквите в правоъгълен модул, стъпил с тясната си страна върху реда, за разлика от глаголическите букви, които „висят“ под линията на реда.

Следвайки структурата и облика на гръцките ръкописи, кирилската азбука е стилизирана до геометрично правилно, симетрично, унциално

(уставно) писмо и остава такава до края на средновековната епоха. В този смисъл тя има своя предистория в ранната българска епиграфика, която ползва главно гръцки език и съответно – унциални гръцки букви. Средата на X в. е времето на окончателното оформяне на кирилицата, като последните епиграфски открития изместват горната граница към 921 г., откогато е датираният надпис край с. Крепча, Поповско, изследван и публикуван от К. Попконстантинов¹⁴. Своя завършен облик обаче кирилското писмо получава с помощта на глаголицата, тъй като към гръцките букви се прибавят и онези, които отразяват специфичните звукове на славянската реч в графематически и фонологически съвършената глаголица, сътворена от Константин Кирил Философ¹⁵.

Още една особеност на кирилицата я разграничава от гръцкото и латинското писмо. Тази славянска азбука не познава корелацията маюскул – минускул, ясно изведена в гръцката и латинската писмена традиция. Това поражда редица терминологични трудности и недоразумения при палеографските описания, особено, когато се превеждат на неславянски езици. За сметка на тази особености, кирилското писмо се оказва много адаптивно към заобикалящия го книжовен контекст и позволява различни модификации в различните етнически общности, при запазване на уставния му характер. Днес ръкописните свидетелства позволяват да говорим за типове кирилица от средновековната епоха: сръбска, руска, босненска (или босанчица), влахо-молдавски тип кирилско писмо, които се модифицират и под влияние на други писмени системи. Всички тези проблеми налагат сериозно преосмисляне на терминологичния и понятиен палеографски инструментариум.

Българската школа в славянската палеография е едно понятие, което би следвало да се използва предпазливо, както вече споменахме по-горе, и за чието утвърждаване и развитие следва много да се работи. Предвид историческата съдба на българската държава, след Освобождението у нас започва преди всичко събирателска дейност, която е имала за задача да съхрани и популяризира средновековното ни книжовно наследство. Спецификата на българското Възраждане, известно с антиклерикалните настроения на редица свои изтъкнати представители, насажда за определен период от време подчертано негативно отношение към средновековното ни книжнина предвид нейния религиозен характер. Трябва да минат десетилетия, за да се пристъпи към истинското научно осветляване на редица важни проблеми. Естествено в тази област водещи стават преди всичко изследванията по история на езика и средновековните па-

метници влизат в научно обращение най-вече като извори за това. Все пак класическият труд на Беню Цонев по описанието на ръкописите от Народната библиотека, продължен от Маньо Стоянов и от Христо Кодов за сбирката в Архива на БАН, както и от Евтим Спространов за сбирките на Църковния исторически и архивен институт и тази на Рилския манастир стават солидна база за начало на палеографски проучвания¹⁶. Самите описи са първите практически наръчници за това, тъй като те въвеждат основния понятиен апарат и методиката на описание, без експлицитно да разработват методически указания и терминология. Следващите генерации учени задълбочават техните постижения и на бял свят се появяват и първите специфично палеографски публикации, свързани с имената на Павел Гудев, излиза капиталният труд на Йордан Иванов Български старини от Македония, организират се първите експедиции до Светогорските манастири. Все пак, сравнително дълго време българските палеографски изследвания следват традицията на руската школа – и като терминология, и като методология¹⁷.

Тук следва да отбележим, че проф. Иван Дуйчев е първият българин випусник на Школата по палеография и дипломатика във Ватикана, който внася в българската медиевистика модерните за времето си идеи, усвоени от учителя му, Силвио Меркати, а и от други утвърдени специалисти. Като дългогодишен председател на българската Археографска комисия към Националната библиотека „Св. Св Кирил и Методий“, Дуйчев има свой принос за развитието и на палеографските изследвания у нас. В по-ново време принос за развитието на палеографските изследвания на кирилското писмо у нас имат Елена Коцева, Аксиния Джурова, Божидар Райков, Боряна Христова, Елисавета Мусакова, Диляна Радославова, Елена Узунова, които допринасят за осветляване на важни теоретични аспекти на графиката, извършват анализи на отделни паметници или на отделни обособени периоди в историята на ръкописната книга в България.

Все още палеографските ни наблюдения остават на нивото на емпиричния подход, когато се налага да се анализират конкретни документи или да се направи научен опис. Това е резултат от все още недостатъчното количество проучени кодекси, което не позволява да се направят по-обобщени изводи. Голяма част от българските средновековни ръкописи са в хранилища извън страната, които често са трудно достъпни и отдалечени. Сега, благодарение на дигиталните технологии и интернет, имаме достъп до много по-голям ресурс и в научно обращение са много повече ръкописи. Това ще позволи палеографските наблюдения да се

извършват върху по-големи масиви и да се предоставят статистически проверими резултати¹⁸.

Би следвало да се потърси възможност и за прецизиране на терминологията, използвана при описанието на писмото в кирилските ръкописи. Това би могло да стане по два начина: или да се потърсят нови термини вместо досегашните, или съществуващите да се подкрепят с уточняващи лемми. Този процес трябва да отчете няколко обстоятелства. Кирилицата в ранния период от своето съществуване не е хомогенна. През X в. на територията на Първото българско царство са ни засвидетелствани примери за използването на три типа кирилско писмо, графични редакции на трите основни типа гръцки маюскул, въпреки че по това време той постепенно излиза от употреба в Константинопол. Така напр. в декорацията на преславските църкви са запазени керамични плочки с изписан литургичен текст, за който е използвано уставно кирилско писмо, аналог на гръцкия библейски маюскул. Съществуват и ръкописи, изписани с дребен устав с лек наклон надясно, паралел на александрийския минускул и накрая – такива, които използват стилизация на гръцкия маюскул „славянски тип“, който се запазва почти неизменен в кирилския си вариант до края на XIV в.

Така през X в. в България се наблюдава процес на допълнителна селекция, при който най-устойчив се оказва кирилският устав, стилизиран от островърхия гръцки унциал, чиито модул е правоъгълникът. Този факт прави кирилските ръкописи, освен всичко друго и по-икономични, в сравнение с глаголическите, при които буквите са или в квадратен модул, или в правоъгълен, но положен във висяща позиция с широката си страна, т.е. заемащ много повече място. Този тип кирилско уставно писмо ни е засвидетелствано през X, XI, XII, XIII и XIV в., като показва голяма устойчивост и консервативност. Последните му изяви са в търновския устав, представен ни от Лондонско евангелие и Томичов псалтир. То обаче се развива в непрекъснато взаимодействие с гръцкото минускулно писмо и без особени затруднения заема от него различни калиграфски елементи или елементи на маниеризъм. Така напр. в търновските уставни кодекси се наблюдава отчасти влиянието на стила Фетауген¹⁹; в писмото на атонските ръкописи проникват елементи на маниеризъм от гръцките минускулни кодекси – напр. уставното писмо от Драгановия миней, паметник от края на XIII в. развива калиграфски елементи на удължаване на опашките, излизащи под реда, на буквите х, р, ц, з по подобие на гръцки минускулни кодекси от XII и началото на XIII в.

Вековното съжителство с гръцкото минускулно писмо оказва своето влияние върху кирилската графика, която от втората половина на XIV в. вече разполага с развито полууставно писмо. Най-близък вариант до гръцкия минускул ни предлага стилизираното Попгерасимово писмо, възникнало на базата на александрийския гръцки минускул²⁰. Но и то не оставя трайна дияра в писмовната практика. Налага се полууставът, развит на базата на по-старата кирилица, който се отличава с по-малък размер на буквите, с повече лигатурно и съкратено изписани букви. Но все още не е даден точен критерий за разграничаването на двата типа кирилско писмо, освен хронологичния²¹. Изработването на комплексни палеографски критерии за определянето на полууставния характер на кодексите все още предстои, на дневен ред е и изработването на модерни принципи на описание на късната ръкописна продукция по българските земи²².

* * *

В рамките на представената разработка не е възможно да се навлезе в повече детайли, но и изведените тук проблеми, както и отбелязаният напредък в специализираната литература в тази област, дават представа за задачите и предизвикателствата пред съвременната палеография. Що се отнася до създаването на българска палеографска школа, може би няма да остане само „несъстояла се мечта“, когато към постигането на подобна цел се насочат усилията на съвременните поколения български палеослависти и медиевисти, а защо не и на учените архиволози и историци.

Бележки

¹ Вж. сходни идеи в *Buzi, P. Maniaci, M. Palaeography*. – in: *Comparative Oriental manuscript Studies. An Intriducton*. A. Bausi (Gen. Ed.), Hamburg 2015, 267. Всъщност разширяването на обекта на изследване на палеографията дължим на италианската палеографска школа в студиите на *Pasquali, G. Paleografia come scienza dello spirito*. – in: *Nuova antologia*, 1931, 7/277, 342–354; *Petrucchi, A. La scrittura. Ideologia e rappresentazione*. Torino, 1996, (Piccola biblioteca Einaudi, 473); *Cavallo, G. Leggere a Bizanzio*. Milano, 2007; за англоезичната традиция вж. *Parkes, M. Their Hands before our Eyes: A Closer Look at Scribes*. – Aldershot [u. a.] (2008). Сред представителите на по-младата генерация палеографи, придържа-

щи се към този метод, следва да посочим публикациите на *Lomagistro, B. Paleografia ed ideologia*. – in: *Studi Slavistici I*, 2004, 127–138.

² Заимствам израза „неслучила се история“ от труда на колегата Елисавета Мусакова, като напълно споделям нейното становище относно съвременното състояние на палеографските проучвания у нас, относно причините за него както и оценката ѝ за приноса на отделни на изследователи в полето на палеографския анализ. Вж. Мусакова, Е. Писмо и писачи в българските ръкописи до края на XVII в. С., 2015, с. 9.

³ Това най-общо определение формулирано на базата на подобни дефиниции, дадени от *Schiaparelli, L. Paleografia*. – in: *Enciclopedia Italiana*, Roma 1949, 39-47, II ed.; *Canart, P. lezioni da paleografia e di codicologia greca*. Citta del Vaticano, 1980 и др.

⁴ *Mabillion, J. De Re Diplomatica libri VI* (Paris, 1681; ed. 2 Paris 1709).

⁵ *Mountfoucone, B. Palaeographia Graeca, sive de ortu et progressu literarum Graecorum* (Parigi, 1708).

⁶ Жуковская, Л. П. Развитие славяно-русской палеографии. Москва, 1968, 12–16.

⁷ Великолепен пример за такъв подход е сборникът на проекта *Comparative Oriental Manuscript Studies*, вж. бел. 1.

⁸ *Cleminson R. Slavonic Palaeography*. – in: *Comparative Oriental manuscript Studies. An Intriducton*. A. Vausi (Gen. Ed.), Hamburg 2015, 310–314.

⁹ Въпросът е изключително сложен. Универсална палеография, като набор от абстрактни формални критерии, прилагани към всички ръкописи няма. Можем да говорим за обобщени палеографски принципи, които да съставляват основата на теорията на графичния знак и неговата функция. Но неговото осмисляне е невъзможно извън историческия, филологическия и културно историческия контекст на всяка конкретна традиция. От друга страна наслагването на критерии извън литературно-книжовната среда често пъти води до погрешни изводи. Балансът е трудно постижим.

¹⁰ *Lomagistro, B. op. cit.* 132–133.

¹¹ Вж. библиографията на трудовете на двамата видни наши изследователи в персоналиите на Кирило-Методиевската енциклопедия.

¹² *Cleminson, R. op. cit.*, 310: “There can, therefore, be no palaeography of round Glagolitic in the accepted sense: it is possible to trace the difference in the writing of the various manuscripts, but not to date or localize manuscripts”.

¹³ Илчев, П. Константин-Кириловата азбука и византийското писмо. – В: Изследвания по кирилометодиевистика, София, 1985, 61–73.

¹⁴ Константинов, К. Два старобългарски надписа от скалния манастир при Крепча, Търговищки окръг. – В: Археология, 1977, № 3, с. 17–24.

¹⁵ По-подробно по въпроса вж. Велинова, В. Кирилловский алфавит и греческое письмо: графические и идеологические модели взаимодействия (X–XV вв.) – In: *Ambrosiana Slavica*, 5, 2015, 107–136.

¹⁶ Вж. статията за палеографските изследвания у нас в Кирило-Методиевската енциклопедия. Райбов. Б., Б. Христова. Палеографски наръчници. Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 3, с. 41–46.

¹⁷ Вж. някои бележки относно проблемите с термините, използвани от руските палеографи в съчинението на Р. Клеминсон. *Cleminson, R. op. cit.*, 312.

¹⁸ Вж. представянето на палеографията на Вутова, Н. Палеография. – В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. София, 2003 2, 344–345. Това е един опит за по-модерно представяне на палеографията като наука.

¹⁹ Вж. Джурова, А. Илюстрираният среднобългарски превод на Хрониката на Константин Манасий от 1344–45 г. Археографско-кодикологически бележки. Идейната програма на илюстративния цикъл. – В: Хроника Константина Манасиа. Т. 1. Фототипно издание на илюстрирания среднобългарски препис на Хрониката на Константин Манасий. Т. II. Студии. Атина, 2007, 22–54.

²⁰ Коцева, Е. Развитие на българското кирилско писмо през XIV–XV в. – В: Славянска палеография дипломатика. 2, София, 1985, 23–47.

²¹ *Cleminson, R. op. cit.* 311.

²² Тук визирам приносите и усилията на Боряна Христова, Елена Узунова и Диляна Радославова.

ЛЕКЦИОННИЯТ КУРС ПО ИЗВОРОЗНАНИЕ В ПЛОВДИВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – РЕАЛИЗАЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВИ

доц. д-р Русалена Пенджекова-Христева, ПУ

Както е известно *Изворознанието* е сред водещите научни дисциплини измежду т. нар. *специални исторически дисциплини (СИД)* и в този смисъл придобива все по-универсално значение, доколкото се занимава с теоретичните и приложните въпроси, свързани с изучаването на историческите извори. По-конкретно, същото разработва принципите и методите, необходими за тяхното критично проучване, с цел използването им като историческо градиво за научната реконструкция на миналото¹.

В тази връзка ще си позволя да припомня един от основните изводи в *Лекциите по архивистика* на акад. Иван Дуйчев: *Неотречимо е, че истинската основа на всяко историческо издирване и на всяка историопис съставя познаването на историческите извори. Онази историопис, която не почива върху познаването на историческите извори, не може да има притезание за никаква научна стойност*². Посоченото твърдение и досега не е изгубило своята актуалност относно фундаменталното значение на историческите извори в процеса на реализирането на гносеологическите функции на историческото познание.

Следователно е напълно резонно *Изворознанието* да присъства като научна дисциплина в учебните планове, на специалностите от професионално направление 2.2. *История и археология*, както и в специалностите от професионално направление 1.3. *Педагогика на обучението по...*, които подготвят бъдещи *учители по история*³. Без тази дисциплина

студентите на практика са лишени от необходимите им знания за значението на историческите извори в инструментариума и професионалната дейност на историците, както и от възможността да се запознаят с етапите, методиката и алгоритъма на работа с историческите свидетелства.

Както е известно, *Изворознанието* заема централно място в системата на специалната историческа подготовка на студентите, поради обстоятелството, че историческите извори са в основата на историческото познание. За съжаление, тази дисциплина почти не фигурира сред задължителните за съвременното българско университетско историческо образование в *бакалавърската степен* на обучение. А представянето на историческите извори, като част от съответния лекционен курс по българска или световна история, не може да компенсира дефицитите от теоретичните знания и практическите умения, които студентите трябва да притежават за работа с различни по тип и вид исторически извори⁴.

Необходимо е да се припомни, че в тази ситуация продължава да е актуална публикацията на проф. д. и. н. Кънчо Георгиев от далечната 1963 г. в *Известия на държавните архиви: Източниковедението – занемарен клон от нашата наука*⁵. Причините за подобна констатация на сегашния етап са други, но в значителна степен се коренят в наследеното пренебрежително отношение към теоретичните аспекти на *историята, архивологията, специалните исторически дисциплини*, както и в подценяването на логичната връзка *теория – изследователска практика*.

По стечение на обстоятелствата от 2009 г. досега лекционният курс по *Изворознание* с хорариум 30 ч. л. се предлага като избираем на студенти от специалностите *История, Български език и история* и *История и география* в ПУ „Паисий Хилендарски“ и неговия Филиал в гр. Смолян. Ето защо съм убедена, че разглежданата дисциплина има своето бъдеще, както като специфична научно-теоретична и приложна област, така и като университетска учебна дисциплина, която осигурява допълнителна профилирана подготовка на студентите от споменатите специалности⁶. Още повече, че *Изворознанието* е класически пример за дисциплина с интегриращи функции в полето на хуманитаристиката, в това число и за останалите *специални исторически дисциплини*.

Трябва да се отбележи, че в случая студентите в ПУ изучават *Изворознание*, след като вече са слушали задължителните дисциплини *Увод в историческото познание* и *Архивистика*. Предварително усвоените знания от тези дисциплини подготвят и в значителна степен улесняват преподаването и възприемането на историческите извори в професионал-

ната дейност на архивистите и историците⁷. Впоследствие изучаването на посочените дисциплини улеснява качествено преподаване на още една профилирана избираема дисциплина, каквато е *Археографията* в ПУ.

Наблюденията ни показват, че *Изворознанието*, без да е обвързано със съответните дисциплини от архивния и историческия цикъл, не би могло да изпълнява своето предназначение в учебния процес. Този подход е обвързан и с модулното построяване на учебните планове и програми и гарантира адекватното *входно и изходно равнище на студента*. Ето защо разглежданият лекционен курс обхваща основните въпроси от областта на теоретичното и приложното *Изворознание*⁸.

Основната цел на предлагания в ПУ курс по *Изворознание* е студентите да придобият необходимите им знания за значението на историческите извори в инструментариума и професионалната дейност на историка, както и да се запознаят с етапите, методиката и алгоритъма на работа на изследователя с историческите извори. Освен това, вниманието на студентите се насочва и към потребността от осъвременяване на терминологията в една, както отбелязахме, позабравена научна област от системата на българското историческо познание.

Съдържанието на курса по *Изворознание* е разпределено в единадесет теми, структурирани въз основа на проблемно-тематичния подход в няколко идейни кръга.

Уводната част съдържа две теми. Първата: *Изворознанието в парадигмата на историческото познание*, въвежда накратко в историята и проблемите за статута на научната дисциплина *Изворознание* в системата на хуманитаристиката, и в частност на историческата наука. Разгледани са съответните дялове – теоретично и приложно *Изворознание*. Изясняват се предметът, целите и задачите на изучаваната дисциплина. Представят се и основните трудове на български автори по проблемите на *Изворознанието*, както и специализирани документални поредици. По този начин студентите се убеждават, че курсът по *Изворознание* има фундаментално значение във връзка с проучването на теоретичните и приложните въпроси при работата на изследователите с интересуващите ги исторически извори.

Във втората тема от този модул: *Изворознанието и специалните исторически дисциплини*, акцентът е върху характера и спецификата на изучаваната дисциплина като особен вид интегрално научно познание. Същото използва съответните техники и методически инструментариум за решаване не само на собствените си задачи, но всъщност и на пове-

чето *специални исторически дисциплини*. Посочват се различни класификации с оглед обекта на отделните дисциплини, като са представени само най-важните от тях, които пряко кореспондират с *Изворознанието*. В заключение се обобщава, че *специалните исторически дисциплини*, водеща сред които е *Изворознанието*, не само обогатяват взаимно научно-методическия си апарат, но на практика допринасят в максимална степен за извороведските и историческите проучвания.

Следващите четири теми в *Учебната програма* са от областта на *Теоретичното изворознание*, а именно:

– *Историческият извор – цивилизационен феномен и обект на познанието*, разглежда определянето на понятието *исторически извор* през призмата на отделните философски течения и школи с оглед зависимостта на извороведския анализ не само от професионализма на историка, но и от неговата философско-гносеологическа концепция за същността и значението на историческите извори като градиво на проучванията за миналото;

– *Социална и информационна природа на историческия извор*, обхваща въпросите за социалната същност и гносеологическите функции на историческите извори, на общофилософските подходи при изучаването им и на тяхната информационна природа в контекста на релацията: *минало – исторически извор – историк*, в това число и проблема за обективната реконструкция на миналото от историците;

– *Класификация на историческите извори*, разглежда проблема за класификацията на *историческите извори* и съществуващите основни типологически/видови класификации, като познавателно средство, но едновременно и методически инструмент, който помага да се установи мястото на извора в обществения живот, за да се изясни неговият произход и функционален статус;

– *Формиране и еволюция на корпуса от български писмени извори*, предлага ретроспекция на историята и формирането на корпуса от домашни писмени исторически извори през призмата на историята на българската цивилизация и българската държавност в контекста на различните фактори, повлияли върху съдбата на българското документално и архивно наследство.

Последните пет теми в *Учебната програма по Изворознание* са насочени към *практико-приложния характер* на алгоритъма за работа на историка с различните писмени исторически свидетелства и съответните логически етапи и процедури:

– *Основни етапи на работа на изследователя с писмените историческите извори*, представя логически и практически, обусловената последователност относно етапите в работата по проучването на изворите: *евристичен; текстологичен; херменевтичен, археографски и историографски*, със съответните логически процедури, методи и критерии за оценка на достоверността на съдържащите се в тях сведения/данни/информация.

В темата: *Евристичен етап*, се изяснява значението на основните термини, като се конкретизира, че целта в случая е издирване и формиране на изворово-информационната основа на изследването, респ. изворовата база от всички достъпни източници. Разгледани са и проблемите за търсенето на ретроспективна информация за даден период или тема в научните трудове и документалните публикации/печатната изворова база на историческата наука. Специално внимание е отделено на издирването в историческите архиви и съответните изследователски инструменти, в това число и онлайн достъпа до архивните справочници чрез *Информационната система на държавните архиви (ИСДА)*, както и съвременните ограничения пред изследователя, но и възможностите за тяхното преодоляване чрез метода *архивна евристика*. На практика студентите сами достигат до извода, че е необходима култура на информационното търсене и методическа подготовка за работа с различните архивни справочници и мрежови ресурси. Въпросната подготовка включва комплекс от определени знания, но търсенето на самата информация е *творчески процес*, който има индивидуален, специфичен характер и зависи от интелектуалните възможности на изследователя и от неговата креативност.

В темата: *Текстологичен етап*, се разглеждат целите, задачите и процедурите, които изследователят трябва да осъществи в процеса на работата си с историческите извори. По-конкретно, целта на текстологичния етап на извороведското изследване е създаване на съдържателно-семантическа основа на проучването, чиято реализацията на практика включва изучаването на атрибутивните, отличителните и индивидуални признаци на всеки отделен исторически извор. Уточняват се и процедурите по: *определяне външните характеристики на извора; установяване на неговия произход (автентичност; история на текста); определяне на времето (датировка), мястото на възникване на текста (локализация) и на неговия автор (атрибуция); установяване причините, целите и историческите обстоятелства на появата на текста и социалните му функции в миналото; прочитането на текста и изясняване на смисловото му значение.*

Предмет на темата: *Херменевтичен етап*, са въпросите по изучаването на фактологическото съдържание и оценката на достоверността на сведенията в историческите извори. Целта на този етап от работата на историка е определяне на научно-познавателната ценност на историческите извори и степента на реализация на гносеологичните им функции, както и разработване на практически препоръки за възможностите за прилагането им в историческите изследвания. Обръща се внимание на следните последователни действия: *проучване фактичкото съдържание на текста на писмения извор и определяне неговото съответствие с историческата реалност; извороведски синтез.*

Представя се и *примерна схема* за обособяването на резултатите от извороведското изследване в определена логическа структура.

Последната тема: *Археографски етап*, предлага една допълнителна възможност във връзка с работата на изследователя с историческите извори. Целта е подготовка на съответните извори за публикуване, респ. включването им в научно обращение. Както е известно, научните публикации на архивни документи, освен че осигуряват равностойна замяна на оригиналите, насочват историците към актуални теми във връзка със системното проучване на миналото. У нас археографската подготовка на архивните документи за публикуване се основава на действащата нормативно-методическа уредба на държавните ни архиви⁹. В тази връзка се проследяват основните археографски дейности по подготовката и реализирането на документални публикации в научната периодика, под формата на сборници или поредици, за да се открие значимостта на разглеждания етап от работата на изследователя с историческите извори. По този начин студентите се убеждават, че научните критерии относно подбора на издирените и критично проучени исторически извори за публикуване, а също и от качеството на археографската обработка, съгласно методическите изисквания, се предотвратява създаването на предпоставени тези в историографията чрез субективна селекция на документални свидетелства за миналото, намиращи се в историческите архиви.

За представяне съдържанието на лекционния курс по Изворознание в ПУ се използват мултимедийни презентации, като опит за модернизиране на обучението с помощта информационно-комуникационните технологии. Освен това, на студентите се поставят различни теоретични и практически задачи – подготвяне на реферати, курсови работи, портфолиа и др.

Представеното по-горе съдържание очертава основните теми и проблеми, с които се запознават студентите. По-важен обаче остава въпро-

сът за включването в обучението на бъдещите историци и хуманитаристи на курс по *Изворознание*.

Този въпрос придобива все по-актуално значение с оглед развитието на технологичната парадигма и лавинообразното нарастване на количеството информация, респективно и нейните носители – различните по тип и вид документи. А в условията на мрежовото общество уменията на историците и архивистите да издирват, обработват, извличат, използват и оценяват информацията за миналото придобиват нови интелектуални измерения и стойности.

Поради тези причини *Изворознанието*, като особен дял в системата на хуманитаристиката, придобива все по-универсално значение, доколкото се занимава с изследването на теоретичните и приложните проблеми, свързани с изучаването на носителите на информация (във всичките им форми и формати) и на методите за техния критичен анализ. Основателно би било вниманието да се насочи към създаването и на профилирани учебни курсове, които освен върху писмените документи да акцентуват върху извороведската работа с: *фотодокументи; фонодокументи; кинодокументи; аудиовизуални документи; електронни документи, устни извори и пр.*

Благодарение на *Изворознанието* се създава основа за интеграция на различни научни области, вкл. и *СИД*, както и за реализиране на съвременни интердисциплинарни изследвания. Следователно, тази дисциплина е една от базовите дисциплини в областта на хуманитарното образование, защото изучава историческите извори като интелектуални продукти, създадени в резултат от целенасочената човешка дейност и с оглед значимостта им като информационен ресурс за човека, обществото и света като цяло.

* * *

Не бива да се забравя, че в основата на концепцията за *Изворознанието* лежи фундаменталната интелектуална човешка потребност за преодоляване на границите на времето и пространството, и разгадаването на миналите социокултурни кодове, посредством историческите свидетелства, което по презумпция насочва към един общофилософски и интегрален подход при тяхното изучаване. Затова именно е *необходимо формирането на критично мислене и усвояването на определени методи за анализ на различните видове исторически извори*. Изворовед-

ската подготвеност на историка трябва да е един от главните критерии за неговия професионализъм, гарантиращ обективност на научните му изследвания. Това, от своя страна, ще ограничи в известна степен мултиплицирането на продуцираните исторически митове, които най-често се появяват в следствие от непознаване механизмите на формирането, използването и критичната интерпретация на наличната изворова база.

Бележки

¹ *Помощни исторически дисциплини*, т. I, II, III, IV, V. София: Наука и изкуство, 1979, 1980, 1981, 1986, 1991.; *Тодорова, А.* За развитието на помощните исторически дисциплини в България (1973–1988). — Архивен преглед, 1989, № 2, с. 142–148. <http://electronic-library.org/articles/Article_0174.html>.

² *Дуйчев, Ив.* Лекции по архивистика. София: Университетско издателство „Свети Климент Охридски“. 1993. 353 стр. <http://electronic-library.org/books/Book_0005.html>.

³ Изследването е реализирано в рамките на договор ФП17-ФС-011, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

⁴ *Георгиев, К.* Историята и нейните извори. София: Наука и изкуство, 1981. 304 стр. <http://electronic-library.org/books/Book_0028.html>.

⁵ *Георгиев, К.* Източниковедението – занемарен клон от нашата наука. – ИДА, 1963, № 7, с. 14–30.

⁶ *Генчев, Н., Тодорова, А.* Помощните исторически дисциплини и висшето образование по история. – В: Помощни исторически дисциплини, Т. I, София: Наука и изкуство, 1979, с. 334–351.

⁷ *Пенджекова-Христева, Р.* Изворознанието – пресечна точка между професионалните отговорности на архивистите и историците – В: Университетски четения по архивистика. Т. III. Част II. Българската университетска архивистика — теоретично равнище, учебно съдържание и професионални профили. Съставителство и научна редакция Нейкова, Андриана. София, 2015, с. 27-38. <http://electronic-library.org/books/Book_0062a.pdf>.

⁸ *Пенджекова-Христева, Р.* Изворознание (Електронно учебно пособие), Смолян: Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, Филиал – Смолян, 2013, 353 стр.

⁹ *Методически кодекс*. Свитък V. Информационна и популяризаторска дейност, правила за публикуване на архивни документи, правила за дигитализиране на архивни документи, София: ДА „Архиви“, 2013.

АВТОМАТИЗАЦИЯТА В АРХИВИТЕ – ПРЕПОДАВАТЕЛСКИ ПОГЛЕД

доц. д-р Любомир Георгиев, НБКМ

Академичният курс *Автоматизация на процесите и дейностите в архивите* в специалност *Архивистика и документалистика* на *Университета по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ)* се превърна във вълнуващо предизвикателство за мен. Проведох го през 2015 г. Впоследствие разказах и показах презентация по въпроса пред уважаемите участници в XII конференция на специалност *Архивистика и документалистика*, която се състоя в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през април 2018 г. Използвам случая да благодаря на организаторите на научния форум за любезната покана, за организацията и особено за възможността да публикувам текста си на хартия и на тяхната страница в Интернет, за да споделя мислите си с колегията и да получа обратна връзка.

1. Цели и организация на курса по автоматизация в УниБИТ

В края му студентите трябваше да:

– *Разбират* причините за автоматизацията на процесите и на дейностите в архивите; проблема с класификацията на архивната информация; предимствата и недостатъците на съхраняването на документите в електронен вид; принципите за подбор на документи за цифровизация и стандартите, на които трябва да отговаря процесът на дигитализация; особеностите на електронното архивиране; основни понятия в областта на архивистиката;

– *Придобият представа* от българския и чуждестранния опит в прилагането на електронния документооборот като средство за повишаване на ефективността; от историята на изграждането и управлението на електронни архиви; от работата с хартиените, с дигитализираните и

със създадените като електронни документи (born-digital); от мястото на архивите в електронното управление на държавата; от етапите в изграждането и въвеждането на информация в един автоматизиран архив.

– *Могат да издирват* класически и съвременни документи в компютъризирани архиви на *ДА Архиви*, направление *Опазване на ръкописно-документално наследство (НОРДН) при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ)*; *Научния архив на Българската академия на науките* и други, както и да анализират издирените текстови и фотодокументи.

Аудиторните занимания включваха лекционен курс и семинарни занятия. Лекционният курс беше организиран проблемно-тематично. Той включваше два модула:

- Теоретично въведение, съпроводено с мултимедийни презентации;
- Практическа работа с автоматизирани архиви и запознаване с действащите нормативни актове за сигурността на автоматизираните информационни системи.

На семинарните занятия студентите изпълняваха задачи по издирване, анализ и описване на документи.

Извънаудиторните занимания включваха посещения на различни архиви.

Курсът се базираше на знанията и уменията на студентите, придобити в следните предхождащи курсове: *Увод в архивистиката, История на архивите, Системи за архивиране, Организация и управление на архивите*. Същият съдържа:

Модул I. *Теоретичен:*

- Определяне на основните понятия: автоматизацията на процесите и на дейностите в архивите; електронни документи, дигитализация, електронен архив; хипертекст, бази данни;
- Автоматизирани архиви;
- Запознаване с действащите нормативни актове;
- Електронното управление – развитие, концепции, роля;
- Електронен подпис.

Модул II. *Практическа работа:*

– Търсене на документи. Запознаване с програмни продукти: кооперираната библиографска онлайн система COBISS; дигиталната библиотека на *НБКМ*;

– Издирване с помощта на дигитални каталози, определяне на редни думи, формулиране на запитването; основно, разширено и сложно

търсене в Интернет, в споделена и в локална база данни; търсене чрез хипертекстови връзки;

- Групиране на резултатите от търсенето;
- Съпоставителен анализ на издирените документи. Оценка на автентичността, качеството и значението им. Анализ на документите.

Като цяло, учебната дисциплина *Автоматизация на процесите и дейностите в архивите* имаше за цел да даде теоретична подготовка на студентите за същността на автоматизацията в архивите, за спецификите на електронните документи и за свързаното с тях законодателство. Практическата подготовка трябваше да развие знанията им за издирване на електронни документи в бази данни, за работа с онлайн и офлайн системи за електронно архивиране и управление на документи. Студентите бяха подготвяни да анализират намерените документи.

В своята презентация на XII конференция на специалност *Архивистика и документалистика* през 2018 г. поставих ударението върху две неща: *Автоматизацията* изобщо и конкретно - *дигитализацията* в Националната библиотека.

II. За автоматизацията

II. 1. Същност

Заради естеството на академичното преподаване започнахме с определяне на основните понятия. Напоследък в архивната и библиотечната сфера много повече се говори и пише за *информационни технологии (IT)*, отколкото за *автоматизация*. Името на курса обаче предполагаше на първо място да се дефинира *що е автоматизация*.

В основата на термина *автоматизация* стои думата *автомат*. В първата българска обща енциклопедия, съставена е през 1936 г. от братя Никола и Иван Данчови, намираме следното определение за автомат: *1. Самодвижеща се кукла или машина, която подражава движенията на въодушевено същество 2. Лице, което не знае само да мисли и действува*¹. По-близко до съвременните ни представи стои дефиниция, която е и по-подходяща за целите на курса: *Автомат е машина, която работи самостоятелно, без непосредствено човешко участие и по определена програма*.

Старогръцката дума *αὐτόματος* може да се преведе като *действащ по своя воля*. Коренът *авто* използваме често в думи като *автомобил* (*който се движи сам*), *автентичен* (*самобитен*), *автономен* (*който има собствени закони*). Пръв Омир използва словото *автомат*, за да опише *порти, които се отварят сами*, както и за *самостоятелното движение*

на триножници. За автоматите на бога ковач Хефест се разказва в Осемнадесета песен от *Илиада*:

Той едновременно двацет триножника нови ковеше, за да ги в низ подреди край стената в двореца си дивен.

Всеки крак беше снабден с колелца от излъскано злато, та да се движат сами към съвета на всички безсмъртни да се връщат отново в двореца – за чудо и приказ.

Вече ги беше довършил, но липсваха дръжки изяцини – той ги приготвяше сръчно и с крепките вече ковеше.

Докато тях майстореше с вълшебното свое изкуство...²

По-надолу в същата песен се споменават и човекоподобни автомати:

Две верни прислужници тръгнаха с него —

цели от злато, напълно подобни на живи девици:

имаха разум в главата, и говор, и сила голяма,

знаеха всички изкусни дела на богините вечни.

Двете подкрепяха бога, че той се придвижваше трудно...³

Може би най-старият вид *автомати* в човешката история, използвани и до ден днешен, са *капаните*. Следи от употребата на подобни *прости автомати* има още от новокаменната епоха.

В бляскавата Античност човешкият ум твори различни *автомати*. Най-ранната известна конструкция на *автоматично устройство за управление с обратна връзка* е *водният часовник (клепсидра)*, изобретен в III век пр. Хр. от гръцкия механик Ктесибий, служил при египетския цар Птоломей II Филадельф в Александрия⁴.

Водният часовник остава най-точният уред за измерване на времето чак до 17 век. Заради него се е наложила представата, че *времето тече*.

Създаването на *автомати* не е европейски специалитет. Постигания в тази област показват и други цивилизации, особено китайците. Изпъква и арабският свят. В средата на VIII в. са описани *статуи, които се въртели според ветровете по куполите и четирите порти на големия дворец в Багдад*. В същия век известният учен Джабир ибн Хайян издал шифрованата си *Книга на камъните*, в която имало указания за направата на изкуствени змии, скорпиони и човеци. През 827 г. халиф Ал Мамун се сдобил с *чудно дърво – автомат*, направено от злато и сребро. Халиф Ал-Муктадир също разполагал в двореца си в Багдад с подобно златно дърво, пълно с механични птици, които пеели и пляскали с крила⁵.

Епохата на Просвещението се свързва с разцвет на разума и на техниката. Италианецът Джовани Барбиери изобретява латерната в начало-

то *Века на разума* – XVIII в. Прекрасният ѝ звук се възпроизвежда посредством дървен червячен механизъм, който чрез манивела привежда във въртеливо движение кух дървен цилиндър. Оттук идва и названието на латерната *цилиндрично пиано*. По повърхността на цилиндъра са набити гвоздейчета с различна дължина. Те са разположени в определен ред, съответстващ на програмираната мелодия⁶.

Краткият исторически преглед показва, че от хилядолетия са изработвани най-различни разкошни *автомати*. Всеки един от тях е уникален драгоценен предмет на лукса и може да се възприеме като символ на науката и прогреса. Бих сравнил ролята, която са играли през онази епоха, с изследователските спътници, които днешните научни елити изпращат в дълбините на Космоса. За *автоматите* от времето преди Индустриалната революция точно приляга цитираното по-горе определение от енциклопедията на братя Данчови: ... *Самодвижеща се кукла или машина, която подражава движенията на въодушевено същество*.

Древните митове разказват и за ужаса от *въстаналите автомати*. Всепомиращият бунт на роботите е главна тема на култови филми, като немския „*Метрополис*“ от 1927 г. , но и доста по-новите – *Терминатор* и *Матрицата*.

Математикът проф. Стивън Хокинг отбелязва, че изкуственият интелект ще бъде най-голямото изобретение на човечеството, но същевременно – и последното. Защото след като той започне да се самоусъвършенства, няма да ни останат големи възможности на нас, хората. Компютрите на всеки 18 месеца удвояват производителността си, а в сравнение с тях биологичната еволюция е прекалено бавна, подчертава проф. Хокинг⁷.

Терминът *Автоматизация* е дефиниран по следния начин в един специализиран речник: *1. Управление на процеси с автоматични средства. 2. Теорията, практиката или методите за реализиране на автоматичен процес. 3. Изследването, проектирането, развитието и приложението на методите за превръщане на процесите в автоматични. 4. Въвеждане на автоматични машини в съответната сфера*⁸.

За целите на нашия академичен курс възприехме следното определение: *Автоматизация е използване на автоматични технически средства, методи и системи за управление, освобождаващи човека от участие в процесите на получаване, преобразуване, предаване и използване на енергия, материали или информация. Заедно с термина автоматически се използва понятието автоматизиран, подчертаващ относително*

голяма степен на участие на човека в процеса. Автоматизацията е едно от направленията на научно-техническия прогрес. Близки понятия са *информационни технологии, информатика*.

Информатиката е наука за рационалното обработване на информация с помощта на *автоматизирани средства* (компютри). Кръстник е немецът К. Щайнбух със статията си *Информатика – автоматизирана обработка на информацията*, публикувана през 1957 г. Понятието Информационни технологии подчертава приложния аспект на тази наука⁹.

Днес наблюдаваме осъществяването на теориите на Мануел Кастелс за възхода на мрежовото общество и на Жак Елюл – за технологичната революция, която налага волята си чрез автоматизация и информатизация¹⁰.

II.2. Цели на автоматизацията:

1. Повишаване на производителността и ефикасността на работата;
2. Повишаване на качеството;
3. Отстраняване на еднообразните трудоемки операции¹¹;

II.3. Условия за автоматизация:

- Управленско решение;
- Финансово обезпечение;
- Обучени специалисти;
- Подходящ софтуер;
- Обучени потребители.

II.4. Принципи при автоматизацията в информационни системи:

- Веднъж създадена, информацията се използва многократно и многоцелево¹²;
- Първо се автоматизират справочниците;
- Стандартизиране на машиночитаемите записи.

За съвременните архиви и библиотеки е особено важно да се изгради работеща *автоматизирана информационна система (АИС)*: ... комплекс от програмни, технически, информационни средства и персонал, предназначен за събиране, обработване, съхраняване, търсене и предоставяне на информация за решаването на задачи на потребителите¹³.

Самите архиви са информационна система. Те имат собствена вътрешна информационна система за предоставянето на информация, в която влиза и научно-справочният апарат. Още в архивите в Древния изток са изписвани специални глинени плочки, които да бъдат етикети към останалите. *Информационната система на архивите* трябва да бъде *унифицирана*, за да има възможност за автоматизация, а справочниците да се създават като машиноориентирани¹⁴. Научно-справочният

апарат на българските архиви е една съвременна информационно-търсеща система, започнала да се усъвършенствува и по пътя на автоматизирането¹⁵. *Информационната система на държавните архиви (ИСДА)* е централизирана система за управление на архивните процеси в структурата на *Държавна агенция „Архиви“ (ДАА)*. На интернет страницата на ДАА е отбелязано, че служебната част на *ИСДА* е софтуер за управление на основни архивни процеси, а публичната част осигурява възможност за търсене и извличане на информация по справочния апарат на всички архиви в структурата на ДАА, както и достъп до дигиталния архив на агенцията. Публичната част е достъпна през Интернет страницата на ДАА¹⁶. Интернет е най-големият информационен ресурс и всяка съвременна автоматизирана информационна система трябва да осигурява достъп и до него¹⁷.

* * *

III. За дигитализацията

III.1. Определение: Дигитализацията е конвертиране на информация от аналогов документ в дигитален образ.

Посочените по-горе условия и принципи са в сила и тук. Ако заменим понятията *автоматизация* с *дигитализация*, твърденията ще останат верни, напр. – *Веднъж създадена, информацията се използва многократно и многоцелево; Първо се дигитализират справочниците.*

*III.2. Правила при осъществяването на дигитализацията*¹⁸:

– Гарантиране на сигурността и съхранението на физическите документи;

– Реставрация и консервация на застрашените документи ПРЕДИ началото на дигитализацията;

– Дигиталните копия се изготвят в две версии: мастер и производни¹⁹.

III.3. Недостатък на дигитализираните (и въобще на електронните документи) е несигурното им съхранение във времето. Интересен текст за това е публикувал проф. Алберт Бенбасат, историк на книгата, който се отличава с умението си да пише за важните неща по предизвикателен начин²⁰. Той обосновано разглежда *дигитализацията* като *тотална психоза, мания*, но най-вече – *като бизнес, от който печелят преди всичко високотехнологичните компании и то – за сметка на нашите данъци*²¹. Професорът припомня, че не по-малко важни са *реставрацията* и *комплектуването*, но Европа отпуска парични средства почти единствено за *дигитализация*.

Фототипните (факсимилни) издания обаче могат да възпроизведат усещането *автентичност* и да дадат векове живот на една ценна книга, стига да бъдат изработени и съхранявани правилно. Бенбасат отстоява хипотезата, че текстът, изписан на хартия, се разбирал и възприемал по-добре. Тази представа обаче не ми се стори достатъчно убедително обоснована²².

III.4. Предимства на дигитализацията

- Компактност
- Бърз едновременен достъп на мнозина на различни места
- Възможност за автоматизирано търсене...

Разгледахме Методическия кодекс на ДАА, СВИТЪК V за начина, по който трябва да се извършва дигитализацията. Там са посочени и други предимства на дигитализацията, но посочените по-горе три са особено значими.

* * *

Показах пред участниците в конференцията и *списъка с препоръчана литература за студентите*, който беше лаконичен с оглед практическата насоченост на академичния курс²³.

По-нататък засегнахме и *дигитализацията* в ДАА, в *Дигиталната библиотека (ДБ) на Научния архив на Българската академия на науките* и в *Европеана (платформа, която обединява дигитализирани изображения на обекти, отразяващи различни аспекти от европейското културно-историческо наследство)*. В тази връзка обърнахме внимание на *Закона за авторското право*, който трябва стриктно да се спазва при възпроизвеждането на книжовни паметници.

Като дългогодишен служител на *НБКМ*, поставих тежестта на своето изказване именно върху тази институция. На лекция в *НОРДН* студентите разгърнаха представителни оригинали, съхранявани в отделите *Ръкописи и старопечатни книги*, *Български исторически архив (БИА)* и *Ориенталски сбирки*. За младите хора работата с архивните документи се оказва много по-вълнуваща, отколкото с дигиталните им копия.

В *Дигитална библиотека* на *НБКМ* издирвахме копия на архивни свидетелства. Студентите изготвиха презентации въз основа на дигитализирани документи от същата.

Запознах младите колеги с историята на дигитализацията в *НБКМ*²⁴. Сега в нашата *Дигитална библиотека* се извършват значителни промени. Нейната страница е в процес на разработка. Сменя се софтуерът и

вече може да се търси не само поотделно, но и общо в три от четирите колекции на *БИА*: *кореспонденция, документи, кондики и тефтери*. Във фотографската колекция на *БИА* обаче трябва да се търси отделно в старата версия на *Дигитална библиотека*.

III.5. Дигитализация на документи от БИА

Подборът на документи се извършва на различни основания, определяни от същността, значението и читателския интерес към историческите свидетелства. Тук се пазят оригиналните документи на Георги Раковски, Васил Левски, Христо Ботев. Визуалните материали, съхранявани в *БИА* и дигитализирани във фотографската колекция, предизвикват огромен интерес сред авторите на изследвания на българската история. В нашия век, в който образите все повече изместват думите, читателят се нуждае от още и още изображения.

Приоритет сега е инвентарирането на визуални документи (фотографии, картички) от *Български исторически архив* в кооперираната *библиографска* онлайн система *COBISS* за по-пълна стандартизация на описанието на *библиотечните документи в НБКМ*.

Дигитализацията в *БИА* не се ограничава само до *ДБ*. *Справочният апарат* има ключово значение за намирането на търсената информация. Към сегашния момент от описите на *БИА* са публикувани онлайн като изображения и с възможност за пълнотекстово търсене трите тома на печатния опис на сбирката *Портрети и снимки*²⁵. Дигитализирани и достъпни са и деветте книжки на пътеводителя на *БИА*, т. нар. *Обзори*²⁶.

* * *

Преподаването в курса *Автоматизация на процесите и дейностите в архивите* ми помогна да преосмисля някои страни от пряката си работа като архивист, да си изясня основни понятия и принципи в тази област. Случваше се да ме заболи гърлото от говорене, но почувствах отново тръпката от срещата с *информационните технологии*, която усетих за пръв път в прогимназията при докосването ми до компютрите *Правец*.

Бележки

¹ Данчов, Н., И. Данчов. Българска енциклопедия. София, 1936. Т. 1, А-Ж, с. 12.

² *Омир*. Илиада. Прев. А. Милев, Б. Димитрова. С., 1969. Осемнадесета песен, стих 373–380.

³ Пак там, стих 417–420.

⁴ *Малаков, И., П. Александрова*. Историческо развитие на играчките автомати. – В: XIX ННТК с международно участие „АДП-2010“, с. 61–62. Цит. по: <http://oldweb.tu-sofia.bg/eng_new/Fakulteti/faculties/mf/adp/nntk_files/konf-10/Materials/NAPRAVLENIE-1/6-I.Malakov.pdf> [прегледан 02.05.2018].

⁵ *Николова, Ц.* Хипотезата за „Странната долина“ и мястото ѝ в „географската и историческа карта“ на анимацията. (Дисертация). С., 2011, с. 16.

⁶ Гвоздейчетата натискат върху клавишите чукчета, които удрят върху струните. По такъв начин цилиндърът става „твърд“ носител на музикална програма (мелодия). Върху един цилиндър се поставят 9 мелодии. Една латерна може да има и 2, 3 или повече цилиндри- <https://en.wikipedia.org/wiki/Barrel_organ> [прегледан 25.04.2018].

⁷ Стивън Хокинг предупреждава: Изкуственият интелект е опасен! <<http://www.segabg.com/article.php?sid=2016111500040001501>>, <<https://www.dnes.bg/technology/2017/11/03/stivyn-hoking-preduprejdava-izkustveniiat-intelekt-e-opasen.358242>> [прегледан 25.04.2018].

⁸ *Михайлов, И.* Енциклопедичен речник. Информационни системи и технологии. Велико Търново, 2006, с. 11.

⁹ *Тодоров, Ю.* Лекционен курс по информатика и количествени методи за историци. С., 2011 г. електронно издание: <<http://www.clio.uni-sofia.bg/todorov/П&С.pdf>>, с. 5.

¹⁰ *Харизанова, О.* Библиотеките и мрежовото общество. Ефекти и трансформации. София, 2010, с. 17–18.

¹¹ *Тодоров, Т.* Автоматизация на библиотечните процеси. Настояще и бъдеще на библиотеките. С., 2007, с. 16–17 – описват се библиотечните процеси, но принципите са в сила и при автоматизацията на архивите.

¹² Пак там, с. 35.

¹³ Пак там, с. 14.

¹⁴ *Петкова, Ст.* Увод в архивознанието, Велико Търново, 2011, с. 166.

¹⁵ *Нейкова, А.* Регестите — преходна форма при описанието на архивни документи и тяхното публикуване. София, 2006; <http://electronic-library.org/articles/Article_0049.html> [прегледан 26.04.2018].

¹⁶ *Информационната система на държавните архиви (ИСДА)* <<http://212.122.187.196:84/PublicInfo.aspx>> [прегледан 26.04.2018].

¹⁷ Тодоров, Т. Автоматизация на библиотечните ..., С., 2007, с. 36.

¹⁸ *Методически кодекс*, ДА „Архиви“, Свитък V – информационна и популяризаторска дейност; правила за публикуване на архивни документи; правила за дигитализиране на архивни документи. С., 2013.

¹⁹ *Методически кодекс...*, с. 96–97.

²⁰ Бенбасат, А. За някои проблеми на книгата и четенето в дигиталната епоха – В: *Gloria Bibliosphaerae* (Нишката на Ариадна): Изследвания в чест на акад. проф. Александра Куманова: Юбилеен сборник по случай 65 години от основаването на УниБИТ. София, 2016, с. 155–169.

²¹ Размислите на професора съответстват и на едно мнение, което чух в личен разговор. Според това мнение, на различни места из България библиотеки, читалища и музеи печелят проекти и инвестират значителни суми в отлични дигитализационни лаборатории, за да сканират ограничено количество от едни и същи старопечатни книги. Тези впечатляващи инвестиции донасят малки ползи, доколкото четящата публика не получава съществена нова и различна информация. Специализираният хардуер и софтуер в лабораториите бързо остарява, а нови инвестиции от такъв размер не се очертават и не може да се надяваме на устойчиво развитие. Разбира се, печалбите за фирмите -снадбители и за цялата верига посредници засега остават добри. Възмутителното тук е, че не се наблюдава единна национална политика. Задачите на различните участници в *дигитализацията* не бива да се припокриват, а трябва да бъдат разумно разпределени.

²² Георгиев, Л. По стъпките на Тезей (Срещи с герои от сборника „Ариадна“) – В: *GLORIA Bibliosphaerae...*, с. 172–173.

²³ Петкова, Ст. Увод в архивознанието, 4. прераб. и доп. изд., В. Търново, 2011; Тодоров, Тодор К. Автоматизация на библиотечните процеси. Настояще и бъдеще на библиотеките. С., 2007; Тодоров, Юри. Лекционен курс по информатика и количествени методи за историци. С., 2011 г. електронно издание: <<http://www.clio.uni-sofia.bg/todorov/P&C.pdf>>; Харизанова, Оля. Библиотеките и мрежовото общество: Ефекти и трансформации. С., 2010.

²⁴ Георгиев, Л. За достъпа до дигитализирани исторически документи от Националната библиотека – В: *Науката за културно-историческото наследство – scientia „incognita“* Сборник с доклади от юбилейна научна конференция... София, 2014, с. 57–70.

²⁵ Попсамова, Д. Опис на сбирката „Портрети и снимки“ в НБКМ. Ч. I, С., 1975, Ч. 3, 1989.

²⁶ Обзор на архивните фондове, колекции и постъпления, съхранявани в Български исторически архив, кн. 1, 1963, кн. 9, 2006.

РУССКИЙ МИР: РУСКАТА МЕКА СИЛА НА БАЛКАНИТЕ. ГЕОПОЛИТИЧЕСКА, ИДЕОЛОГИЧЕСКА И ДУХОВНА РЕАЛНОСТ

проф. д-р Дарина Григорова, СУ

Балканите пазят стари следи от имперски силови линии: руски/съветски, османски, австро-унгарски, които са като готови коловози за геополитическа и идеологическа активност от съвременните наследници. Идеологическата графика на разлива на империите на Балканите не е променена. Ако през XIX век Русия предлага панславизма, то след 1991 г. тя излъчва доктрината *Русский мир*, своеобразен панрусизъм, защото е само за руснаците извън Русия, не е славянски, нито балкански, русоцентричен е. Турция подменя кемализма с неоосманизъм, запазвайки и в двата случая пантюркизма – като обединител на *Туранския свят*. ЕС издига в либерален култ „невидимата ръка на пазара“ и трансхуманизма. Нов фактор на Балканите е североатлантическият. НАТО е легитимираща структура на водещата роля на САЩ в колективната „атлантическа солидарност“ на Запада, включваща стари буфери между Европа и Азия като Турция. Имперска силова линия от балкански произход с фантомните болки на старо величие е и византийската, която се проявява в тлеещата идеология на *мегали идеята*.

Да завладееш Балканите геополитически не е трудно, но е краткосрочно от гледна точка на историята. Ако искаш дългосрочно, трябва да превземеш умовете – идеологически. Ако искаш обаче да е трайно завоеванието, ще се целиш в сърцата – духовната реалност е най-дълбоко и най-свободна. На Балканите зоната на свободата е Православието. Оттук и геополитическата, идеологическата подкрепа на реислямизацията на Балканите от НАТО със създаването на Косово, от една страна, както и

на неоезичеството, от друга. Ако е национализъм, да е с езическа символика, дали ще са руни или розетата от Плиска, няма значение, важното да е дохристиянска.

Статията ще се фокусира върху геополитическата, идеологическата и духовната реалност на битката за Балканите.

Геополитическа реалност

Многополярният свят след 2014 г. (монополярен с един център – САЩ, е от разрушаването на СССР до присъединяването на Крим, 1991–2014) не е новост в международните отношения, както се драматизира в медиите и някои анализи. Многополярна е картината на международните отношения и през XIX век. Ако през втората половина на XIX век нараства ролята на Германия на Балканите като нов геополитически фактор, като страна, която няма пряка граница с османската империя, но има пряк интерес от наследството ѝ, то сега този геополитически играч е САЩ.

През XIX в. Ото фон Бисмарк подчертава липсата на териториални интереси на Германия на Балканите чрез ролята си на *честен посредник* за решаването на *ориенталските проблеми*, но мисълта му за Източния въпрос като *язва*, която винаги трябва да кърви, е показателна и актуална¹.

През XXI в. американците също използват термина *честен посредник* за себе си². Геополитически САЩ са в състояние да поддържат политиката на *хроничната язва*, правят го в Украйна, в Близкия изток... *реал политик* по американски.

С други думи: никой не е отменил нито *честните посредници*, нито Източния въпрос, той просто е трансформиран, а контурите му са разширени. Формално геополитическият интерес – и североатлантическият, и руският³, е фокусиран в *Западните Балкани (постюгославските територия без Словения и Хърватска, плюс Албания)*. *Западните Балкани* обаче геополитически са част от *Евразийските Балкани*⁴ (постсъветска Централна Азия и Южен Кавказ). Битката е за усвояването както на постюгославското, така и за постсъветското наследство. Няма как да изолираме от тази битка и *Източните Балкани*, или Югоизточна Европа, ако приемем политкоректния термин на интегрираните в ЕС балкански страни.

Как съдържат Русия на Балканите през XIX век и как през XXI?

Между *Западните* и *Източните* Балкани още от XVIII в. съществува *червена линия*⁵ между Австрия и Русия. Ролята на Австро-Унгария като на кратковременна империя сега се играе от сурогата на империя – ЕС.

Разделението на Балканите на западна и източна сфера на влияние не е от днес, а е стара руско-австрийска традиция: *Гръцкият проект* (1782)⁶, *Райхщат* (1876)⁷, *Цариградската конференция* (1876)⁸. След Одринския мир (1829) *червената линия* на руското влияние на Балканите са: Влахия, Молдова, Сърбия, Черна гора. Днес *червената линия* на *Западни* и *Източни* Балкани се движи в посока усвояване на *постюгославското пространство*.

Източна България компенсира Босна и Западна България с излиза на Черно море и е близо до Проливите⁹. *Червена линия* има и по море. През XIX в. *Лондонската конвенция* (1841) със забраната военни кораби да преминават Проливите в мирно време цели да не се превърне руският черноморски флот в *средиземноморски*. След Парижкия мир (1856) Молдова получава излаз на Черно море с делтата на Дунава, което я превръща в *геополитическа бариера* между Русия и Балканите – в Турция, за да няма руско-османска обща граница. *Вторият лост* след Молдова е неутрализацията на Черно море. Създава се *Парижка система на балканско-черноморско съдържане на Русия*, която е в сила до нотата на Горчаков, довела до *балканското завръщане*¹⁰ на Русия.

След разпадането на СССР отместването на морската *червена линия* в руска полза става с присъединяването на Крим (2014), който пази черноморския тил на Русия, а руският флот се превръща в *средиземноморски*. Руското участие в защита на светската държава в Сирия осигурява на Русия военни бази на Средиземно море и постоянна групировка от руски военноморски сили¹¹.

На континента обаче Русия губи позиции – има руско-европейска обща граница, но бариерата между нея стана Украйна. Русия постави свой буфер в рамките на *украинския буфер*, или своя, *руска геополитическа бариера*: *Новоросия* (ДНР, ЛНР). Ролята на *руски бариера* на Балканите са сърбите – руското присъствие в Република Сръбска (БиХ) и в Сърбия с руския хуманитарния център в Ниш. Това е част от постсъветския стил

на укрепването на *руски буфери* (Приднестровието, Южна Осетия и Абхазия), като отговор на американското геополитическо превъзходство. За момента има асиметричен, но все пак баланс – руско-американски.

Идеологическа реалност

Идеологическата реалност на Балканите е, от една страна, битката за информационно превъзходство, а от друга, за умовете на интелигенцията. Руската външна политика на идеологическия фронт е полифонична, т.е. налице е идеологическа диверсификация. На Запад и на Балканите идеологическият вектор е *Русский мир*, ограничен панрусизъм. На Изток се използва *евразийския* вектор не като историософско понятие от ранното евразийство на руската емиграция, а като руски глобализаторски проект за геоекономически интегритет с цел: „голяма Евразия“ (до 2014 г. беше *голяма Европа*).

Русский мир е външнополитическа доктрина на Руската федерация, която води началото си от геополитическата катастрофа от 1991 г. Основната цел първоначално е подкрепа на руснаците, останали извън границите на Русия. Първоначално доктрината е за 25 млн. руснаци, останали извън родината си, постепенно се разширява за цялата руска емиграция от всички вълни, за *всички съотечественици*.

Русский мир е постсъветски термин, историческата му дистанция е къса, както и целите са ограничени – рускоезичното постсъветско пространство. Основният критерий за носителите на *Русский мир* на първо място е руският език, а после националната идентичност – водещо е не конфесионалното начало, а националното – *русский*, а не *руссийский* мир.

Разликата между *руснак* и *рускоезичен* е плаваща, на моменти спорна като критерий. Например в Украйна има съвременни националисти – руснаци русофоби от Югоизтока, които се идентифицират като *рускоезичен украински националист*.

След присъединяването на Крим *Русский мир* се превръща от *реинтеграционна стратегия* в геополитическа реалност¹². Майданът в Украйна (2013) пробужда интереса към *Русский мир* на руснаците от *голямата земя*, както наричат Русия в Новоросия: ...последната година всички изведнъж почувствахме, че това съвсем не е мъгла, а задушавач дим от пожар: „русский мир“ гори, а къде е основното огнище, кой е подпалвачът, в дима и пепелта не може да разбереш. И гори нашият свят

руски не фигуративно, а в най-реалния център на този хилядолетен свят – земите на Киевска Рус. Градове и села вече са превърнати в пепелища, хиляди невинни хора са заплатили с живота си за политическо престъпление, на милиони е отнето бъдещето¹³.

В част от обществените интерпретации на *Русский мир* се сливат двете понятия *Святая Русь* и *Великая Россия* с обожествяване на последната като вечен исторически проект. Редакторът на списания *Русское самосознание* Борис Дверницкий изповядва думите на старинна офицерска молитва, които трябва да помни всеки руснак: ... Ние сме много, а Русия е една! ... Няма смърт! Всичко ще премине, и ние ще отминем, а Русия ще остане¹⁴.

Тъй като концепцията *Русский мир* не е предназначена за славяни, Русия все още няма свой съвременен образ на Балканите, а разчита кампанийно на историческата памет. В България има както съветофили, така и русофили, общото между които е *путиноцентричният поглед* към съвременна Русия. Путин заслонява Русия и демонизацията му от Запада и официалните български медии спомагат за тази фиксация. Носталгията по социализма в България е по-малко идеологическа, защото беше изкуствена и имитационна идеология, и повече е държавническа и икономическа. Това може да бъде коз в ръцете на Русия, но само когато престане да се срамува от съветското си минало. *Руско и съветско* са противоположни духовно, но са заедно през 9 май, денят на Победата. Оттук и идеологическият реваншизъм на неонацизма у нас не е възможен, единствената проява е *Луков марш*, чиито представители са маргинални, повече футболни запалнянковци, но несравними с Украйна и Прибалтика.

В областта на образованието Русия не присъства с руски проекти на българска територия, но има стипендии за обучение на българи в Русия. Докато е налице систематично американско идеологическо влияние върху средното образование. През 2013 г. *Америка за България* отпуска над 22 млн. долара на друга американска фондация *Заедно в час*. Акцентира се върху *мотивиращо обучение и възпитание на лидерски качества*. *Заедно в час* е пълно копие на американската *Teach for America (TFA)* и фактически е част от нейния наследник *Teach for All*¹⁵. Методите ѝ са на *постмодерна секта* в средното образование, но има съдействието на *Министерството на образованието и науката*. Основната цел на американската фондация е приватизация на образованието и критика на държавната образователна система за сметка на частната¹⁶.

Духовна реалност

Ако геополитическата и идеологическата реалност на Балканите е в полза на САЩ, то духовната реалност остава непокътната, връзката с Русия е силна през Православието и успешната църковна дипломация.

Духовната реалност на *Русский мир* (от 988 г.) съществува паралелно със светската и постимперската идеологическа реалност на *Русский мир* (от 1991 г.).

Понятието *Русский мир* е средновековно по дух, означава едновременно и вселена... и общество, и община, включително и селска... Понятието „мир“ е близо до гръцката дума „ойкумене“ – „вселена“¹⁷. *Русский мир* води началото си от кръщението на Рус и в разбирането на патриарх Кирил това е цивилизационно понятие: ... Ако трябва да говорим за цивилизация, Русия принадлежи към по-широка цивилизация от Руската федерация. Тази цивилизация ние наричаме *Русский мир*. *Русский мир*, това не е светът на Руската федерация, нито е светът на Руската империя. *Русский мир*, това е особена цивилизация, към която принадлежат хората, назоваващи се сега с различни наименования – и руснаци, и украинци, и беларуси. Към този свят могат да принадлежат хора, които изобщо не са част от славянския свят, но които са възприели културната и духовната съставляваща на този свят като своя¹⁸.

Ако патриарх Кирил набляга на *религиозното измерение на Русский мир*, Александър Панарин го вражда в политическата философия с концепцията си за руската православна цивилизация¹⁹. Основният критерий на принадлежност към *Русский мир* е Православието.

В България *Русский мир* (988 г.), за разлика от *Русский мир* (1991 г.), е близък и през православната нишка присъства ненатрапчиво, но категорично. Българският патриарх Неофит има авторитет и политическият елит мълчаливо се съобразява с него.

Идеологическият инженеринг на атлантическите ценности на Запада се провали в България с джендър утопията. Истанбулската конвенция с джендър доктрината *моят пол е мой избор*, поднесена под формата на защита на жената от насилие, беше отхвърлена на всички нива унас.

Българската Православна Църква първа оглави съпротивата срещу *третия пол* и заплахата от джендър образование. Църквата бе последвана от президента Румен Радев, премиерът бе принуден да оттегли подкрепата си за джендър идеологията. Накрая и Конституционният съд на република България отхвърли *Истанбулската конвенция*.

Натискът върху България за приемане на Истанбулската конвенция е силен, защото това е прецедент в ЕС. Друга европейска държава, опълчила се на джендър идеологията, няма. Едно от изискванията за европейските чиновници е безусловното приемане на джендър равенството. В публикуваното досие на българска евродепутатка се дава следната характеристика: *...Мария Габриел е истински прогресивна по убеждение и може да бъде убедена да върви срещу линията на своята група, особено по социалните въпроси и по въпросите за джендър равенството; настоява да говори на френски винаги, когато е възможно*²⁰.

Пасивната съпротива на българите победи, докато активната съпротива на хърватите срещу същата конвенция загуби – балкански парадокс. *Българинът е цар на пасивната съпротива* – казва проф. Н. Генчев.

Оттук и измамното преимущество на американските тинк-танкове и НПО-та пред руските. В пъти повече са, но нямат никакъв положителен ефект върху обществените настроения, обратно, увеличават русофилите. Оттук още един балкански парадокс: руската пасивност побеждава американската активност за сърцата на българите, но не и за умовете на политическия елит.

Заклучение

Има ли място за Балканите във външнополитическата доктрина на Русия след Крим?

Защо след Крим? Защото от 2014 г. след вежливото му присъединяване Русия възвърна статуса си на велика сила, загубен след разпада на СССР (1991). А като велика сила Русия не може да се откаже от Балканите. Първо, това би бил удар геополитически. Балканите са стратегическата порта към Европа, не може да се заобиколят.

Примерът с *Южен поток*. Русия не губи толкова икономически, колкото геополитически. Доставките на газ за Южна Европа в сравнение с тези за Западна са нищожни, но транзитът през България е по-изгоден за Русия, отколкото през Турция, защото *Турски поток* дава на Русия дивиденди до турската граница. Решението *колко и кога* да се препродаде газ на европейците остава турско, не руско, оттук и резонният въпрос на руски анализатори: *А доколко „Турски поток“ е руски?“. Защото „Южен поток“ щеше да остане руски и на българска територия. Докато от спиралето на „Северен поток 2“ Русия би загубила сериозен пазар, в съчетание*

с трайно влошаване на руско-германските отношения, поради тежка зависимост на Германия от американски доставки на втечен газ, по-скъпи, по-несигурни, но наложени в името на „Америка преди всичко!“

Друг е въпросът, че България при стартиране на Южен поток не би се справила с майданната активност на геополитическите си партньори. А това би довело до непредсказуема политическа криза, непосилна за рахитичната държавност.

Европейската активност за реколониизирането на т.нар. *Западни Балкани*, или *екс-югославски* и все още *ничии* държави, поразбуди руското любопитство за Балканите, довело до осъзнаването, че Русия е *заплашена от изтласкване от региона*. Руският поглед обаче все още не стига до *Източните Балкани* поради ред причини, част от които ирационални. В руската експертна терминология все още под *новите Балкани* се разбират *постюгославските Балкани*. Причината за това избирателно „зрение“ е и в университетската образователна система в Русия, която предлага диверсифицирано на студентите – или изучавате Югославия, или България. Отгук и липсата на цялостен исторически и културен хуманитарен фундамент за балканската история. Наред с този наследен стереотип обаче се наблюдава и прозрението, че Балканите – целите, са историческа и геополитическа *транзитна зона*, от която незаобиколимо зависи връзката на Русия с Европа.

Ако трябва да се потърси обща балканска тенденция между България и Сърбия, то това е задълбочаването на разрива между политически елит и народ. Външният геополитически фактор на атлантическо присъствие на Балканите – американските бази у нас и в Косово са реалната гаранция за политическата власт, маркер на геополитическо превъзходство.

Европейският вектор в сръбската политика е неизбежен, а руската подкрепа не може да бъде абсолютна, каквито са очакванията на сръбския народ. Руският експерт Никита Бондарев неслучайно често напомня, че *руснаците не могат да бъдат повече сърби от самите сърби* – има предвид сръбския политически елит. От друга страна, сърбите в Косово нямат политическа защита, брани ги Сръбската Православна Църква. На прошенията на косовските сърби (2011)²¹ да получат руско гражданство руският президент Дмитрий Медведев не откликна. Русия е готова да даде гражданство, ако сърбите се преместят на руска земя, с което повторението на сценария с Южна Осетия (2008) отпада за Косово, нереалистичен е.

Историческите тежести между България и Сърбия са необратими, националните ни интереси имат различни исторически цели, а живата рана

за България – Македония, тепърва ще бъде едно от най-слабите звена на балканската сигурност. *Македонизмът* е поддържан като геополитически фактор за въздействие както от съветската политика, която го създава с югославски инструмент, така и от руската, постсъветската. Нещо повече, македонизмът е поддържан и от българския политически елит, и от ЕС.

От друга страна, на невидимия фронт на духовната реалност връзките на България и Сърбия са неизличими: именно на българска земя е бил гробът на св. Сава Сръбски в Търново (1235), в царската църква „Св. 40 мъченици“; после е пренесен в Сърбия, но турците го изгарят и единствените запазени мощи се пазят в Самоков, в девическия манастир „Покров Богородичен“, и в Черна гора²². Също така, в църквата „Св. Неделя“ в София са мощите на сръбския светец и крал Стефан Милутин.

Загубата на Балканите за Русия ще бъде загуба на духовна територия. Чрез Православието (в по-широк план с гърците и румънците) и през църковнославянския богослужебен език, който е средновековният български език. Езикът създава образа на мислене, оттук и родствено отношение – осъзнато или не, за нас българите руснаците не са чужденци, и обратно.

Анексията на духовна територия е най-болезнена, което личи от опита на Вселенския патриарх да погази каноничното право със съдействието на киевските власти в полза на разколниците (Киевски патриархат) и срещу православните (Украинска православна църква Московски патриархат).

Киев, а не Крим (въпреки кръщението на Владимир в Херсонес) е за Русия е това, което е Охрид за България и Косово за Сърбия – люлката на Православието. И трите духовни центъра – и руският, и българският, и сръбският, са в изгнание във вражески политически земи (русофобска власт в Украйна, българофобска в Македония, сърбофобска в Косово)²³. Оттук и успешната руска църковна дипломация в България и на Балканите, защото имаме обща цел: защитата на Православието.

Ако трябва да довършим фразата: *стреляха по СССР, а се целеха в Русия*, то продължението е: *стрелят в Русия, а се целят в Православието*. А полето на сражението са Балканите.

Бележки

¹ *Първев, Ив.* Балканите и Източния въпрос (1688–1878). С., 2017, с. 230; 204–205.

² Regain the United States' Reputation as an Honest Broker: Atlantic Council. Balkans Forward. A New US Strategy for the Region. Washington, 2017, pp. 23–24.

³ *Энтина, Ек, Ал. Пивоваренко, Д. Новакович.* Куда идут Балканы? Новая парадигма сотрудничества для России. Валдай, сентябрь 2018.

⁴ *Brzezinski, Zb.* The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives, p. 125, 123–124; <http://www.takeoverworld.info/Grand_Chessboard.pdf> (27.01.2019).

⁵ *Първев, Ив.* Балканите и Източния..., с. 175.

⁶ Гръцкият проект (1782) предвижда: за Австрия – Сърбия, малка Влахия, Босна, Албания и Черна гора; за Русия – Крим и земите до Днепър; Кралство Дакия с православен владетел, одобрен от Виена и Петербург; за гръцка монархия, начело с руски цар от Романовата династия.

⁷ Райхщат (1876) постановява: Босна и Херцеговина за Австро-Унгария териториално. Източните Балкани за Русия – като влияние.

⁸ Цариградската конференция (1876). Планирани са три автономии в Турция: Босна, Източна и Западна България. Източна България с център Търново е под руско влияние, Западна България с център София – под австрийско.

⁹ *Първев, Ив.* Балканите и Източния ..., с. 221–222.

¹⁰ Цит. съч., с. 176; 188–189; 191; 198.

¹¹ *Энтина, Ек.* Международный контекст евроинтеграции Западных Балкан. М., 2016; <<http://instituteofeurope.ru/images/uploads/doklad/333.pdf>> (27.01.2019).

¹² *Расторгуев, В.Н.* „Русский мир“ и цивилизационная идентичность. – В: Вестник Православного Свято-Тихоновского Государственного Университета. Серия I: Богословие. Философия. 2015. Вып. 3 (59), с. 158.

¹³ Цит. съч., с. 153.

¹⁴ Русский народ, Русский мир и русская цивилизация: история и современность. – Русин, 2009, № 1 (15), с. 113.

¹⁵ *Проданов, Д.* Будителите на фондация “Америка за България”. – <<http://www.memoriabg.com/2016/03/24/buditelite-na-fondacia-amerika-za-bulgaria/>> (27.01.2019).

¹⁶ *Първанов, К.* Към Голямата цел на Големия брат. – Поглед.Инфо; <<http://pogled.info/avtorski/Kalin-Parvanov/kam-golyamata-tsel-s-golemiy-brat.73229>> (22.04.2018).

¹⁷ *Дякон Владимир Василик.* Русский народ. Русский мир. Русская цивилизация. – Русин, 2009, № 1 (15), с. 131.

¹⁸ Слово пастыря. 6 септември 2014 г. <<http://www.patriarchia.ru/db/text/3728242.html>> (27.01.2019).

¹⁹ *Панарин, А. С.* Православна цивилизация. – М. Институт руской цивилизации, 2014.

²⁰ *Документ на Сорос*: заради джендър равенството Мария Габриел би тръгнала срещу своите. – Гласове. 23 март 2018 г.; <<http://glasove.com/categories/komentari/news/dokument-na-soros-zaradi-dzhendyr-ravenstvoto-mariya-gabriel-bi-trygnala-sreshtu-svoite>> (27.01.2019).

²¹ Полный текст прошения косовских сербов о получении российского гражданства. 21.11.2011 г. <<http://www.nspm.rs/nspm-po-ruski/poln%D1%8B%D0%B9-tekst-proseni%D1%8F-kosovskih-serbov-o-polucenii-rossi%D0%B9skogo-grazdanstva.html>> (28.01.2019).

²² *Джурова, Ак.* Мощите на св. Сава Сръбски в Девическия метох. <<http://www.pravoslavieto.com/manastiri/samokovski/index.htm#мощи>> (27.01.2019).

²³ *Главев, Б.* Богооткровената и богопротивната представа за богоизбраничество; <http://budiveren.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1648:bogootkrovenata-i-bogoprotivnata-predstava-za-bogoizbrannichestvoto&catid=96&Itemid=320> (28.01.2019).

АРХИВНА ДЕОНТОЛОГИЯ. ЕТИКАТА В ПРОФЕСИЯТА НА АРХИВИСТА

д-р Росица Маркова, ЦДА

Деонтологията, като наука за професионалната етика и поведение, намира място и в архивната професия¹. В тази връзка целта на настоящото съобщение е анализ на *Етичния кодекс на архивистите*, приет в Пекин от *Международния съвет на архивите – МСА (International Council on Archives – ICA)* по време на XIII конгрес през 1996 г., както и възприемането му от българската архивна научна и професионална общност.

Повечето доклади, изнесени на споменатия конгрес, ясно показват необходимостта от възприемане на нова линия в архивната политика, свързана с предизвикателствата на информационните технологии и комуникации в архивите, които преобразяват и самата архивна професия. Освен това, необходимостта от ново мислене относно опазването на световното документално наследство е откритоена и в темата на самия конгрес: *Архивите на края на века: оценка на миналото и поглед в бъдещето*². Същата предполага осмисляне и мисията на архивиста на прага на новия информационен век³.

Конгресът се провежда в столицата на Китайската народна република – огромна по територия азиатска държава с вековна история и многообразна, многопластова културна и духовна среда. Може символично да се приеме, че градът със своето географско разположение и мащаби е своеобразен *център на света*, където намира израз и новото отношение към професията, в това число и необходимостта от нейната трансформация с оглед издигане ролята на архивистите с традиционните им отговорни функции не само в администрацията, но и в общия културен план

на всяка държава. Тази тенденция се подчертава и в основни документи, които се приемат от *Генералната асамблея на МСА* по време на конгреса в Пекин, като:

– Проект на протокол между *Международния съвет на архивите, Международния съвет за паметниците на културата и забележителните места – ИКОМОС (International Council on Monuments and Sites – ICOMOS), Международния съвет на музеите – ИКОМ (International Council of Museums – ICOM) и Международната федерация на библиотечните асоциации и институти – ИФЛА (International Federation of Library Associations and Institutions – IFLA)* за основаване на *Международния комитет на Синия щит (Le Comité International du Bouclier Bleu/The International Committee of Blue Shield – CIBB)*⁴;

– *Деонтологичен/Етичен кодекс на архивистите*⁵.

* * *

Във връзка със заявената тема ще насочим вниманието си специално към текста на *Етичния кодекс на архивистите*, който формулира основните им принципи и задължения. На проблемите по изработването и спазването на етичните принципи в архивната работа е посветен и доклад за етиката на архивиста при изпълняването на техните задължения по подбора, съхраняването и предоставянето на достъп до архивните документи⁶.

Трябва да се отбележи, че по своята същност професионалният кодекс не е юридически акт, но би могъл да бъде ефективен при прилагане на санкции, произтичащи не само от неспазването на етичните принципи, залегнали в него, както и при погазване изложените в текста професионални ценности, доколкото се основава на вече добре познати и обмислени практики в дадена професионална и теоретична област. А що се отнася до *Архивологията* и архивната практика в случая, развитието им се определя от динамично развиващата се информационно-комуникационна среда. Ето защо очакваните резултати от осмислянето на *Етичния кодекс на архивистите* и официалното му приемане от професионалната им общност са повишаване чувството на отговорност на архивистите и на общественото доверие към професията⁷.

Всъщност идеята за изработване на *Деонтологичния кодекс на архивистите* вълнува отдавна архивистите по света и най-ясно това проличава по време на предходния конгрес на *МСА*, проведен в Монреал, Канада, през 1992 г. На едно от заседанията на *Секцията на професионал-*

ните асоциации към МСА се приема, че е назрял моментът проблемите, които архивистите срещат в ежедневната си практика, да намерят израз във формата на международно признат документ, обединяващ нормите и правилата, необходими за упражняване на професията, но нерегламентирани в правната система. По този начин именно чрез *Международния етичен кодекс* ще се издигне на по-високо ниво професионалната и образователна идентичност на архивистите, чиято роля във века на информацията е да поддържа информационната цялост на документите в електронната им форма, прилагайки общоприетите архивни стандарти⁸. За целта се препоръчва всички държави-членки на МСА да се включат в неговото утвърждаване и *Международния етичен кодекс* да бъде обявен на следващия конгрес на МСА в Пекин. В случая се използва и опитът на сродни професии – библиотекарите и музейни специалисти, при изработването на техните етични кодекси⁹.

Резултатите не закъсняват. Още в началото на 90-те години на миналия век на национално равнище отделни професионални организации на архивистите, сред които: *Обществото на американските архивисти (Society of American Archivists, 1992 г.)*; *Дружеството на архивистите във Великобритания (Society of Archivists – SoA, 1994 г.)*; *Австралийското дружество на архивистите (Australian Society of Archivists – ASA, 1993 г.)*, приемат професионалните кодекси на архивистите за съответните страни.

През 1995 г. Изпълнителният комитет на МСА обсъжда текста на споменатия *Кодекс* и решава формата на документа да включва преамбюл и десет члена, в които се съдържат основните принципи на архивистите. Всеки принцип следва да е придружен с пояснения и коментари към тях¹⁰. Този подход позволява *Кодексът* да е своеобразен синтез на изискванията за поведение на упражняващите архивната професия, както и мерило за техните знания и умения¹¹.

В преамбюла изпъкват ключовите термини, които се срещат в десетте точки на *Кодекса*, регламентиращи етичните принципи на професията *архивист*. Прави впечатление, че най-често използваният термин всъщност е *архивист*, предвид факта, че всеки от десетте члена започва с израза: *архивистите и техните задължения*. Пояснява се, че задълженията на архивистите са да: ... *контролират, отговарят, обработват, съхраняват и управляват архивите*.

Регламентират се и взаимоотношенията между архивистите и институциите, създатели на *институционална памет*. Същите се обозначават като *организации (в см. фондообразователи)*. Това подсказва, че

въпросните организации: ... *отдават отложената институционална памет на архивите и са нейни равностойни партньори. А архивните служби (архивните звена) към тях са задължени да провеждат архивната политика на държавата в национален мащаб, като служителите-архивисти, спазват тази политика.*

Отделено е място за взаимоотношенията между архивните институции и т. нар. *професионални сдружения*, респ. *сдруженията на архивистите*, формирани на професионална основа. На тях се възлага *моралната отговорност да подкрепят заетите в архивния сектор служители с опита и знанията им за опазване на документалната памет.*

Много често и в преамбюла, и в коментарите към отделните членове в разглеждания *Етичен кодекс на архивистите*, присъства глагола **трябва**. Същият вмениява дълга в професионалната *деонтология/етика* на архивистите и многократно се използва в *Кодекса*, като синоним на **отговорност** и **задължение**.

Прави впечатление, че се отдава голямо значение на **образованието**, като необходимост от повишаване на квалификацията на служителите. По-конкретно, в *Етичния кодекс* се поставя акцент най-вече на *архивното образование* в класическия му смисъл, като начин за усъвършенстване на професионалните, но и лични качества на работещите с архивни документи. С други думи, придобиването на специализирано образование с надграждане именно на знания от областта на *Архивологията* и сродните ѝ науки и дисциплини добива все по-голямо значение при упражняването на професията *архивист*, което е обосновано в *Етичния кодекс на архивистите* от Пекин.

Както вече отбелязахме, десетте члена, които съставляват текста на разглеждания *Етичен кодекс на МСА*, са всъщност основните архивни професионални принципи.

Първият и най-важен от тях е насочен към **призванието** и **задълженията** на архивистите, като **пазители на паметта**. Както е известно, най-важно тяхно задължение е да запазят целостта на документите, които са им поверени. При изпълнение на това си задължение те се съобразяват с правата и интересите, понякога противоречащи си с тези на техните работодатели, собственици на документите, в това число и упоменатите лица, както и интересите на потребителите, миналите събития, настоящето и бъдещето. В тази връзка на архивистите е вменено задължението за **обективност и безпристрастност**, за да могат да устоят на всякакъв вид натиск, какъвто и откъдето и да е той, с цел манипулиране,

изкривяване и фалшифициране на свидетелства и факти. Отстояването на посочените задължения позволява въщност обективно да се измери/ прецени нивото на професионализма им.

Вторият член е посветен на **експертизата и обработката на документите** с оглед задължението за спазване **на принципа за произхода на фонда и неговата цялост**.

В третия член е фиксирано **задължението да се запази автентичността на документите при последващите действия на обработка, съхраняване и използване**. Систематизирането на документите и съставянето на описите трябва да се основават единствено на утвърдените методи и установените критерии за подбор. Тук са формулирани и въпросите **за замяната на оригиналния документ с друг носител**, запазвайки неговата юридическа и информационна стойност, както и случаите, в които се **налага ограниченото ползване на документите**, поради особеностите в съдържанието им.

Особено важно е архивистите да осигуряват постоянно **разбираемостта и достъпността на документите, чрез системно попълване на архивите с документи с цел опазване и представяне на най-съществените моменти от дейността на хора или институции**. Архивистите са наясно и с **вероятността от използване на документите за съмнителни сделки**¹², поради което се поставя въпросът за **сътрудничеството между архивите с организациите-фондообразуватели и с органите, които преследват лицата, злоупотребяващи с документи**. Следи се за поддържане на **едно добро партньорство** в духа на разбирателството и общия интерес за опазване на документите¹³.

В шестия член е разкрита отговорността на архивистите да **улесняват достъпа на обществото до архивите и безпристрастно да обслужват потребителите на ретроспективна информация**. Това се постига чрез изграждане на разнообразен и аналитичен **научно-справочен апарат (НСА)**.

Архивистите следват принципите **за информационна сигурност и защита на личната информация или информация, в която са заложени корпоративни интереси**¹⁴.

Една от мисиите на архивистите е да бъдат в служба на обществото и да са отговорни за използването на архивните документи, концентрирани в архивите. Те обаче не могат да използват служебното си положение за удовлетворяване на лични изгоди или за изгода на други лица. В тези случаи попадат т. нар. **нечисти действия, като колекционерство**

и търговия с документи, сделки, кражба на документи и злоупотреба с информация, както и разпространението на тайна¹⁵.

В предпоследния девети член е заложена отговорността на архивистите да се стремят към **професионално усъвършенстване** чрез **образование и обмяна на професионален опит с колеги**.

Идеята за **междуинституционално сътрудничество** с представители на сродни професии (музейни специалисти, библиотекари др.) е формулирана в десети член. За целта се визират **нормите за добро лично поведение на работното място, етично отношение и уважение към колегите при изпълнение на служебните задължения, които са също така въпрос на индивидуална отговорност, колегиална етика и достойнство**. На практика сътрудничеството с представители на сродни на архивистиката области се изразява в духа на взаимното разбирателство и уважение, а също и стремежа за избягване на конфликти на професионална основа.

Всички ние сме наясно, колко отговорна е работата на архивиста, която никой друг не извършва или е способен да извърши, **без да има достъп до теоретичната архивистика, а също и добро познаване на архивната методология, архивната терминология, както и с чистото съзнание за мисията си при опазване на документалната памет на човечеството**.

Като цяло принципите, заложени още в **Етичния кодекс на архивистите**, приет в Пекин през 1996 г., почиват на вече извоювани и доказани принципи в **Архивологията** и съответната **нормативно-методическа уредба**. По думите на италианския архивист Марко Караси (Marco Carassi), **публикуването му е важен етап от пътя към усъвършенстването и развитието на професионалното съзнание у упражняващите тази професия**¹⁶.

Друг известен архивист, американецът Глен Дингуол (Glenn Dingwall) смята, че **Етичният кодекс** постига основните цели, заложени при съставянето му, сред които са **издигане професионалния статус на архивистите, аргументиране и регулиране упражняването на професията, чрез рамкиране на основните им професионални отговорности**¹⁷.

Още през 1989 г. обаче Дейвид Хорн (David Horn) предупреждава архивната общност: **Ние знаем, че съставянето и публикуването на Етичен кодекс на архивистите няма автоматично да повиши професионалния статус на архивиста, но без неговото спазване и без съзнателното прилагане на неговите препоръки нито Обществото на американските архивисти, нито професията, ще са в пълна услуга на архивистите и на обществото**¹⁸.

Цитираната мисъл ме убеждава, че през 90-те години на миналия век хората, които инициират и съставят текста на *Деонтологичния кодекс* от Пекин, са имали ясно съзнание за формиране на ново отношение към ролята на архивистите и излизане от тесногръдото разбиране за професията в нейните административни рамки в защита на общи интереси чрез спазването на принципите, заложили в представения *Кодекс*.

Одобрявайки *Деонтологичния кодекс на архивистите, ICA/MCA* прокарва политиката, че образованието и професионално усъвършенстване са важни брънки за поддържане на единственото по рода си знание и традиционни умения, които архивистите притежават. Тези качества се налага да бъдат приложени при разпознаването и съхраняване на историческата информация, независимо от обстоятелствата, които ни заобикалят. При това, знанията и уменията на архивистите трябва да бъдат съотносими към потребностите на обществото. Засилване на доверието в архивната професия, повдигане на професионалното ниво и подобряване статута на архивистите чрез популяризиране на принципите в *Деонтологичния кодекс* от Пекин, както и стимулиране на широк дебат по текста, съдържащ се в документа, са сред най-съществените препоръки, одобрени от *MCA* в Пекин и заложили в *Стратегическите насоки на Съвета* за периода 1996 – 2006 г.¹⁹

Какъв е българският принос и какво е отношението на българската професионална общност към документа. Десетина години след провеждането на XIII Международен конгрес на *ICA/MCA* в Пекин, почти не се срещат отзиви в българската специализирана литература по архивна деонтология и принципите, които *Етичният кодекс* утвърждава. През 2006 г. проф. Стефка Петкова прави превод на текста на документа на български език с коментар за етичните проблеми в професията²⁰. В статията си авторката акцентира върху опита за извоюване на професионална етика на сродните на Архивно-информационния сектор – музейно и библиотечно дело. Обръща внимание на проблемите за използването на историческите документи, съхранявани от библиотеки и музеи, в светлината на осигуряване максимално широк достъп на потребителите до съответните информационни ресурси. Прокарва се идеята за запознаването и съобразяването от страна на музейни и библиотечни работници с *Етичния кодекс на архивистите*, приет от *ICA/MCA*.

През 2007 г. *Държавна агенция „Архиви“ (ДАА)* публикува *Етичен кодекс на служителите в държавните архиви*²¹. Разработен въз основа на постулатите, залегнали в *Етичния кодекс на архивистите*, приет в

Пекин, документът носи и отпечатък от *Кодекса за поведение на служителите в държавната администрация*²², което обяснява силно изразения в случая институционален характер. Тъй като е насочен предимно към работещите в структурата на агенцията, най-често те са обозначавани в текста като: *служители в държавните архиви*.

Както е известно, ДАА е тази, която провежда: ... *държавната политика в областта на подбора, комплектуването, регистрирането, обработването, опазването, съхраняването и използването на документите от Националния архивен фонд, както и в областта на развитието и усъвършенстването на архивното дело*²³. В този смисъл е препоръчително, наред с институционалния *Етичен кодекс*, да бъде приложена препратка и към текста на *Кодекса*, замислен и обнародван в Пекин през 1996 г., доколкото той е първоизворът. Следователно същият трябва да е водещ и обединяващ модел за поведение на всички архивисти. В подкрепа на препоръката си, ще припомним, че архивната гилдия в България се състои не само от служителите в държавните архиви, а и от професионалисти, работещи в различни архивни служби, културни и информационни институти, както и от представители в частния бизнес, и университетски преподаватели. Не на последно място към колегията се числят и възпитаниците на специализацията и по-късно на специалността *Документалистика и архивистика*. В тази връзка считам, че е време да се отдели необходимото внимание и място в учебните програми на *Българската университетска архивистика* като национален образователен модел и на *Архивната деонтология*, която е самостоятелен клон от съвременното архивно познание и практика.

Бележки

¹ В изработването на всеки професионален кодекс почива етиката, като учение за морала и съвкупността от нормите и правилата за поведение на работно място, базирани на идеите за морални принципи от немския философ Имануел Кант (1724–1804). Етимологията на думата идва от гръцките думи „деон“ – дълг, задължение и „логос“ – учение. Деонтологията разглежда съвкупността от определени норми на поведение, задължения и качества, които трябва да са налице при упражняване на даден занаят, т. е. става въпрос по-скоро за отстояване на принципи и ценности в една определена професия. В това отношение деонтологията е сложно и абстрактно поле на познанието, което изисква задълбочено разглеж-

дане. Достъпен текст за професионалната деонтология на архивистите има на френски език на сайта на Международния архивен франкофонски портал (ПИАФ) – <<http://www.piaf-archives.org/se-former/module-4-deontologie-professionnelle>>.

² *Les archives au tournant du siècle – bilan et perspectives*. In: – *Archivum*, vol. XLIII, Proceedings of the 13th International Congress on Archives (Beijing, 2–7 september, 1996), p. 1.

³ Бансюкевич, В. Д., Е. Старостин и Козлов – XIII Международны конгресс архивов: впечатления участников. Във: – Отечественные архивы, 1996, № 5, 111–114; Бансюкевич, В. Д. XIII Международный конгресс архивов (Краткий обзор докладов и выступлений). Във: – Отечественные архивы, 1997, № 2, с. 84–90; Кук, Т. Архивите в постмодерния свят: взаимодействие на архивната теория и практика след издаването на Холандския учебник от 1898 г. Във: – АП, 1996, № 3–4, 25–51.

⁴ *Le Comité International du Bouclier Bleu (ICBS/CIBB; AG/96/11)*. In: – XIIIe congrés international des Archives, Beijing, 1996. XIII-ème session de l'Assemblée Générale Les archives, Beijing, 4, 6 et 7 septembre 1996, Paris, 1996, p. 79.

⁵ *Code de déontologie (AG/96/9)*, XIIIe congrés international des Archives, Beijing, 1996. XIII-ème session de l'Assemblée Générale Les archives, Beijing, 4, 6 et 7 septembre 1996, Paris, 1996, p. 64–65.

⁶ *Muller, M.* Eine etische trage: verwaltung gegen wissensehalz wissensschaft? – *Arhivum*, vol. XLIII, p. 224–232.

⁷ *Carassi, M.* Historique et principales caractéristiques du code international de déontologie des archivists. In: – *Janus*, 1998, № 1, p. 20–21.

⁸ *Archivum*, vol. XXXIX, Proceedings of the 12th International Congress on Archives (Montreal, 6–11 sept. 1992), 1994, p. 479.

⁹ Повече за професионалните кодекси на заетите в областта на библиотечното и музейно дело. Във: – *Алтухова, Г. А.* Профессиональная этика библиотекаря. М., 2000; *Младенова, М.* Дискурс за етиката, етичните кодекси, етичните взаимоотношения, професионалната и библиотечната етика. Във: – Българска библиотечно-информационна асоциация, онлайн, 2012, с. 13–21; *Етичен кодекс на ИКОМ за музеите*, ревизиран последно през 2017 г. и достъпен и на български език от 2017 г. – <http://icombulgaria.org/papers/code_ethics2017_bg.pdf>.

¹⁰ *Carassi, M.* Op. cit., p. 19–20.

¹¹ Текстът на Деонтологичния кодекс на архивистите, приет от МСА през 1996 г. е достъпен на 24 езика на интернет страницата на МСА.

<<https://www.ica.org/en/ica-code-ethics>>. На български език е публикуван в списание „Архивен преглед“ през 2006 г. от Стефка Петкова. Във: – Петкова, С. Етичният кодекс на архивиста – АПр., 2006, № 1–2, с. 61–70.

¹² *Code de déontologie des archivists*, adopté par L'Assemblée Générale du Conseil international des Archives en sa 13ème session, tenue à Beijing, (Chine) le 6 septembre 1996, art. 4.

¹³ Ibid. art. 5.

¹⁴ Ibid. art. 7.

¹⁵ Ibid. art. 8.

¹⁶ Carassi, M. Op. cit., p. 21.

¹⁷ Dingwall, G. Trusting Archivists: The Role of Archival Ethics Codes in Establishing Public Faith. In: – The American archivist, vol. 67, 2004, p. 11–30.

¹⁸ Horn, D. The Development of Ethics in Archival Practice – The American archivist, vol. 52, 1989, p. 71.

¹⁹ *Recomendations of the XIIIth International congress of ICA*. In: – Arhivum, vol. XLIII, p. 370; *Orientation strategique, 1996–2006. 3-ème version, mai 1996 (AG/96/10)* – In: XIIIe congrés international des Archives, Beijing, 1996. XIII-ème session de l'Assemblée Générale Les archives, Beijing, 4, 6 et 7 septembre 1996, Paris, 1996, p. 68–10.

²⁰ Петкова, С. Цит. съч, с. 61–66.

²¹ Текстът на документа може да бъде консултиран на страницата на Държавна агенция „Архиви“. <<https://www.archives.government.bg/images/1243430180.pdf>>.

²² Приет с ПМС № 126 от 11 юни 2004 г. (ДВ, бр. 53 от 22 юни 2004).

²³ Закон за Националния архивен фонд (Обн. ДВ, бр. 57 от 13 юли 2007 г.), чл. 11.

ЗНАЧЕНИЕ НА АРХИВНАТА ЕВРИСТИКА ЗА НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКАТА ОБРАБОТКА НА АРХИВНИ КОЛЕКЦИИ, ДАРЕНИ В ДЪРЖАВЕН АРХИВ – ВИДИН

Светлана Кръстева, Държавен архив – Видин

През последните десет години в Държавен архив – Видин постъпиха като дарения три колекции, които са резултат от интересите, събирателската и професионалната дейност на дарителите, и които не могат да се фондират като лични архивни фондове. За научно-техническата обработка на тези разнородни и с голям тематичен и хронологичен обхват документи, придобити чрез откупуване, дългогодишно колекциониране и извадени от вероятно по-големи комплекси, е необходимо архивистът да привлече на помощ и специални исторически дисциплини като *изворознание, генеалогия, палеография, сфрагистика* и пр. Понякога практиката поднася ситуации, изискващи решения извън утвърдената методика. Налага се, например, при фондиране и класифициране да се съобразяваме с фактори като: воля на дарителя, липса на регулярност на постъпленията, непълнота на комплекса и др. Тук ще споделя проблемите и опита на Видинския архив при формирането и обработката на колекциите „Дарено от ...“.

Началото на този вид колекции постави г-н Румен Манов – историк, колекционер, галерист от София (Приложение № 1). През 2009 г. той направи дарение – документи от дейността на Васил Атанасов Бояджиев – художник, учител от Видин и основател на *Археологическото дружество* в града. Васил Атанасов, както се е подписвал най-често, е роден на 14 авг. 1876 г. в гр. Враца. Завършва *Държавното рисувално училище* в София при проф. Иван Мърквичка. Преподава рисуване, краснопис, ръчен

труд в мъжката и девическа гимназии във Видин и е директор (1922/1923 уч. г.) на Видинската мъжка гимназия. Активно се занимава с археология, дописен член е на *Българското археологическо дружество*. Един от основателите е на *Археологическото дружество* във Видин – за първи път през 1903 г. и за втори през 1910 г. През 1925 г. става уредник на музея при дружеството, а по-късно е избран за „пазител на старините“. Има над 200 публикации по археология, етнография и история. Урежда самостоятелни художествени изложби (1912, 1914 г.) и участва в общи градски изложби. Съвременниците му го описват като рядко енергичен, упорит, непрекъснато търсец и същевременно скромен. Съвместява преподавателската и обществената дейност – един от основателите е на *Комитета за културно повдигане на Видинския край*, негов подпредседател и секретар; участва в журирането на проектите за паметниците на падналите в Сръбско-българската война 1885 г. (1907 г.)¹ и на падналите Бдинци във войните 1912–1913, 1915–1918 г. (1936 г.)² във Видин. През Първата световна война е мобилизиран на фронта като военен художник на 6-та пехотна дивизия. Васил Атанасов умира на 21 декември 1943 г. За големите му заслуги в проучването, съхраняването и популяризирането на културно-историческото наследство и като създател на *Музея*, Видинският градски общински съвет посмъртно го провъзгласява на 17 февр. 1945 г. за *почетен гражданин на Видин*. На 10 май 1978 г. във Видин е открита ретроспективна изложба, организирана от внука му Мариан Бояджиев, в която са включени 130 творби на Васил Атанасов.

Дарените документи, с хронологичен обхват 1925–1939 г., са намерени сред отпадъци и са продадени на г-н Манов от клошари. В ДА – Видин същите се регистрираха като *ЧП 582 (Частично постъпление – ЧП)* с две архивни единици, съдържащи общо 227 листа. Значителна част от тези документи са кореспонденция, чрез която се установи последният адрес, на който е живял Васил Атанасов в София. След два неуспешни опита за откриване на негови наследници чрез писма, през пролетта на 2011 г., по телефона, с ДА се свърза Мариан Бояджиев (1945–2016 г.). Разговорът бе повече от емоционален и много ползотворен. Последваха срещи, дарения на документи, съхранени в семейството и впоследствие, през 2012 г., формиране и регистриране на личен фонд 550К – Бояджиев, Васил Атанасов³. А споменатите документи, дарени от Манов и регистрирани като частично постъпление, с решение на Експертно-проверочната комисия (ЕПК) бяха включени в състава на новосформирания личен фонд. Този случай е поредно доказателство, че архивното наслед-

ство на фондообразувател, който е физическо лице, е много по-голямо от личния му фонд (ако изобщо има заведен такъв), както и че намирането на информация и документация относно живота и делото му може и трябва да обхване институции и организации, в които той е работил, членувал, оценяван и др. Това се знае от всеки добър архивист и всеки опитен изследовател. Задача на архивиста обаче е и максимално да улесни издирването, но като спазва методическите изисквания за фондиране и инвентарно описание във връзка с личните фондове, а също и като състави справочници от вида *предметни каталози и библиографии*, които да разкрият цялото многообразие от документални свидетелства, свързани с дадено лице, независимо от мястото им на съхранение.

През м. юли 2009 г., когато архивът поднесе своята благодарствена грамота на дарителя Румен Манов, той направи ново дарение – портретна снимка на екзарх Антим I от 1872 г. (до този момент не разполагахме с оригинална фотография на Антим I). По решение на Експертно-проверочната комисия снимката беше добавена към фонда на Видинската митрополия⁴. Аргументът за решението, бе обстоятелството, че самият дарителят няма личен фонд, както и че в архива ни няма личен фонд на Антим I, а негови документи – лични и служебни, се съхраняват именно във фонда на Митрополията.

По повод на 50-годишнината на Държавен архив – Видин, чествана на 7 окт. 2010 г., г-н Манов дари снимка на Найчо Цанов – адвокат, общественик, основател на Радикалдемократическата партия. Същата беше добавена към съхранявания в архива ни личен фонд на Найчо Цанов⁵.

А на 11 окт. 2011 г., когато официално изказахме на г-н Манов нашата благодарност, той ни зарадва с нови ценни дарения:

– Снимка на Найчо Цанов с Йосиф Фаденхехт и други. от 1910 г., която беше добавена към Ф. 19К, оп.1, а. е. 163;

– План на Видин от 1730 г. (за датирането беше използвана литература, свързана с архитектурата на Видин⁶, проучихме външните белези на документа – *хартия, описания на водни знаци/филиграни*⁷, като се консултирахме и с изкуствовед. В резултат се доказа, че това е най-старият документ в архива⁸, който бе регистриран като *ЧП 601, а в* в справочния апарат на фондовете и частичните постъпления вписахме данни за дарението и дарителя.

През 2013 и 2014 г. Румен Манов направи нови ценни дарения. Всички документи са резултат от неговата професионална и събирателска дейност, като да закупувани от частни лица или от аукциони в стра-

ната и чужбина. За да не се разпиляват дарените документи по различни фондове и частични постъпления, с решение на споменатата Експертно-проверочната комисия – Протокол № 3 от 11 септ. 2013 г., се регистрира Ф. 1306 – *Колекция „Дарено от Румен Манов“*, в която се включиха документите от *ЧП 601* и допълнително дарените през 2013 г. и 2014 г. Решаващ аргумент за формиране на посочената колекция, освен съответствието с архивната методика⁹, бе и волята на дарителя, а именно: *да не се разделят дарените документи*. Нека напомним, че колекцията също е отчетна и класификационна единица в системата на държавните ни архиви, която е приравнена към архивния фонд.

След извършването на съответната научно-техническа обработка (НТО), се съставя инвентарен опис на същата, включващ заглавията на 21 архивни единици (а. е.), а хронологичните граници на документите са сравнително широки: от 1730 г. до 2014 г. При тяхното систематизиране се прилага хронологичният принцип. Последните две архивни единици съдържат документи за дарителя – *интервюта, публикации, статии от и за него*, които допринасят за разкриване на личността му, в това число и неговата събирателска дейност, изследователски интереси, философия, убеждения и мотивацията за направените дарения. Сега вече, преосмисляйки това решение, и с оглед събраните документални материали като цяло, смятам, че е по-уместно заглавията на тези две архивни единици да са в началото на описа с цел първо да се представи личността на колекционера.

Специално бих искала да отбележа, че планът на гр. Видин от 1730 г. и портретната снимка на екзарх Антим I от 1872 г. (Ф. 10К, оп. 2, а. е. 233) бяха включени през 2013 г. в *Регистъра на уникалните и особено ценните документи на Държавна агенция „Архиви“*.

Практиката на Румен Манов периодично да дарява, когато попадне на документи и снимки за събития и личности, които са свързани с Видинския регион, продължи и през следващите години. Въпреки епизодичността на посочените дарения и фактът, че не е възможно да се предполага дали и кога точно ще получим нови постъпления във връзка с регистрираната колекция, съгласно решение на ЕПР, през 2015 г. са добавени 6 а. е., а през 2016 г. – още 3¹⁰, без обаче да се нарушава класификацията на документите по хронология.

Постъпленията от 2017 г. и 2018 г., които общо са 16 а. е. (с обем 0,17 л. м.), са регистрирани с т. н. „*груб опис*“, съответно – 1Г и 2Г. Това означава, че въпросните документи все още остават недостъпни за

използване от заинтересуваните изследователи, както за популяризаторски цели или публикуване. Ето защо възнамеряваме в най-кратък срок да извършим необходимата, съгласно методическите изисквания, НТО обработка и съставяне на съответния втори инвентарен опис. За съжаление, не е възможно използването на т. нар. „*отворен опис*“, приложим при учреденски фондове, които също са структурирани хронологично.

Две снимки от постъпленieto през 2017 г. ме подтикнаха към проучване за семейството на Григорий Хаджиконстантинов – народен представител от *народняшката партия*. Проследих родословието, установих родствена връзка с Матей Вълчев, дарител на личен архив в *Държавен архив – Видин, Ф. 892 – Бузов*. Вече имам контакт с наследниците и очакваме допълнителни постъпления във връзка с попълването на посочения фонд.

Следователно, даренията от Румен Манов отвориха нова страница в дейността на Видинския архив при комплектуването на постъпления с разнородни документи, включително от личен произход, и последващото им фондиране.

* * *

През 2017 г. Борис Цацов (Приложение № 2) – изследовател на историята на Българската православна църква и нейните архиереи, който неведнъж през последните десет години е бил читател в нашия архив, консултирал ни е по предмета на своите научни занимания, помогна ни и при реализиране на изложба за Видински митрополит Неофит, реши да предаде в *ДА – Видин* събрана от него колекция. Като мотив изтъкна впечатлението си от добрите условия за съхранение и създадената практика специално във връзка с *Колекцията „Дарено от Румен Манов“*. Предложените документални материали с хронологичен обхват 1871–2017 г. (с обем 0,58 л. м.), се оцениха от Експертно-проверочната комисия като ценни по смисъла на *Закона за Националния архивен фонд*. На това основание се регистрира *Ф. 1337 – Колекция „Дарено от Борис Цацов“*.

Документите постъпиха на два пъти в рамките на 6 месеца, като второто постъпление дори не се очакваше. Съставът на фонда е *основно снимки от събития с участието на свещенослужители – православни и католически, от цялата страна и от фронтовете по време на войните: 1912–1913, 1915–1918 г., портретни и групови снимки на политици, пощенски картички, свързани с историята на Българската православна църква, манастири, църкви, исторически личности*. Дарителят включи

в постъплението и някои свои авторски материали. При обработката на фонда ще е необходимо да се използват широк кръг справочници, включително по етнография, както и относно историята и развитието на фотографията в България.

В края на 2017 и през 2018 г. Борис Цацов направи още едно дарение: документи на епископ Антоний – български православен духовник, проватски епископ на Българската православна църква от 1962 до смъртта си. Роден е на 23 септември 1915 г. със светското име Константин Михайлов Костов Мучитанов в село Хърлец, Оряховско, в семейство на бежанци от Крушево, Македония. Завършва основното си образование в София. От есента на 1931 г. учи в Софийската духовна семинария, която завършва в 1937 г. През същата година започва да учи в Богословския факултет на Софийския университет, който завършва през 1941 г.

В годините на Втората световна война, от 1 август 1941 г. до 30 август 1942 г. е секретар на архиерейското наместничество на Струмишко – Митрополията в Драма, управлявана от митрополит Борис Неврокопски. На 25 юли 1942 г. в Рилския манастир митрополит Борис го замонашва под името Антоний. На 30 август 1942 г. е ръкоположен за йеродякон и назначен за митрополитски дякон в Драма. На 10 октомври 1943 г. в църквата „Въведение Богородично“ е ръкоположен в сан йеромонах. От 1 март до 15 септември 1944 г. е протосингел на Драмската митрополия.

След изтеглянето на българските войски от Драмско, на 1 декември 1944 г. е назначен за протосингел на Неврокопската митрополия, като заема поста до края на декември 1949 г. На 7 януари 1947 г. в горноджумайската катедрала „Въведение Богородично“ е възведен в архимандритски сан. Заедно с митрополит Борис Неврокопски, Антоний е сред духовниците, които оказват съпротива на атеистичната комунистическа власт. След убийството на митрополита (1948 г.), Антоний е арестуван и репресиран. През периода януари 1950 – юли 1956 г. е последователно ректор на Семинарията към Черепишкия манастир, игумен на Троянския манастир и управляващ пансиона на Софийската духовна академия. От 7 юли 1956 до 1 септември 1960 г. е настоятел на българското подворие при „Успение Богородично“ в Москва. След това работи в Културно-просветния отдел на Синода, като от 1 януари 1961 г. е негов началник.

На 16 декември 1962 г. в патриаршеската катедрала „Свети Александър Невски“ е ръкоположен за проватски епископ и назначен за викарий на Видинската митрополия. През периода август 1971 – август 1977 г. и декември 1989 – юли 1992 г. епископ Антоний служи като председател

на църковното настоятелство на храм „Свети Александър Невски“. От 1 август 1977 г. е викарен епископ на Доростолската и Червенска епархия до 20 декември 1985 г., когато става епископ на разположение на Светия синод. От 2 август 1995 г. е патриаршески викарий. Живее на покой в Русе до смъртта си на 13 април 2012 г.

Дарените документални материали са с хронологичен обхват 1851–2018 г. Събрани са от Цацов при работата му по проучване живота и делото на епископа за съставяне на документален сборник. Мотивът на дарителя за предаване на документите в *ДА – Видин* е, че епископ Антоний е най-тясно свързан в служението си с Видинска епархия¹¹. След съгласуване с дарителя и решение на Експертно-проверочната комисия беше регистриран *Ф. 1347 – Антоний, Проватски епископ (Константин Михайлов Костов Мучитанов)*.

През 2018 г. Цацов предаде ценни документални материали с хронологичен обхват 1926–2017 г. (с обем 3,48 л. м), относно живота и служението на Видински митрополит Дометиан – висш български духовник, видински митрополит на Българската православна църква през периода 1987–2017 г. Роден е на 11 ноември 1932 г. в село Хасовица, със светско име Димитър Вълчев Топузлиев (при ръкополагането на баща му – Вълчо Топузлиев, му е дадено името Василий, и по тази причина е възприето да се именува Димитър Василев Топузлиев). От есента на 1947 г. учи в Пловдивската духовна семинария, през 1950 г. тя е обединена със Софийската и преместена край Черепишкия манастир. Завършва в 1952 г. и в същата година започва да учи в Софийската духовна академия, която завършва през 1956 г. Монашеско пострижение получава от митрополит Климент Старозагорски на 14 януари 1959 г. в Мъглижкия манастир с името Дометиан. Ръкоположен е от същия за йеродякон на 10 март 1959 г. От септември 1959 до 1962 г. учи в Московската духовна академия. На 18 юли 1962 г. в академичния храм „Покров Богородичен“ с благословията на Светия синод на Българската православна църква е ръкоположен за йеромонах от патриарх Алексий I Московски в съслужение с патриарх Кирил Български. От 1 януари 1963 до края на февруари 1967 г. е протосингел на Великотърновската митрополия. Възведен в архимандритско достойнство на 4 декември 1963 г. от митрополит Стефан. През периода 1967–1969 г. специализира в Монашеския център в Тезе, Франция, Икуменическият институт при Световния съвет на църквите в Босе, Швейцария, Богословския факултет на Лозанския университет, а също в Лондон и Оксфорд и слуша лекции в колежа Кадестън. От 1 септември 1969 до 1 ноември 1970 г. е протосингел в Софийска мит-

рополия. След това, от 1 ноември 1970 до 1 март 1979 г., е главен секретар на Светия синод. На 15 декември 1974 г. е ръкоположен за епископ с титлата Знеполски. От 1 март 1979 г. до март 1983 г. епископ Дометиан Знеполски е управляващ Акронската епархия на Българската православна църква в САЩ. Завръща се в България и от 1 април 1983 г. до юли 1987 г. е викарий в Софийската митрополия. На 26 юли 1987 г. е избран, а на 2 август канонично утвърден за видински митрополит. През тридесетте години, в които управлява Видинска епархия допринася за приобщаването и укрепването на вярата в населението, строеж на храмове и параклиси, обновяване на манастири. Почива на 18 септември 2017 г.

В паметна бележка Цацов удостоверява, че документите са му предоставени лично от архиерея и волята му е била да се предадат на Видинския архив. С решение на Експертно-проверочната комисия се прие и регистрира *Фонд 1348 – Дометиан, Видински митрополит (Димитър Вълчев-Попвасилев Топузлив)*.

Благодарение на дарителя Борис Цацов, Видинският архив получи три нови фонда и обогати комплекса си от лични фондове с документални свидетелства за достойните архиереи, духовни пастири на населението от Видинска епархия¹².

* * *

Дарение от г-н Иван Борисов Спасов (Приложение № 3), чийто род е от Видинско, и който в момента живее в София, постъпи през 2017 г. Интересът му към историята на родния край го мотивира да събира документи за неговото минало и да ги публикува в сайта <<https://belahistory.com/>>.

Съдейки по материалите в него, Спасов притежава богата колекция от снимки и документи с широк времеви обхват, свързани със стопанската, културната, политическата и военната история на с. Бела и други селища от Видинския край. В продължение на няколко години той е успял да събере, спаси от разпиляване и съхрани част от архива на църквата „Св. ап. Петър и Павел“ – с. Бела, която вече не е действаща. Колекцията му се попълва и с откупки, както и от дарени му документи от наследници на негови земляци, учители и др. Част от своята богата колекция Спасов предложи за постоянно запазване в Държавен архив – Видин. При извършване на експертизата и описването на дарените документи, и в съответствие с волята на дарителя, експертът-вносител от страна на архива предложи на Експертно-проверочната комисия да се

формира фонд от документите на църквата „Св. ап. Петър и Павел“ – с. Бела, в който да се включи и наличното в архива *ЧП 235 – Протоколна книга на Църковно настоятелство – с. Бела, Видинско (1939–1967)*. А останалите документи от събирателската дейност на дарителя се приеха и се заведоха във *Ф. 1339 – Колекция „Дарено от Иван Спасов“*.

През 2018 г. Иван Спасов предложи допълнително постъпление (с обем 0,34 л. м), документите от което след извършената експертиза и по волята на дарителя, отнесохме към: *Ф. 1339 – Колекция „Дарено от Иван Спасов“*, оп. 2Г; *Ф. 409К – Селско общинско управление – с. Бела*, оп. 1Г; *Ф. 234К – Селско общинско управление – с. Дреновец*, оп. 1Г; *Ф. 554К – Църква „Св. апостоли Петър и Павел“ – с. Бела*, оп. 2Г; *Ф. 414К – Училищно настоятелство – с. Бела*, оп. 1Г; *Ф. 260К – Народно основно училище „Св. св. Кирил и Методий“ – с. Бела*, оп. 1Г.

Сред документите се откриха протоколи на Околийски народен съвет – Лом за дадени строителни и оградни линии и архитектурни планове на сгради в района на гр. Лом, които предадохме на *Държавен архив – Монтана*. Следователно снимките и материалите, предадени от Спасов, допълват и обогатяват не само посочените шест фонда на Видинския архив, но и един фонд на архива в Монтана.

Всяка една от колекциите в *ДА – Видин: „Дарено от ...“*, открива възможности за допълване на налични фондове или формирането на нови, свързани с исторически значими личности, събития, факти, както и подтиква към издирване на нови източници на информация, познание, контакти и консултации със специалисти от различни области на науката. Осъзнаваме обаче, че не е достатъчно само да формираме и регистрираме нови отчетни и класификационни единици под формата на архивни фондове или колекции. Чрез използването на *Информационната система на държавните архиви (ИСДА)*, в това число и възможностите за препратки към сродни фондове, търсене и генериране на „анотирани списъци“ с помощта на *ключови думи*, се осигурява на заинтересувания потребител сведения за съхраняваните документални свидетелства за дадено лице, не само в състава на регистрирания личен фонд, но на практика и в други учредженски или лични фондове, свързани с него. Това подпомага евентуалното реконструиране на разпокъсани лични фондове, съставяйки т. нар. *идеални описи*. Става въпрос за *описи-указатели*, които са по-високоинформативни справочници в сравнение с традиционните описи. Може да се отбележи, че *Държавен архив – Видин* е първият, съставил *идеален опис* в България¹³.

В заключение: Благодарни сме за проявеното меценатство от тези българи, партньори на *Държавен архив – Видин*, с проявеното отношение и целенасочени грижи за опазване на националното ни документално наследство.

Приложение № 1

Румен Венциславов Манов

Румен Манов е роден в Кюстендил, завършил е специалностите „История и археология“ и „Право“ във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“.

През 1986–1987 г. работи като консерватор-реставратор в Окръжен музей – Кюстендил и в Националния институт за паметници на културата. През следващите години и до днес се занимава с издирване на исторически документи и произведения на изкуството и създава внушителна колекция. На базата на събирателската и изследователската си дейност прави публикации в печатни и електронни медии, представя експонати от своята колекция в изложби. От 2001 г. Румен Манов е лицензиран експерт-оценител на старо и съвременно българско изобразително изкуство, археология и нумизматика към Агенцията за приватизация. Създава в София галерия „Нерон“. Член е на сдружението „Българска музейна камара“. Автор е на книгите „Модерният Кюстендил 1878-1940“, „Приказка за България“, „Небесни закрилници на дома“, „Приказка за Кюстендил“.

Историк по призвание, родолюбец и естет, Румен Манов обогатява фондовете на музеи и архиви с дарения на снимки, произведения на изкуството и документи.

Приложение № 2

Борис Страхилев Цацов

Борис Цацов е роден в София. Интересът му към българската църковна история се задълбочава по време на обучението му в Софийската духовна семинария, където негов личен наставник и събеседник в из-

вънкласните занятия е преподавателят Ганчо Велев. Заниманията му в тази насока впоследствие се утвърждават и под вещото ръководство на проф. Георги Бакалов, дългогодишен преподавател и Зам.-ректор в СУ „Св. Климент Охридски“. От края на 90-те г. на XX век Борис Цацов е сътрудник на Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“ с ръководител проф. Аксиния Джурова и на Научния архив на БАН, като участва в комплектуването и реализацията на редица научни издания. Автор и съставител е на поредица биографични сборници за български духовници между които „Летопис на Българската православна църква (т. 1, 2010 г.), „Послушник на Божията воля (по повод 75-годишнината от рождението и 20 години митрополитско служение на Видински митрополит Дометиан)“, „Дометиан митрополит Видински – 80“, „Доростолски и Червенски митрополит Софроний“, издадените през 2018 г. „Достоен архипастир на своето време, юбилеен сборник за Русенски митрополит Наум“ и биографичен сборник за Проватски епископ Антоний „Търсен от хората, следен от властта“ и на множество публикации в църковния и периодичен печат.

Приложение № 3

Иван Борисов Спасов

Иван Спасов е роден в Белоградчик. Средно образование завършва в Политехническа гимназия „Димитър Благоев“ – Видин (дн. СУ „Цар Симеон Велики“). Завършва ВНВУ „Васил Левски“ – Велико Търново, 31 години служи в Българската армия. Детските и младежките си години прекарва в село Бела, обл. Видин, израства с историята на селото и родовите истории на белските фамилии. Тук се заражда желанието да събира документи за с. Бела и Северозападна България.

Бележки

¹ Автор на паметника е скулптора Андрей Николов Староселски, открит е на 15 ноем. 1911 г.

² Автори на паметника са скулпторът проф. Никола Кожухаров и арх. Георги Стойков, открит е на 2 март 1944 г.

³ Последното постъпление към фонда стана в края на 2018 г. – Кристиана и Елия Бояджиеви, дъщери на Мариан Бояджиев, предадоха останалата част от архива на Васил Атанасов – около 2,00 л. м, която в момента на предаването на настоящия материал за публикуване се описва.

⁴ *ДА – Видин*, Ф. 10К – Видинска митрополия, оп. 2, а. е. 233.

⁵ Вж. *ИСДА* <212.122.187.196:84/Process.aspx?type=Inventory&agid=18&flgid=5077444&ilgid=5107316>; *ДА – Видин*, Ф. 19К – Цанов Найчо, оп. 1, а. е. 164, л. 6.

⁶ *Златев, Т.* Българските градове по река Дунав през епохата на Възраждането. Държавно издателство „Техника“, С., 1962, с. 11–13; *Н. Тодоров.* Балканският град XV–XIX век. Издателство „Наука и изкуство“, С., 1972, с. 48–49.

⁷ *Соколова, Д.* Каталог Захари Зограф 1810–1853 г. С., 2010, с. 147, под № 41 в графични схеми на водни знаци от архива на Захари Зограф.

⁸ До този момент най-старият документ в архива беше дипломата на Антим I, български екзарх и Видински митрополит, за завършено образование в Богословското училище в Халки, Турция, от 4 юли 1848 г.: *ДА – Видин*, Ф. 10К, оп. 1, а. е. 818.

⁹ Методически кодекс. Свитък I. *Управление и организация на НАФ и архивната мрежа.* С., 2013, с. 56–58 (т. III.1; III.2); Свитък II. *Източници за комплектуване на държавните архиви, организация, експертиза и научно-техническа обработка на документите*, с. 155–168 (т. II. 1.–II. 5).

¹⁰ Вж. *ИСДА* <212.122.187.196:84/Process.aspx?type=Inventory&agid=18&flgid=11055610&ilgid=11777114>.

¹¹ В *ДА – Видин* се съхраняват документи за дейността на епископ Антоний във Видинска епархия във Ф. 1259 – Видинска митрополия; Ф. 1201 – Филарет, митрополит Видински, оп.1, а. е. 63, 128; Ф. 1302 – Лишков, Христо Димитров, оп.1, а. е.116.

¹² В *ДА-Видин* се съхраняват фондовете на още двама митрополити – Ф. 553К – Неофит, митрополит Видински (Никола Димитров Караабов) (1866–1971) и Ф. 1201 – Филарет, митрополит Видински (Славчо Цеков Игнатов) (1921–1987).

¹³ Градско общинско управление – Белоградчик 1887–1944 г. и Градско общинско управление – Видин 1878–1944 г. Състав. Л. Чупренска. Видин, 1981, 61 с.

ИВАН ВАЗОВ В БЕРКОВИЦА

д-р Камелия Божилова, БИН – НБКМ

В настоящата разработка ще разгледаме т. нар. *Берковски период* от живота и творчеството на големия български писател и обществен деец Иван Вазов.

Той пристига в малкия планински град, разположен в подножието на вр. Ком, на 17 март 1879 г. и престоюва тук до 1880 г. 29-годишният Вазов е назначен за председател на Окръжния съд. Първоначално живее под наем с един от членовете на Берковския съд – Иван Стоянов, който впоследствие става прототип на Дормидолски в повестта *Митрофан и Дормидолски*, в къщата на Клисурците. По-късно се премества в дома на един избягал в Турция мохамеданин – това днес е сградата на музей *Иван Вазов*.

Ето какво споделя в своите спомени самият писател за причините, поради които попада в града под връх Ком: *По велението на неизповедимите Божи съдби в 1879 г. аз се бях озовал в затътената Берковица, в качество председател на окръжния съд. Бях дошъл там от Русе, дето бях служил при губернатора генерал Акимова, като чиновник особих поручений. Разстроеното ми здраве изискваше промяна на климата и аз приех предложението да заменя пращият и шумен дунавски град с тоя зелен планински кът.*

В Берковица Вазов среща своята първа голяма любов – Параскева, която възпява в стихотворението *Зихра*. Съществуват различни версии за нейния произход. Според едната версия – тя е била потурчена българка, покръстена от руски офицер, който бил и неин покровител. Когато руснаците напускат Берковица, тя отказва да замине с офицера. Тогава семейството на Иван Стоянов ѝ предлага да дойде в къщата му и да извършва домакинска работа. Параскева е била на 19 години, природно начетена, красива и съвсем естествено младият поет се влюбва в нея.

Според другата версия – Вазов се запознава с нея при пътуването си от Русе към Берковица. През топлата мартенска пролет на 1879 г. той се придвижва от Свищов до Лом-паланка с параход по р. Дунава. От Лом до Берковица пътува с *перкет* – *пощенска кола*. В същия пощенски файтон е и една прекрасна турска девойка – Фатме, заедно с вуйчо си – Тахир, брат на нейната майка. Тази много интересна среща във файтона е случайна, но тя оказва в последствие голямо влияние и върху двамата.

При престоя си в Берковица, Вазов е в началото на творческия си път, но оценява това време като един от най-плодотворните периоди. Тук той пише разказа *Славчо*, по-късно прекръстен на *Белимелеца*. Изследователите на Вазовото творчество приемат, че прототип на главния герой Славчо Белимелеца е Върбан Панов от с. Белимел, Чипровско – предводител на Върбанпенското въстание от 1837 г.¹

В Берковица Вазов създава и хумористичната поема *Моята съседка Гмитра*: *... Една случка в двора на съседа ми ме накара да хвана перото и да напиша хумористическата поема „Моята съседка Гмитра“; една съдба, която ми се случи да разследвам, ми даде материя за поемата „Грамада“.*

Писателят е считан и за първи летописец на възрожденското минало на Берковица и Берковския край. Той пръв издирва и записва народни песни, които са се пеели за Занка и Стефан от с. Гушанци (дн. с. Замфирово, Берковско). Именно тях използва при изграждането на образите на Цена и Камен в поемата си *Грамада*.

Най-голямо вдъхновение за поета е невероятната планинска природа – диви усои, сурови върхове, величествени гледки: *...А каква чудна природа тука! Каква красота в това непознато райче. В свободни от занятие дни правех на кон радостни излети с млада дружина берковчани, с доктора и с управителя из гъстите букови лесовете, що обличат полите и хълбоците на Стара планина, упоен от шума на кристалните планински потоци, от дъхът на тревите и цветята, от младостта си и от всичко, от всичко... При един излет на величествения Ком видях като на длан цяла Западна България и Източна Сърбия. Ширине безкрайно, простори необятни, въздух, небеса... Не, никога няма да се изличат приятните спомени².*

След години Иван Вазов споделя с проф. Иван Шишманов, че именно по време на честите му разходки из Берковския балкан за първи път страстно обиква природата:

Но ето ме на върха и вихърът мъгляви пред мен кат сън премина, простора ми остави. О, чудо! О, картина! Кацнал на тез скали – на тоз

престол грамаден на бури и орли... Оттук око̀то волно прегради не намира. Вселената пред мене покорно се простира. Душата гордо диша. От тия планини умът към нещо светло, голямо се стреми (На Ком).

Тук, сред чудесата на природата, Вазов създава и други вдъхновени стихотворения: *Малини* и *Гълъби*. Всяка вечер след работа младият съдия/ поет се отправял на разходка с кон. По пътя често срещал моми с кошници пресни малини. Красотата и трудолюбието на малинарките винаги силно го впечатлявали.

На свой ред, признателните за стихотворението му *Малини* берковчани през 1957 г. изграждат в центъра на града единствения в света *паметник на малината*, изработен от розов берковски мрамор.

Окръжният съд в Берковица е трябвало да бъде закрит и на Вазов е предложено да заmine като прокурор във Видин. Той отказва. Ето защо на 17 март 1880 г. Вазов напуска Берковица и заминава за Пловдив. Откъснат физически от този прекрасен край, писателят често отново в мислите и спомените си е сред пустите букови гори, слънчевите ливади, непристъпни усои. В творчеството си продължава да използва сюжети от Берковица – в драмите *Гусла* и *Загорка*, стихотворението *Зима*, романа *Нова земя*.

Впечатленията на Вазов от Берковица, Петроханския проход, връх Ком, село Гинци и други, описани в романа му *Нова земя*, имат голяма литературна стойност. Това произведение има важно значение и като мемоарен исторически извор, многократно е цитирано и използвано от историци и изследователи на миналото на региона.

Бележки

¹ Известно е като Второто берковско въстание срещу османското владичество.

² *Вазов, Ив.* Събрани съчинения. Том 10. Разкази 1901–1921. Спомени. Автобиографични материали. С., 1977. Живея в Берковица, с. 224–228.

Литература във връзка с темата

1. *Вазов, Ив.* Събрани съчинения. Том 10. Разкази 1901–1921. Спомени. Автобиографични материали. С., 1977. Живея в Берковица, с. 224–228.

2. Анастасов, Т. Берковска хроника: Случки от младите години на Иван Вазов. С., 1978.

3. Ангелова, М. Чешма малинарка или защо Вазов обичал Берковица. <http://www.peika.bg/statia/Cheshma_Malinarka_ili_zashto_Vazov_obichal_Berkovitsa_1.a_i.92508.html>.

4. Иванов, В. Къщата- музей Иван Вазов в град Берковица. Курсова работа по Музейно дело. Шуменски университет, Шумен, 2011.

Приложение

В *Българския исторически архив* на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ се съхранява част от документалното наследство на Иван Вазов.

1. Ръкопис на стихотворението „В светлина“, б. д. – Ф. 250, а. е. 3, л. 3.

2. Ръкопис на „Стихотворение без дата“ – Ф. 250, а. е. 3, л. 5.

3. Ръкопис на стихотворението „Ура“, 1900 г. – Ф. 250, а. е. 3, л. 6.

4. Снимка на Иван Вазов като председател на Окръжния съд в гр. Берковица – 1879–1880 г.

ЛИЧНАТА КОРЕСПОНДЕНЦИЯ МЕЖДУ МИНАЛОТО, НАСТОЯЩЕТО И БЪДЕЩЕТО – А СЕГА НАКЪДЕ?

д-р Цветан Радулов, НА – БАН

Мястото на документите в архивите и значението им за историческото познание е сред често дискутираните проблеми в съвременната историография и архивна теория. През последните години особено актуално е разглеждането на новите технологии, виртуалното пространство и нарастващото им значение върху човешкия живот и съответно върху създаването на бъдещите документални масиви. Сред основните теми се нарежда и тази за влиянието на промененото общуване върху създаването на кореспонденция, на което обръща внимание представеното изложение. Статията е основана върху практическата работа в *Научния архив на Българската академия на науките (НА – БАН)*, както в областта на научно-техническата обработка, така и в сферата на издирването и проучването (*архивната евристика*) на архивни документи. Обърнато е внимание на различни специфики на разгледания тип документ и позицията му в личните фондове. Проследява се и хронологията в развитието на личната кореспонденция с оглед мястото ѝ в националните архиви, като са изведени и някои основни тенденции в случая. Настоящата статия не засяга другия тип кореспонденция – служебната, при която, въпреки настъпилите промени, ситуацията не се променя толкова драстично. Публикацията няма претенции да бъде изчерпателна относно всички проблеми във връзка с разглежданата тема¹.

Началото на писмовната традиция е положена още в Древността под различни форми. Поради ограничената в повечето случаи грамотност тя е свързана често с официалната държавна кореспонденция – канце-

ларията на владетеля, средите на аристокрацията и на духовенството. Още в Античността се заражда и т. нар. *епистолярна литература*, която представя особен интерес за редица изследователи². Тук могат да се споменат, както писмата на Цицерон и Сенека, така и *евангелските писма (послания)* на апостолите³. Сред примерите в по-ново време може да се посочат съчинения с философска насоченост като *Персийски писма* на Монтескьо, свързани с набиращия все по-голяма популярност *епистолярен роман*⁴.

Писмото вече е осъзнато като свидетелство за дейността, което се вижда ясно от публикуването на кореспонденцията на Шарл дьо Костер – белгийски писател, преподавател във *Военното училище*, а по-късно и служител в *Кралския белгийски архив (Archives générales du Royaume)*. Кореспонденцията му от периода 1850 и 1858 г. е отпечатана като *Писма до Елиза* от Шарл Потвен⁵. Тук вече не става дума за литературно произведение, а за целенасочено събрано епистолярно наследство.

Що се отнася до региона на Балканския полуостров, знаково епистолярно съчинение представляват издадените писма на Мери Монтегю, описващи пътуването и престоя ѝ на територията на Османската империя⁶. Писмата на лейди Монтегю предизвикват интереса на мнозина учени, занимаващи се с исторически и литературни въпроси. Изследователите разглеждат характерните особености на този своеобразен пътепис, който остава несъмнен отпечатък с разсъжденията на английската благородничка.

Епистолярната литература, макар и нетипичен представител на кореспонденцията, е показателна за влиянието на този тип документи върху хората. В историята намират място и любопитни примери, като легендарното писмо на запорожските казаци до султана⁷. Така постепенно писмовната традиция изгражда разнолик облик с различни нюанси в него. Все още обаче ниските нива на грамотност, дори до началото на ХХ в., съдействат кореспонденцията да се превърне в белег на общуване за образованите, интелегентите слоеве на обществото.

Кореспонденцията представлява интерес за световната и българската историография, вследствие на което се публикуват и съответни изследвания⁸. Те включват, както отделни статии за новооткрити или малко известни писма, подбрана кореспонденция *на* или *между* отделни лица и документални издания. Проучването на документи от тази група разкрива възможности за актуални насоки в развитието на съвременната хуманитаристика, в това число и анализирането на мрежовите структури в обществото.

Визираните документи и самите документални издания са обект на изследване и от страна на *специалните исторически дисциплини* като *палеографията, филигранологията, генеалогията, археографията* и др.

Епистолярното общуване на учените също не е забравено, като такъв пример е издадената дългогодишна кореспонденция между Алберт Айнщайн и Макс Борн⁹. Писмовната комуникация между двамата световноизвестни изследователи в период, обхващащ двете световни войни и началото на Студената война, ни дава един нов поглед върху отминалото двадесето столетие.

Черновите и особено копирните книги с кореспонденция са отделен случай, като вниманието все повече се насочва към дигитализирането/цифровизирането им с цел запазване на информацията в тях.

Личната кореспонденция е ключово средство за общуване и важен извор за различни процеси в обществото. Тя може да служи за допълване на информацията от други документи относно редица проблеми от гледна точка хронологията и мястото на дадено събитие и др. Освен това, кореспонденцията представя субективните виждания и позиции на участниците в съответни исторически събития, а също дава и допълнителни сведения за възприемането им от определени среди.

Кореспонденцията от личен характер включва документи от различен вид: *писма, пощенски карти, телеграми, бележки, записки и визитки*. Ето защо тя е неизменна част от разделите в *Класификационната схема на личните фондове* (вж. раздел IV, според *Методическия кодекс – МК*)¹⁰. Съгласно методическите изисквания, въпросната кореспонденция може да се раздели и систематизира/групира по различни класификационни признаци, като основното разделение е между изпратените и получените писма, респ. писма *от* и *до* фондообразувателя.

Следващото деление и групиране е въз основа на това дали писмата са *от/до* лица или учреждения. Посоченият *МК* дава необходимите препоръки за обработката именно на този тип документи, включително и тяхната систематизация и датиране. Обръща се внимание на различните случаи, сред които наличието на предварително *подвързани томове с кореспонденция, писмата от и до* неустановени лица, *приложенията* към писмата, мястото на пощенския плик в архивната единица¹¹. Липсват обаче конкретни изисквания при наличието на писма до няколко *адресата/получателя* или при повече от един *адресант/автор*.

Понякога е трудно да се направи разграничение между *лична, служебна и обществена кореспонденция*. Определянето на вида кореспонденция е

свързано с личността на фондообразувателя и неговата дейност, като често личната и обществена ангажираност е тясно свързана. Писма, пощенски картички и други също могат да са част от раздела в споменатата *Класификационна схема: Материали на други лица*, независимо дали става въпрос за роднини или не. По-особен е случаят със семейните фондове, в които често кореспонденцията е значима част от архивното наследство¹².

Както вече споменахме, писмото е неизменен спътник на човечеството още от Древността и затова то е и най-масовият документ в състава на кореспонденцията, въпреки техническите иновации в индустриалното общество. След изобретяването на телеграфа (и особено на електрическият телеграф през 1832 г.), първоначално същият е използван от държавните институции. Постепенно телеграмата навлиза в сферата на частното общуване и се превръща в достъпен и предпочитан начин на бърза комуникация. Съдържанието на този формат писмо е сравнително по-кратко, но съответните сведения са ценни за историческата наука.

Съществува определена разлика и при *пощенските* и *илюстрираните картички*, като вид писмо. При първите (без изображение) акцентът пада върху текста. А *картичките с илюстрирани образи* в повечето случаи дават допълнителни хронологични и географски данни, както и данни за подателя, като и съответното изображение също носи своето послание.

Визитката също се включва в състава на кореспонденцията, особено в случаите, когато е придружена със съобщение (най-често пожелателно или поздрав) от лицето, което я предоставя за контакти. Със своята изработка самата визитка впоследствие може да представлява интерес за специалисти от различни области.

По-нетипично съобщение е *записката (бележката)* от гледна точка липса на алтернативни технологични средства за комуникация (понастоящем такива са мобилните телефони). Сред съвременните форми на кореспонденция следва да се отбележи *телекското* и *факсовото съобщение*, които са типични предимно за служебната кореспонденция. Макар и рядко, тези съобщения се срещат и в личната кореспонденция.

Писмовната традиция в България съществува през Средновековието и Новото време, но определено нейната роля се издига на ново равнище през епохата на Възраждането. Благодарение на запазената лична кореспонденция се разкрива ценна информация за връзките и взаимоотношенията между ключови фигури от този период.

Значението на кореспонденцията видимо нараства след създаването на третата българска държава през 1878 г. Запазената кореспонденци-

ята от края на XIX в. и началото на XX в. свидетелства за ускореното развитие на страната ни във всички области – обществено-политическа, икономическа, образование, наука, култура и др. Наличието на значителна образована прослойка в обществото обяснява наличието на значителна като обем и разнообразна по вид кореспонденция. Масово се разпространяват *телеграмите*, а също и *пощенските* и *илюстрираните* картички, като вторите през разглеждания период имат и своята колекционерска стойност. До нас са достигнали и много изработени по поръчка картички. За някои от тях са използвани лични фотографии, което увеличава историческата им ценност за изследователите.

В комуникацията с чуждестранни адресати кореспонденцията все още няма алтернатива, което проличава в съответните архивни масиви, съхранявани в съвременните ни исторически архиви.

През втората половина на XX в. тенденцията е все по-масовото използване на телефоните за комуникация. В резултат след края на Втората световна война видимо намалява обемът на кореспонденцията.

От друга страна, развитието на транспорта ускорява пощенските услуги и улеснява непосредственото общуване лице в лице. Положителен фактор за създаването на писмено наследство през същия период е увеличаването на грамотността и разширяването на висшето образование. Ето защо броят на кореспондентите всъщност не намаля, за разлика от обема на документите и тяхното съдържание. Още през 60-те–70-те години на миналия век в състава на тогавашната кореспонденция доминират поздравителните картички по повод: *рождени и именни дни; Нова година; официални държавни празници (8-и март, 1-ви май; 24-ти май; 9-и септември, 7-и ноември; поздравии за получени държавни награди и др.* Нараства и броят на поздравителните телеграми по същите поводи. Популярни са и картичките (илюстрирани, разбира се), изпратени от чужбина, а също и от българи или чужденци. Поздравителните адреси също са част от официалния административен протокол и комуникация.

Посочените видове документи имат своята историческа ценност, поради което са част от състава на *Националния архивен фонд (НАФ)* и се съхраняват постоянно в определените за целта архиви. От гледна точка на историците обаче те предоставят значително по-малко данни в сравнение с личната кореспонденция/писмата. Ето защо същата не се прекъсва и запазва своето място и през съвременния период, а писмата са от чужденци, както и от българи, включително и намиращи се извън страната.

Писмата от чужбина са показателни за разширяващите се връзки на българската наука въпреки Студената война. Най-многобройни са тези с бившия Съветски съюз (СССР) и страните от Източния блок, но се запазват и възстановяват връзките с утвърдени научни институти и учени от Германия, Франция, Великобритания, Италия и др. Създават се контакти с китайската научна общност, които се запазват, въпреки последвалото политическо раздалечаване. Активизират се отношенията и с държавите, извоювали своята независимост след деколонизацията – Индия, Египет, Виетнам и други, както и с редица латиноамерикански държави.

За бързото получаване на кратки съобщения свидетелстват съхранените телеграми от тези страни. Кореспонденцията чрез писма се поддържа и извън този чисто международен план. Представителите на по-възрастните поколения продължават да общуват чрез писма. В случая оказват влияние формираните навици през години, които определят предпочитаните средства за комуникация, както и съществуващите личностни и професионални нагласи.

Обяснимо представителите на хуманитаристиката създават по-сериозен обем кореспонденция, за разлика от представителите на точните науки. Подобна класификация обаче не бива да се генерализира, преди един по-подробен и обективен анализ¹³.

Друг вид документи в състава на кореспонденцията през разглеждания период са изпращаните към известни представители на обществото писма с предложения, запитвания, молби и т. н. В Научния архив това са писма до водещи учени, добре познати като имена в обществото, в това число и до председателите на Българската академия на науките, както и други ръководни фигури на Академията. Посочените положителни тенденции спомагат да се съхрани традиционната значима роля на кореспонденцията.

Понастоящем обаче новите форми на общуване във виртуалното пространство необратимо изместват познатата ни от близкото минало кореспонденци¹⁴. Всъщност процесът започва още през 80-те години и бързо набира скорост в началото на 90-те. Известно е, че в края на отминалия век и началото на XXI в. мобилните оператори въвеждат допълнителни средства за общуване – изпращането на кратки съобщения (*Short Message Service (SMS) – услуга за кратки съобщения*). Трябва да се отбележи, че самата идея за създаването на подобни телекомуникационни услуги е по-ранна (от началото на 80-те години).

Технологиите на мобилната комуникация бързо се разпространяват през следващото десетилетие, като скоро общуването намира своя път в

електронното пространство. Сред първите услуги, предложени при масовизирането и комерсиализирането на Интернет, е *електронната поща (e-поща)*, като днес вече съществуват и редица международни мрежи (*Yahoo, Gmail*), както и национални структури (*abv* и др.). Успоредно се развива нов тип общуване, което не от персонален, а от групов характер – *Internet Relay Chat (общуването чрез Интернет)*, което е с възможност за анонимност. Появата на т. нар. *чатстай* полага основите на съвсем нов тип контакти. Още през втората половина на 90-те се разработва компютърната програма за комуникация *ICQ*, която позволява изпращането на текстови съобщения и препратки, поздравителни картички, пренос на файлове, а също и осъществяването на конферентна връзка. В началото на новото хилядолетие е разработено приложението за *чат/интернет общуване* и видеовръзка *Skype*. Създават се и различни платформи, които поддържат няколко варианта за общуване.

Сегашните социални мрежи от типа: *Facebook, Инстаграм, Туитър* и други в международен план, както и мрежи с регионален характер, като *ВКонтакте* и други, още повече разширяват полето на виртуалното общуване. Самите социални мрежи опитват да разширяват средствата за свързване между потребителите си: *Facebook Messenger (Фейсбук Месинджър)*; (*чат-програма на Фейсбук*); през 2014 г. придобиването на платформата за социално общуване *WhatsApp*; на следващата година приложението за мигновена комуникация *Месинджър* вече може да бъде използвано и самостоятелно, без регистрация в социалната мрежа.

Последвалото намаляване обема на кореспонденцията означава намаляващ брой документи от такъв характер. Технологичното развитие на телефонната и електронната комуникация във все повече ограничава възможностите за създаването и използването на традиционните средства за общуване. За разлика от предходния период, липсват позитивни явления/фактори, които да са контрапункт на изчезващата лична кореспонденция.

В най-чистия си вид кореспонденцията съществува в *e-пощи*, но на практика съществува контрол върху достъпа до тях и съхраняването съдържание. Много от ползвателите предпочитат редовно да *изчистват/разчистват* съобщенията в своята *e-поща*, за да не натрупват излишен според тях архив. Също така, в *e-пощи* с лекота могат да бъдат изтривани получените и изпратените писма, за разлика от унищожаването на информацията върху хартиен носител. Въпреки увеличаването на обема на паметта за съхранение, същият остава ограничен в определени рамки. При това съобщенията в *e-пощи* по-често могат да се причислят към

служебната и обществената кореспонденция на съответното лице, а не към съответната лична кореспонденция.

Възниква и въпросът: *дали отсъствие на кореспонденция може да ни лиши от важен източник на информация за съвременната история?* Освен пред телефонните разговори, кореспонденцията отстъпва и пред новите комуникационни средства, предлагани от т. нар. *социални мрежи*, включително и аудио- и видеоразговори. Споменатите средства за комуникация обаче трудно могат или въобще не могат да се приемат за кореспонденция. Следователно всички те излизат извън нейната сфера. А запазването на информацията засяга професионално историците и архивистите. Още повече, че при част от социалните мрежи има опции за изтриване на съобщения, а вече съществуват и мрежи, при които съобщенията се изтриват автоматично през определен период.

Следователно от технологична гледна точка сферата на комуникациите е динамична среда, свързана с непрекъснатата поява, сливането, закупуване и изчезване на различни приложения и платформи. И все пак не бива да се забравя, че част от създадените форми за общуване онлайн само наподобяват традиционната кореспонденция.

Какво е бъдещето пред личната кореспонденция и нейното място в родните и световните архиви с оглед на представените тенденции и примери?

Все още в българските архивни институции постъпват фондове от предходните периоди, в които личната кореспонденция има своето присъствие и историческа ценност. От друга страна, писмото във формата си, познат в течение на векове, вече е почти изчезнало от съвременния живот. Свидетели сме, че и телеграмите също отидоха в историята. Поздравителните картички засега остават един от малкото представители на традиционната кореспонденция, които все още се използват, но и тук все по-често срещан е електронният вариант, доколкото са предпочитани алтернативите за мигновено общуване.

На практика вече се говори за изчезването на личната кореспонденция на хартиен носител от живота на хората. В случая с електронните писма съществува възможност за предаването им в архивите. Спомената възможност обаче зависи от редица фактори, като целенасочени действия от страна на *дарителите (бъдещите ни фондообразуватели)*, както и с пренасянето на самите писма на хартиен или дигитален носител.

В личните фондове на Научния архив на БАН също се съхранява кореспонденцията между мнозина значими представители на интелегент-

цията и общественно-политическия живот, които са пример за важната роля на този тип писмовни източници. В тази връзка може да се спомене личната кореспонденция между Иван Шишманов и Лидия Шишманова, Иван Д. Шишманов и Михаил Драгоманов, Васил Златарски и Марин Дринов и т. н.¹⁵ Най-ранните писма са от времето на Възраждането, а горната хронологична граница достига почти до наши дни.

Българските учени общуват активно чрез писма помежду си, като изграждат сериозни контакти и в международен план. Примерите са много и обхващат период от около век и половина. Става въпрос за значителен документален масив, който съдържа ценни сведения от разнообразно естество. Въпросната кореспонденция е свидетелство за стабилните връзки с техните колеги в чужбина. Част от споменатия масив вече е публикуван в различни документални издания и поредици¹⁶.

Интересен пример в тази насока е архивът на д-р Георг Адам, съхраняван в Научния архив¹⁷. Този фонд се състои изцяло от лична кореспонденция от вида *пощенски картички, писма и телеграми*, както между представители на българската литературна общност и д-р Адам, така и с неговата майка в периода 1899–1921 г.¹⁸

Георг Адам е немски лекар, славист, преводач и популяризатор на българската литература в Германия. От 90-те години на XIX в. започва силно да се интересува от славянска литература, в това число и българската литература. Поддържайки близки отношения с редица родни културни дейци и общественици, сред които Боян Пенев, д-р Кръстьо Кръстев, Пенчо П. Славейков, Петко Ю. Тодоров, Мара Белчева, Екатерина Каравелова и други, той превежда техни стихотворения на немски език.

В преобладаващата част кореспонденцията включва картички, повечето от които с изгледи от различни местности и градове в България¹⁹. Въпреки сравнително ограничения обем информация, сведенията потенциално могат да бъдат полезни на изследователите на българската литература. Освен това в отделни картички са изписани имената на няколко податели, което е характерно за поздравителните адреси.

Що се отнася до хронологичното развитие, за съхранената кореспонденция в Научния архив, откриваме визираните по-горе общовалидни тенденции. Чрез запазените документи може да се проследи развитието на писмовното общуване през последните две столетия, както в исторически, така и в технологичен план. Взаимоотношенията между представителите на българския културен и научен елит са отразени в различните им аспекти. Кореспонденцията между учените съдържа ши-

рокоспектърни сведения за теми от различен характер – от строго професионалните научни занимания, през обсъждането на въпроси от политически, обществен и социално естество, до лични взаимоотношения.

* * *

Следователно динамиката на съвременния живот се обвързва все повече с новите форми на моменталното общуване, заместили напълно традиционното преди писмено общуване. В тази ситуация класическите форми на кореспонденция не могат да бъдат алтернатива, поради което използването им става все по-епизодично и неприсъщо в съвременния свят.

Освен това, съвременността се отразява върху вида, формата и формата на всички видове документи. Все повече изчезват ръкописните документи в творческата дейност (за сметка на машинно набирания текст). На практика ръкописните документи първоначално отстъпват мястото си на машинописните още през ХХ век. И двете групи – ръкописни и машинописни документи, се заменят с компютърно набрания текст, като това води до липса на предишните чернови, които се срещат в състава на личните архивни фондове и са обект на проучване от изследователите.

Снимките също вече се създават дигитално, макар да има опити за възраждането на традиционния им формат. При тях обаче същността им се запазва въпреки измененията от чисто технологичен характер. Във връзка със снимките няма смяна на носителя, а директно изместване от по-бързи, а и евтини разнообразни алтернативи

Относно кореспонденцията обаче информационните технологии и комуникации променят същността на тези документи, респ. поставят под въпрос съществуването им в условията на мрежовото общество. Самите архивисти би трябвало да си изяснят в теоретико-методически и практически аспект бъдещия вид и състав на архивните фондове, в това число и фондовете от личен произход:

– Какво биха представлявали личните архиви без личната кореспонденция?

– Съществува ли риск да бъде загубена ценна информация за съвременната история и как тя може да бъде опазена, съхранена и изследвана без това да накърни неприкосновеността на личните данни?

Новите предизвикателства пред изследователите, в това число и архивистите, са трудно прогнозируеми с оглед влиянието на различни фактори. Не е толкова отдалечено времето, когато променящата се среда

в общуването ще намери своето отражение във формирането на националното документално наследство. Предстои да се търсят и вземат решения, осигуряващи опазването на свидетелствата за личното общуване сред иначе изобилния информационен поток в постмодерния свят.

Бележки

¹ Различни аспекти на проблема или отделни случаи са съставна част от Архивистичните четения, провеждани в Софийския университет – *Колева, И.* Две ценни дарения за Университетския архив от 2014 г. – В. Университетски четения по архивистика. Т. IV, с. 150–155; *Пенджекова-Христева, Р.* Принос към архивното наследство на акад./проф. Иван Дуйчев – едно неизвестно писмо. – Университетски четения по архивистика. Т. VI, с. 127–148; *Минчева, К.* Из архивното наследство на проф. Иван Дуйчев: Св. Йоан Рилски и неговият манастир. – Цит. съч., с. 97–108. В програмата на дванадесетата конференция на специалност „Архивистика и документалистика“ „Специалните исторически дисциплини в университетското архивно образование, архивната практика и изследванията по история“ темата за кореспонденцията бе засегната в няколко доклада като „Няколко писма на Иван Дуйчев и Георгий Острогорски, съхранявани в Центъра за славяно-византийски проучвания“ (К. Минчева) и др.

² *Серафимова, М.* Жанрови идентификации на писмото (Проблеми на литературната трансформация). – В: Литературна мисъл, 1999, бр. 2. Whyman, Susan E. Letter Writing and the Rise of the Novel: The Epistolary Literacy of Jane Johnson and Samuel Richardson/Huntington Library Quarterly, Vol. 70, No. 4, pp. 577–606.

³ *Цицерон.* Избрани писма. С., 1883; *Сенека.* Нравствени писма до Луцилий. С., 2009.

⁴ *Шарл дьо Монтезкьо.* Персийски писма. С., 1974.

⁵ *Ch. de Coster.* Lettres à Élisa. Bruxelles, 1894.

⁶ *Montagu, Wortley.* Lady Mary, The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu, ed. by R. Halsband, Oxford, 1965. На български език писмата са частично преведени в: Балканите през погледа на две английски пътешественички XVIII в. Писма на Мери Монтегю и Елизабет Крейвън. С., 1977. Aravamudan, Sr. Lady Mary Wortley Montagu in the Hammam: Masquerade, Womanliness, and Levantinization – ELH, Vol. 62, No. 1 (Spring, 1995), pp. 69–104. Като цяло събраните в книга писма на британската ари-

стократка предизвикват доста голям интерес у научната общност и за това свидетелстват редица статии, публикувани главно в английски научни списания: Halsband, R. Lady Mary Wortley Montagu as Letter-Writer – *PM-LA*, Vol. 80, No. 3 (Jun., 1965), pp. 155–163; Fernea, E. An Early Ethnographer of Middle Eastern Women: Lady Mary Wortley Montagu (1689–1762) – *JNES*, Vol. 40, No. 4, Arabic and Islamic Studies in Honor of Nabia Abbott: Part Two (Oct., 1981), pp. 329–338; Heffernan, T. Feminism against the East/West Divide: Lady Mary’s “Turkish Embassy Letters” – *ECS*, Vol. 33, No. 2, Colonial Encounters (Winter, 2000), pp. 201–215; Kietzman, M. J. Montagu’s Turkish Embassy Letters and Cultural Dislocation – *SEL*, 1500-1900, Vol. 38, No. 3, Restoration and Eighteenth Century (Summer, 1998), pp. 537–551.

⁷ Каган-Тарковская М. Д. Переписка запорожских и чигиривских казаков с турецким султаном (в вариантах XVIII в.). – В: Труды Отдела древнерусской литературы. М., Л., 1965. Т. XXI, с. 346–354.

⁸ Вж. напр. Богданова, Св. Монахиня Ефросина Манолова. Писма до Никола Начов. С., 2014; Иван Гешов. Лична кореспонденция. С., 1994.

⁹ Кореспонденция (1916–1955). С., 2018.

¹⁰ Методически кодекс. Свитък II. С., 2013, с. 174: „Към раздел „Лична кореспонденция“ се отнасят писма на други лица до фондообразувателя, а също и копия и чернови на негови писма, копирни книги или негови оригинали, върнати от получателя. В случаите, когато кореспонденцията на фондообразувателя по служебни и обществени въпроси ясно се разграничава от личната, тя се отнася в групата на документите от служебната и обществената дейност“.

¹¹ Пак там, с. 171, 181–183. Примерна анотация на архивна единица с лична кореспонденция вж. с. 186.

¹² Пак там, с. 175–176 Тук Методическия кодекс предлага две решения: „Личната кореспонденция се систематизира по получатели и се отнася към съответния раздел от схемата на всяко лице от рода. В случаите, когато семейната кореспонденция не може да се раздели по получатели или е адресирана до няколко членове от семейството едновременно, тя се присъединява към документите на най-старшото по рода лице или се отделя в отделна група. Например, от писмата на родителите, общи по съдържание, се формира една архивна единица“.

¹³ Сравнителният анализ на създадената кореспонденция от представители на различни науки представлява интересен обект на изследване.

¹⁴ Изказвам благодарност към колегите инж. Валентин Георгиев и Николай Везирски за техните съвети и дадените насоки в областта на съвре-

менните средства за комуникация. Настоящата статия не разглежда проблема за сигурността на личните данни, събирани от социалните мрежи, която е широко обсъждана през последната година. Дейността им е засегнатата главно заради характерът им на доминиращо средство за общуване в съвременността. Частта за алтернативните начини на общуване няма претенции за изчерпателност, тъй като заслужава самостоятелно проучване.

¹⁵ НА – БАН, Ф. 1К Иван Шишманов; НА – БАН, Ф. 9К Васил Златарски и др.

¹⁶ Из архива на Константин Иречек. Т. 2. Преписка с българи. С., 1959; Т. 3. Преписка с чужденци. С., 1963; Стефан Стамболов. Личен архив. Т. 1–20. С., 1997–2005; Архив на Константин Георгиев Фотинов. Т. 1. Гръцка кореспонденция. С., 2004, Т. 2. Българска кореспонденция. С., 2012.

¹⁷ НА – БАН, Ф. 247К Георг Адам.

¹⁸ Пак там, а. е. 1–22.

¹⁹ Пак там, а. е. 3, 6, 8, 21.

ГРАЖДАНСКИТЕ И ЦЪРКОВНИТЕ РЕГИСТРИ НА НАСЕЛЕНИЕТО В ДЪРЖАВЕН АРХИВ – ВИДИН – ИСТОРИЯ, СЪСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ

Мария Новакова, Държавен архив – Видин

Интересът ми към темата за мястото на регистрите за населението в архивите датира от първите ми стъпки като архивист преди около три десетилетия, когато ентусиазмът на начинаещия да отговори на всички искания на читателите се припокри с впечатленията от филми, книги и други „ненаучни източници“ за родови, криминални и други проучвания в чуждестранните архиви, в които с лекота се откриваше генеалогична информация отпреди 5–6 поколения. През последното десетилетие все по-често някогашното любопитство беше провокирано от нарасналия интерес на потребителите на архивна информация към този вид документи. Междувременно се натрупаха и значителни масиви, които са добра основа за анализ на процесите.

Видинският архив разполага с ограничени и фрагментарни домашни извори по разглежданата тема за епохата на Възраждането. Едва през 60-те години на XIX в. и след създаването на Българската екзархия през 1870 г. православната църква води сравнително редовни метрически книги с данни за ражданията, венчавките и опелата на починалите християни¹, но тази тенденция се отнася основно за градовете.

В това отношение католическите общности в българските земи са създали по-успешни практики при регистрирането на ражданията, смъртта и венчавките, както и относно запазването на документалните свидетелства за дейността си. Държавните ни архиви съхраняват регистри и книги на католически църкви от края на XVIII в. и ранните десетилетия на XIX в.²

Гражданските власти не предлагат положителен пример в документирането на демографските събития. Регистрацията на населението в Османската империя през периода XIV–XIX в. е част от фискалната политика и е насочена към данъкоплатците, като отчита домакинствата на определена територия. *Нюфус дефтери, джизие регистри, тахрир дефтери*³ и *теметтуат дефтери*⁴ обхващат само податната част от населението.

Първият нормативен акт, уреждащ регистрацията на населението в новосъздадената българска държава, датира от 10 декември 1880 г., когато с Княжески устав е утвърден *Закона за забележаване ражданията, женитбите и умираанията*⁵. В него задължението за регистриране на всяко раждане и смърт се възлага на енорийските свещеници и свещенослужителите на другите етноконфесионални групи. Дават се и подробни указания за видовете и съдържанието на новите регистри, даже и за външния им вид (*бяла книга за ражданията, розова – за женитбите и пепеляна – за умираанията*), като се изисква и изготвянето на *малки регистри (преписи)*, които да се водят паралелно и в края на всяка година се събират от общинския кмет, който от своя страна ги предава на околийския началник и през окръжния управител достигат до статистическото отделение на финансовото министерство.

Ако съдим от примера на Видинския регион, свещениците, равините и мюфтиите добросъвестно изпълняват задълженията си. Българската православна църква в лицето на Видинска митрополия също следи за спазването на закона от своите служители. Запазено е окръжно писмо с дата 11 януари 1884 г.⁶ от митрополит Антим I⁷ до свещениците в епархията за воденето и съхранението на *регистрите за раждане, женитби и умирање*.

Гражданската регистрация на населението се въвежда повече от десетилетие по-късно със *Закона за забелязване ражданията, женитбите и умираанията в Княжество България* от 15 декември 1892 г.⁸, който възлага на общинските кметове воденето на *регистрите*, в които ще се записват тези събития.

Макар че цитираният закон разпорежда издаването на актове да започне от 1 януари 1893 г., първите документи от този вид излизат след приемането на *Правилника* към него⁹ от 24 март с. г., който конкретизира съдържанието и начина на водене на съответните регистри. По-конкретно, чл. 19 от *Правилника* указва, че регистрите, попълвани в два еднообразни екземпляра, се съхраняват в архива на общината и при мировия съдия, но напълно отсъстват разпоредби за сроковете на съхранението им. Подобна информация не открих и в по-късните закони и правилници,

третиращи гражданската регистрация на населението: *Закон за лицата от 1907 г.*¹⁰, *Закон за лицата и семействата от 1949 г.*¹¹, *Правилник за водене регистрите по гражданското състояние от 1929 г.*¹², *Правилник за водене регистрите за населението в общините*¹³, *Наредба-закон за брака (1945 г.)*¹⁴.

*Наредбата за гражданското състояние от 1975 г.*¹⁵ регламентира 100-годишен срок за запазване на *регистрите*, като се позовава на тогавашния *Закон за Държавния архивен фонд (ДАФ)*¹⁶. През 1980 г. *Комитетът по Единната система за социална информация (ЕССИ)* издава *Инструкция Е-5*¹⁷ за запазване на документите по *Единната система за гражданска регистрация и административно обслужване на населението (ЕСГРАОН)*, в която се потвърждава 100-годишният срок на *регистрите* с уточнението, че след изтичането му се приемат в състава на *ДАФ*. Инструкцията е разпространена сред архивите с указателно писмо за методическа помощ и контрол при съставянето на съответните *номенклатури* и експертизата на документите по *ЕСГРАОН-а*.

Със *Закона за гражданската регистрация*¹⁸ от 1999 г. се определя срок от *130 години* за съхранение на *регистрите* в общинския учреденски архив, след изтичането на който се предават в определения за целта държавен архив.

Значението на *регистрите на населението* в практически и в исторически контекст е оценено още в първия нормативен акт по архивно дело в България – *Указа за Държавния архивен фонд на Народна Република България*¹⁹ от 10 окт. 1951 г., в чийто чл. 10, точка „в“ се посочва 75-годишен срок на съхранение на *регистрите* в архива на съответния орган на местната власт.

Законът за Държавния архивен фонд от 1974 г.²⁰ поставя изискването за 100-годишно съхранение на *регистрите за гражданско и имотно състояние* в учреденските архиви, което заляга и в *Методическия кодекс*²¹ на тогавашното Главно управление на архивите при Министерски съвет от 1982 г. Кодексът налага и т. нар. „*забранен период*“ за унищожаване на документи, създадени до 1900 г.

В *Закона за Националния архивен фонд (НАФ)* от 2007 г.²² *регистрите за гражданското състояние* не са конкретизирани като обект на *НАФ*, но се постановява, че сроковете за постъпване на документите в държавните архиви, различни от 20-годишния срок за задължително учреденско съхранение, съгласно чл. 46, ал. 1 се определят със закон. Ако направим препратка към *Закона за гражданската регистрация*, след 2023 г. архи-

вите вече ще могат да комплектуват *регистрите* от 1893 г., респ. първите *граждански регистри* на населението у нас след Освобождението.

По какъв начин се проектира законодателната основа в практиката на *Държавен архив – Видин*? Проучването на текущата експертиза показва, че в *номенклатурите* на делата със срокове за тяхното съхранение на общинските съвети и кметствата от 60-те и първата половина на 70-те години срокът за съхранение на *регистрите по гражданското състояние* е 75 г. Срокът на същите дела в *номенклатурите*, изготвени след влизане в сила на *Закона за ДАФ*, както отбелязахме, вече е 100 г., със или без забележка: *Постъпват в ДАФ*.

Първите *инвентарни описи с регистри* датират от 1963 г. и принадлежат на църкви от Видинско. През тази година са приети 27 архивни фонда, а през 1967 – 34, на православни храмове. Описите от 1963 г. съдържат 153 архивни единици с *регистри на кръщавките, венчавките и умиранията* от периода 1867–1962 г. Значителна част от тези документи не са постъпвали изобщо в архива, а други са върнати на църквите след извършената *паспортизация* през 1967 г.²³

Съдейки по *инвентарните описи* през 1967 г., отношението към *църковните регистри* е променено – само един *инвентарен опис* съдържа заглавия на архивни единици с *регистри* (същите обаче са оставени на съхранение в съответния църковен архив), а при останалите *фондообразуватели* този вид документи са обозначени като *справочни материали*.

През 1992 г., след *поредната паспортизация*, всички *неналични* в архива *църковни регистри* са отчислени. Заслужава да се отбележи, че в началото на 1989 г. до църквите са изпратени писма с цел да се провери наличността и да се напомнят отговорностите на свещенослужителите за запазването на *регистрите*.

В последните години многократно в архива *постъпваше* информация от граждани, издирващи данни за родови проучвания, за частично или напълно липсващи *църковни регистри* в различни селища от Видинския регион²⁴. Вече направихме опити, които *възнамеряваме* да подновим при новото ръководство на Видинска митрополия, да установим наличността на този вид документи в съответните църковни храмове.

Тук искам да спомена една любопитна подробност – *сред църковните документи* на храма в с. Видбол (дн. към гр. Дунавци), *постъпили* при нас през 1963 г., е и *регистър за ражданията* в гр. Кладово (Сърбия) от периода 1916–1918 г., когато *видболският енорийски свещеник* е замествал свещеника в сръбския град.

Масивът от регистри на религиозни институции, формиран в Държавен архив – Видин, се попълва и с постъпления от Видинското мюфтийство, както и от Видинската еврейска община и Синагогалното настоятелство.

Последното постъпление на такъв вид документи е от 2010 г., когато Видинска митрополия ни предаде 104 дела с документи на две църкви от Видин, сред които отрязъци от свидетелства за свето кръщение от периода 1870–1889 г. и едно свидетелство за свето кръщение от 1846 г.

Сравнително по-късно се формират архивните масиви с регистри със светски произход. Началото е поставено през 1972 г. с 3 а. е. (от 1893–1895 г., предадени от Селски общински народен съвет – с. Градец, а през следващата 1973 г. 4 а. е. от периода 1893–1896 г., които са добавени към фонда на Селско общинско управление – Ново село.

Най-вероятно, интересът към този вид документи е провокиран от писмото²⁵ на тогавашния Президиум на Народното събрание – отдел *Народни съвети* до изпълнителните комитети на окръжните народни съвети в страната, с копие до окръжните държавни архиви (ОДА), с което се изразява тревога за състоянието на старите *данъчни регистри* и *регистри за гражданско състояние*, като се набляга на тяхното продължително справочно значение и историческата им стойност. Открито е задължението на държавните архиви за издирването и регулярното комплектуване на документите, което за 1971 г. трябва да обхване периода от Освобождението до 1895 г.

През 1985 и 1986 г. в Държавен архив – Видин постъпват регистри на общините Чупрене, Цар-Петрово, Големаново, Грамада, Салаш, Белоградчик и Кула от периода 1893–1911 г. Прави впечатление, че при тези постъпления е спазен 75-годишният срок, предвиден в посочения *Указ от 10 окт. 1951 г.*, отменен със *Закона за ДАФ* от 1974 г., който регламентира по-продължително съхранение на регистрите от страна на администрацията, която ги е създала. За съжаление, не успях да откроя информация за мотивите на ръководството на архива да приеме посочените документи. По-голямата част от тях са обработени през 1992 г. и са фондирани като допълнителни постъпления към фондовете на общинските управления. Освен това, е формирана и архивната колекция: *Регистри за гражданското състояние на населението от селища в община Кула*.

През 2002 г. ръководството на *Окръжен съд – Видин* се обърна към нас със запитване за по-нататъшното съхранение на *вторите екземпляри на регистрите*, които до 1952 г. са предавани от общините в съда като *застрахователен фонд*. Този казус е изяснен няколко десетилетия по-ра-

но, когато по повод запитване на *Окръжен държавен архив – Михайловград* и след съгласуване с Министерството на правосъдието и Управление *Народни съвети* при Министерския съвет, Архивно управление с писмо № 194 от 18 април 1967 г.²⁶ съобщава на държавните архиви за съгласието си народните съвети да попълнят липсващите или повредени регистри от архива на съответния окръжен съд.

Но при нашата проверка на място установихме, че наред с останалите *регистри* в учрежденския архив на Окръжен съд – Видин се пазят и документи на селища, които по силата на Ньойския договор преминават в границите на Кралството на сърбите, хърватите и словенците. След кореспонденция със съда в *Държавен архив – Видин* постъпиха 78 а. е. с *регистри* от периода 1893–1919 и 1941–1943 г., систематизирани като архивна колекция: *Регистри за гражданското състояние на селища от Кулска околия, част от Западните покрайнини*. Десет години по-късно колекцията се обогати с още 25 а. е., открити допълнително в съдебния архив.

Последното засега постъпление с *граждански регистри* приехме през 2016 г., когато местната организация на Дружество *Шалом* ни предаде 4 а. е. с *регистри за ражданията* от 1893 до 1949 г. на Видинското синагогално настоятелство. Документите имат светски характер и са преписи, извлечени от *регистрите* на Видинското градско общинско управление.

В момента *Държавен архив – Видин* съхранява 374 а. е. от 17 фонда с документи по гражданското състояние за селища от Видинския регион. Хронологичният обхват на документите е 1870–1943 г.²⁷ и те са обект на читателски интерес с практическа и изследователска насоченост, който значително се увеличи през последните осем години.

От 2010 г. до края на 2017 г. в *Държавен архив – Видин* са постъпили 250 заявления за издирване на информация, съдържаща се в *гражданските* и *църковни регистри*, като същевременно сме отговорили и на над 300 устни запитвания по въпроса. Много често издирванията се простират върху периода преди въвеждане на задължителната гражданска регистрация, което налага да насочваме читателите към църковните институции. Най-голям е интересът към *регистрите* на селища от Западните покрайнини – техният дял надвишава половината от справките. Тези документи се използват предимно от сръбски граждани за доказване на български произход и кандидатстване за българско гражданство.

Информационната и научна стойност на документите все още не е напълно оползотворена. Освен за нуждите на социалната практика и

генеалогията, те предоставят възможности за изследвания в областта на *краезнанието, историческата демография и ономастиката*.

Материал за размисъл по темата с разкриването и популяризирането на *регистрите на населението* ни предоставя опитът на колегите от историческия архив „Тимочка Крайна“ в гр. Зайчар, Република Сърбия, които съхраняват *църковни регистри* с хронологичен обхват 1837 – 1954 г. и преди няколко години издадоха един солиден том²⁸ със списъци на родените между 1900 и 1950 г. в четири населени места от Зайчарския регион. Подобен пример може да се даде и от родните ни документални публикации²⁹.

Не можем да пренебрегнем факта, че използването и популяризирането на този вид документи поставя и някои въпросителни от нормативно-методическо и етично естество, свързани с личния характер на информацията, респ. личните данни.

Практиката при използване на документите, въведена във Видинския архив от 2010 г., е да се изисква *Удостоверение за наследници*, което да доказва родствена връзка с лицето, за което се търси информация. На потребителите на документна информация не се предоставя достъп до самия регистър, който съдържа данни и за други лица, издирването се прави от служител на архива, който изготвя и копие на търсения документ.

От казаното дотук се налага изводът, че общественият интерес към *гражданските и църковни регистри* на населението от последните десетилетия на XIX в. и първата половина на XX в. е налице, като ясно се очертава тенденцията за засилването му. Зачестяват запитванията за информация от периода преди 1893 г., свързана основно с родови проучвания. Пред Видинския архив (и не само) стоят за решаване две групи проблеми: първата – свързана с обогатяване и допълване на документалната база, чрез издирване и приемане на архивни документи, и втората – за разкриването и популяризирането на архивните ресурси, както и начините за използването им. Към първата група можем да отнесем и откриването на регистри в риск, предимно на църкви в малки населени места, като разширяването на източниците за комплектуване чрез привличането на храмове като фондообразователи е добра възможност, предвидена в чл. 56 от *ЗНАФ*. С представителните органи на Българската православна църква може да се работи и в посока за включването им в *Регистъра на Националния архивен фонд (НЕРА)*, където информацията за *църковните регистри*, хронологичните им граници и мястото на съхранение ще бъде публично достъпна. Тема за размисъл и за дискусии е и реализирането на национални издателски проекти за най-старите и най-ценни документални извори от този вид.

Приложение

Списък на църковни и граждански регистри за населението, съхранявани в Държавен архив – Видин

№ на фонд	№ на опис	Наименование на фонд	Видове документи	Крайни дати	Брой а. е.	Постъпили през
9К	1	Видинска еврейска община	Регистър за ражданията на еврейската община	1881–1891	1	1961
9К	1	Видинска еврейска община	Свидетелства за раждания, издадени от Израилското синагогално настоятелство	1892–1915; 1921–1929	4	1961
9К	1	Видинска еврейска община	Сватбени дела	1894–1929	7	1961
9К	1	Видинска еврейска община	Свидетелства за брак	1896–1944	4	1961
9К	1	Видинска еврейска община	Семейни книги	1908, 1921	2	1961
9К	3	Видинска еврейска община	Регистри за ражданията през периода 1893–1949 г. (препис-извлечения от регистрите на Видинското градско общинско управление)	1921–1949	3	2016
9К	3	Видинска еврейска община	Списъци на ражданията през 1926 – 1939 г.	Б.д.	1	2016
25К	1	Окръжно мюфтийство – Видин	Регистри за ражданията и женитбите на Видинското мюфтийство	1881–1892	5	1961

1	2	3	4	5	6	7
73К	1	Църква „Св. Пророк Илия“ – с. Градец	Регистри за ражданията, кръщенията и венчавките	1877–1881; 1899–1920	3	1963
73К	1	Църква „Св. Пророк Илия“ – с. Градец	Метрическа книга за погребения и регистър за умираанията	1877–1881, 1899–1912	2	1963
76К	1	Църква „Рождество Богородично“ – с. Видбол (дн. към гр. Дунавци)	Регистри за кръщенията, венчавките и умираанията	1899–1903; 1899–1964; 1899–1923	3	1963
76К	1	Църква „Рождество Богородично“ – с. Видбол (дн. към гр. Дунавци)	Регистър за ражданията в Кладово, Сърбия (1 май 1916 – 24 юни 1918)	1 май 1916–24 юни 1918	1	1963
77К	1	Храм „Св. вмчк Димитрий“ – Видин	Отрязъци от свидетелства за свето кръщение	24 окт. 1846, 19 ноем. 1870–22 ян. 1889	18	2010
78К	1	Църква „Свето Възнесение“ – с. Извор	Регистри за ражданията, венчавките и умираанията	1899–1948	3	1963
93К	2	Храм „Св. Николай“ – Видин	Отрязъци от свидетелства за свето кръщение	2 юли–17 дек. 1889	1	2010
111К	3	Селско общинско управление – Големаново	Регистри за раждания и умираания и свидетелства за женитби в Големановска община	1893–1910	21	1985
238К	2	Селско общинско управление – Цар-Петрово	Регистри за раждания, умираания и женитби в Община – Цар-Петрово	1895–1910	15	1985
239К	2	Селско общинско управление – Грамада	Регистри за раждания, умираания и женитби в Грамадска община	1894–1910	30	1986

1	2	3	4	5	6	7
308K	2	Селско общинско управление – Салаш	Регистри за раждания, женитби и умирация в Салашка община	1893, 1896–1907, 1908–1910	17	1986
374K	1	Селско общинско управление – Градец	Регистри за раждания, женитби и умирация на жителите в Община – Градец	1893–1895	3	1972
377K	1	Селско общинско управление – Ново село	Регистри за раждания, женитби и умирация в Община – Ново село	1893–1896	4	1973
450K	2	Селско общинско управление – Чупрене	Регистри за раждания, женитби и умирация в Чупренска община	1894–1910	19	1985
482K	2	Градско общинско управление – Белоградчик	Регистри за раждане, умирање и женитба на Белоградчик и селата. Боровица, Раяновци и Ошане	1893–1911	26	1985
531K	1	Колекция „Регистри за гражданското състояние на населението от селища в Община – Кула“	Регистри за раждания, женитби и умирация на с. Бойница, Кула и с. Старопатица	1893–1911	78	1985
545K	1	Колекция „Регистри за гражданското състояние на селища от Кулска околия, част от Западните покрайнини“	Регистри за раждания, женитби и умирация на населението от селата Бракевци, Голям и Малък Ясеновец, Градсков, Злокукя, Черномашница, Халово и Шипиково	1893–1917, 1919, 1941– 1943	78	2002
545K	2	Колекция “Регистри за гражданското състояние на селища от Кулска околия, част от Западните покрайнини”	Регистри за раждания, женитби и умирация на селата Бракевци, Злокукя, Черномашница и Шипиково	1893–1898, 1901–1906, 1908–1916, 1918–1919	25	2012

Бележки

¹ Запазени са по-ранни регистри на БЦ в Цариград: ЦДА, Ф. 1459К – Българска православна църква „Св. Стефан“, Цариград, оп. 1, а. е. 5.

² Вж. например ДА – Пловдив, Ф. 398К – Католическа църква „Св. Андрей“, с. Калояново, оп. 1, а. е. 1–3, 7, 11 и 12; ДА – Плевен, Ф. 418К – Католическа църква „Св. Богородица“, с. Белене, оп. 1, а. е. 21–23, 25–29, 31 и 32; ДА – Русе, Ф. 318К – Католическа митрополия, Русе, оп. 1, а. е. 91 и 92.

³ По-подробно за регистрите на населението в Османската империя вж. *Кендерова, Ст.* Османските архиви (XV–XX век) и значението им за българската ономастика – В: Състояние и проблеми на българската ономастика. Т. 13. Велико Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1994, с. 493–501.

⁴ Повече за видинските теметтуат дефтери вж. *Георгиева, Г.* Професионален профил на видинското население в средата на XIX век според теметтуат дефтерите. В: Изследвания и материали за Видин и региона. Т. III. Ред. Пл. Митев и В. Рачева. С., УИ „Св. Климент Охридски“, 2018, с. 55–84.

⁵ ДВ, бр. 91, 13 дек. 1880, 2–3.

⁶ ДА – Видин, Ф. 77К – Храм „Св. Великомъченик Димитрий“, Видин, оп. 1, а. е. 4, л. 1.

⁷ Антим I (Атанас Михайлов Чалъков) (1816, Лозенград – 1888, Видин) – Видински митрополит (1868 – 1888), Български екзарх (1872–1877).

⁸ ДВ, бр. 6 от 11 ян. 1893 г.

⁹ Пак там, бр. 77 от 13 апр. 1893 г.

¹⁰ Пак там, бр. 273 от 17 дек. 1907 г.

¹¹ Пак там, бр. 182 от 9 авг. 1949 г.

¹² Пак там, бр. 73 от 2 юли 1929 г.

¹³ Пак там, бр. 194 от 30 авг. 1935 г.

¹⁴ Пак там, бр. 108 от 12 май 1945 г.

¹⁵ Пак там, бр. 75 от 30 септ. 1975 г.

¹⁶ Пак там, бр. 54 от 12 юли 1974 г.

¹⁷ ДА – Видин, Ф. 839 – Окръжен държавен архив, оп. 2, а. е. 69.

¹⁸ ДВ, бр. 67 от 27 юли 1999 г.

¹⁹ Указ за Държавен архивен фонд на Народна Република България.

В: Сборник от нормативни актове по архивното дело в Народна република България. С., ГУА при МС, 1978, с. 7–17.

²⁰ ДВ, бр. 54 от 12 юли 1974 г.

²¹ Методически кодекс. Изд. на ГУА при МС, С., 1982, с. 153.

²² ДВ, бр. 57 от 13 юли 2007 г.

²³ В протоколите от паспортизацията е направена препоръка за връщане на *регистрите*: Вж. *Протокол* в дело „А“ на Ф. 90К – Църква „Успение на Пресвета Богородица“, с. Ново село.

²⁴ Може да се посочи и положителен пример – в църквата в с. Чупрене са запазени всички *регистри* за периода 1881–1966 г. по описа на енорийския свещеник В. Иванов от 1967 г. Описът се съдържа в дело „А“ на Ф. 403К – Църква „Св. Николай“, с. Чупрене.

²⁵ ДА – Видин, Ф. 839, оп. 1, а. е. 26, л. 32.

²⁶ Пак там, л. 25.

²⁷ Има и единичен документ от 1846 г.: *Свидетелство за свето кръщение* – Вж. *Приложение*.

²⁸ Становништво Тимочке крајине. Кн. 1. Матичне књиге рођених насеља Велики Извор, Грљан, Звездан и Рготина. Прир. М. Велојић и З. Јанковић. Зајечар: Историјски архив „Тимочка крајина“ Зајечар, 2013, 462 с.

²⁹ *Костова, В.* Регистър на Еврейската община в Хасково (1897–1944). – В: ИДА, 2015, № 109, с. 72–165.

НЯКОЛКО ПИСМА НА ИВАН ДУЙЧЕВ И ГЕОРГИЙ ОСТРОГОРСКИ, СЪХРАНЯВАНИ В ЦЕНТЪРА ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ „ПРОФ. ИВАН ДУЙЧЕВ“

*гл. ас. д-р Калина Минчева
ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“, СУ*

Епистолярното наследство на проф. Иван Дуйчев се съхранява в Центъра за славяно-византийски проучвания (ЦСВП) и заедно с неговия научен архив предоставя богат материал за изследване. То включва около 18 000 писма, като към някои от писмата е запазено и копие на отговора на Ив. Дуйчев до неговия кореспондент¹. Естествено, за да бъде пълен този корпус от писма е необходимо проучването и на архивите на учените-кореспонденти, но това е работа, която ще бъде реализирана в бъдеще.

В настоящата статия ще се спра на кореспонденцията между Иван Дуйчев и Георгий Острогорски. Двама учени, които развиват своята дейност в две съседни страни и оставят трайни следи в световната медиевистика и византинистика.

Георгий Острогорски е роден в Санкт Петербург през 1902 г. Заедно със семейството си по време на революцията от 1917 г. той емигрира във Финландия. Острогорски следва в Хайделбергския университет в Германия и от 1933 г. се установява в Белград, където през 1948 г. по негова инициатива е основан Византоложкият институт към Сръбската академия на науките (САНУ).

Г. Острогорски е канен нееднократно да се завърне в Съветския съюз и да работи там, както и да приеме преподавателско място в САЩ, но той отказва всички тези предложения и до края на живота си (1976)

остава в Белград. Той е автор на редица трудове, свързани с политическата и икономическата история на Византийската империя, които и до днес са актуални².

В архива на Иван Дуйчев са запазени общо 31 писма, а именно: *1 недатирана картичка, 19 писма на Георгий Острогорски и 11 копия на писма, изпратени от Иван Дуйчев* до него. Получените от Острогорски писма са на руски език, но има и няколко официални писма на френски език. Последните са свързани с XII Конгрес по Византистика, проведен в Охрид – *покана, циркулярни писма* и др. Копията на писмата на Дуйчев са на български език.

Най-ранното датирано писмо от Георгий Острогорски е от 27 май 1938 г., а на Иван Дуйчев – от 10 окт. 1956 г. Последното писмо на Дуйчев е с дата 14 окт. 1966 г., а на Острогорски от 17 май 1974 г. От текстовете на писмата се вижда, че между двамата са разменени и други писма, които обаче не са достигнали до нас. Бъдещо проучване на епистоларното наследство на Георгий Острогорски би могло да допълни в известна степен установените липси.

Интерес представлява въпросът откога всъщност започва познанството и съответно кореспонденцията между двамата учени. Евентуален отговор се открива в запазено писмо до Иван Дуйчев от Дмитрий Расовский³. В писмо от 14 май 1938 г. Расовский уведомява Иван Дуйчев, че Георгий Острогорски подготвя книга по обща история на Византийската империя и се нуждае от статия на Ю. Трифонов. Името на статията не е отбелязано, но от съдържанието става ясно, че Дуйчев знае за коя статия става въпрос⁴. Ето защо Расовский моли Дуйчев да изпрати тази статия на Острогорски, като за целта му предоставя неговия адрес в Белград.

В архива се съхранява и писмото на Г. Острогорски, с което той благодари на българския учен за статията на Трифонов и отпечатъците, които му е изпратил веднага след получаването на споменатото писмо на Д. Расовский, както се вижда от датите на съответните писма. По-конкретно, писмото на Расовский е от 14 май 1938 г., а отговорът на Острогорски до Дуйчев е от 27 май с. г. Трябва да се отбележи, че за момента това са и най-ранните свидетелства, че е установен контакт между Дуйчев и Острогорски. Не бива обаче да се изключва и вероятността, че те са се познавали от по-рано, но не са си кореспондирали.

В архива на проф. Дуйчев е запазена, както споменахме, и една недатираната картичка с пожелание за Нова година. Тя е подписана от Д. Расовский и Г. Острогорски, което косвено може да подпомогне нейно-

то датиране. Известно е, че Расовский пристига в Белград през 1938 г. и започва работа по повторното откриване на *Института Кондаков* в сръбската столица. Той умира на 6 април 1941 г. по време на бомбардировките над Белград, което означава, че въпросната картичка е изпратена най-късно в началото на 1941 г., когато вече и двамата учени са били заедно в Белград.

В настоящата разработка ще проследя само отделни акценти в споменатите по-горе писма, разменени между Иван Дуйчев и Георгий Острогорски, а под формата на приложения ще публикувам и техния текст.

Един интересен проблем, който е отразен в разглежданите писма, е свързан с издаването на византийските извори в България, както и в тогавашна Югославия⁵. В писмото си от 26 ян. 1949 г. Острогорски споделя на Дуйчев за новооснования *Византоложки институт* към *САНУ* и разказва за идеите и резултатите от работа на учените в него. Като основна задача той откроява създаването на корпус с византийски източници за сръбската история, който нарича: *Byzantino-serbica*. По-нататък Острогорски пояснява, че това издание по никакъв начин няма да застъпи проблематиката на подготвяния подобен корпус в България, който също визира византийско-славянските отношения (Вж. *Приложение № 1*). По този начин в двете съседни държави се създава своеобразна конкуренция за издаването на византийски извори, но още в началото се вижда едно коректно отношение и опит работата по двата корпуса да не се дублира, а да се синхронизира предварително.

Възможно е също двамата учени при някоя от своите по-късни срещи да са уточнили и детайли по методологията на публикуването на изворите в самите корпуси. На тази мисъл ме навеждат няколко писма от периода 1955–1957 г., разменени между тях, в които отново много деликатно и колегиално те споделят своите идеи за подготвяните издания в двете държави. Иван Дуйчев съобщава: ... *Аз работя от няколко години насам почти изключително върху византийско-славянските връзки, обаче съм обнародвал само твърде малко. Моята „Бизантино-славика“ – която не ще се дублира с Вашата „Бизантиносербика“ – върви, обаче не така както бих желал. Но във връзка с тази работа всеки принос в това поле от вашите учени ме интересува най-живо*“ (копие на писмо от 10 окт. 1956 г. – вж. *Приложение № 2*).

А в писмото на Острогорски от 20 окт. 1955 г. се отбелязва, че приключва работата по сборника *Византиски извори за историју народа Југославије*. Той отново подчертава, че публикациите няма да се дуб-

лират (с тези от поредицата *Гръцки извори за българската история*) и уточнява, че в Първия том те се съсредоточават само около славяните до периода на император Константин Багренородни. Накрая допълва, че решението на сръбските учени е да публикуват само преведени текстове и откъси с подробни коментари, които засягат историята на народите, населяващи територията на Югославия (Вж. Приложение № 3). От следващото писмо на Г. Острогорски става ясно, че Иван Дуйчев има намерение да напише рецензия на този сборник, която е отпечатана през 1959 г.⁶ (Вж. Приложение № 4).

От писмото на Иван Дуйчев, което той изпраща след посещението си в Белград, се разбира, че Георгий Острогорски му е предложил да се включи в работа по издирването на извори, свързани с историята на Югославия. В тази връзка той напомня, че очаква да получи препис от решенията за издаването на византийските извори, които да представи на проф. М. Павлова (Вж. Приложение № 5).

От отговора на Г. Острогорски (8 дек. 1957 г.) става ясно, че въпросният документ вече е получен от проф. Дуйчев (Вж. Приложение № 6). Това показва, че в двете съседни държави тогава е имало идея за съвместна работа и координация, която освен на лично, се е развила и на институционално равнище. Едно бъдещо проучване на документите от заседанията, проведени в съответните институти на *БАН* и *САНУ*, може да разкрие интересни детайли около въпросното сътрудничество. Липсва информация дали Иван Дуйчев в действителност е подпомогнал работата на сръбските си колеги в издирването на византийски извори, но от неговите публикации в *Зборник Радова* се вижда, че се е занимавал и с този въпрос⁷. Трябва да се отбележи, че Иван Дуйчев често се изявява като автор в *Зборник Радова*, периодичното издание на *Византоложкия институт* към *САНУ*. За първи път той участва в *Том IV* със статия, посветена на Константин Костенечки⁸. На трудностите около отпечатването на същата са посветени няколко писма между двамата учени. В писмото си от 15 дек. 1956 г. Острогорски изказва положително мнение за въпросната статия: ... *Искам много да Ви благодаря, че ни дадохте такава интересна работа. Четох я с искрено удоволствие*. Отговорът на Дуйчев е издържан в същия стил: ... *Най-сърдечно благодаря за извънредно любезното и ласкаво писмо, което сте имали добрината да ми изпратите във връзка с моята дребна статия* (копие на писмо от 30 дек. 1956 г.).

Впоследствие Иван Дуйчев предоставя свои материали за *Том V, VI, VII, VIII, XI, XII и XVI* на *Зборник Радова*⁹.

В няколко от писмата се засяга и въпросът около провеждането на XII Конгрес по *Византинистика* в Охрид. В архива на Ив. Дуйчев са запазени, както отбелязах, и съответни циркулярни писма на френски език. За изследователите ще представляват интерес писмата относно доклада на Ив. Дуйчев, изнесен пред участниците. Той всъщност е съдокладчик на Р. Якобсон¹⁰, но специално за него Г. Острогорски прави известни отстъпки. Според приетия принцип в т. нар. *Акти на Конгреса* се публикуват изцяло материалите само на основните докладчици, докато на съдокладчиците се публикуват само резюмета на съответния текст. За проф. Дуйчев това правило е нарушено и в *Актите* е публикуван текста на неговото изложение. Освен това, Г. Острогорски се съгласява представянето на Иван Дуйчев на Конгреса да продължи повече от определените по регламент 20 минути¹¹.

Друг интересен детайл, който откриваме в тази кореспонденция, е опитът на Ив. Дуйчев да инициира издаването на сборник по случай 70-годишнината на Андрей Грабар¹². В писмото си от 14 окт. 1965 г. той подробно представя тази идея на Острогорски. Според него, в България и Съветския съюз никой не би подкрепил подобно предложение, но се надява да намери поддръжници в Югославия: ... *При посещението си в Югославия, имах щастието да прекарам десет дни заедно с нашия скъп и уважаван от всички проф. А. Н. Грабар. Вече твърде отдавна ме занимава една мисъл, която трябва да споделя и с Вас. Бидейки роден на 22 юли 1896 г., А. Н. през идната година навършва своята 70-годишна възраст. Радостно е човек да доживее тази възраст, но това е свързано и с някои неприятни преживявания: тогава той трябва да остави преподавателската кариера, на която е бил отдаден по-голяма част от живота си. Проф. Грабар е, несъмнено, един от най-видните днешни специалисти – византолози и частно в областта на история на изкуството. Мисля, че тази дата от живота му – 70-годишнината, би следвало да бъде отбелязана в научния свят така, както големия учен заслужава. Той е извършил извънредно много за проучването на българските паметници от средновековието. Не зная обаче по разни причини, дали би могло да се стори нещо много за него у нас, при дадените обстоятелства. Говорих с Франьо по въпроса и го помолих, дали не би могло следващият брой от **Зборник радова** /мисля X/, да му се посвети. Евантуално би могло да се поканят негови приятели и ученици да участвуват с отделни приноси. Освен това би могло да се обнародва пълна библиография на неговите публикации. Аз загатнах нещо в този*

дух и на проф. Талбот Райс, който веднага добави, че подобна инициатива би следвало да се осъществи на Запад. Намирам, че това би трябва да се направи преди всичко в славянските страни. От това, което узнах напоследък, в СССР биха могли да му посветят само една статия – и това ще бъде всичко. Любезната наша Гордана Бабич прие идеята с голяма готовност. Позволявам си да Ви направя тези внушения, с надеждата, че Вие – който толкова добре се познавате с проф. Грабар и толкова много го цените – ще помислите върху тях. Само Вашият Византоложки институт би могъл да осъществи такава инициатива. Ще Ви бъда признателен, ако ми напишете два реда по въпроса (Вж. Приложение № 7).

Отговорът на Георгий Острогорски не е съхранен. Вероятно политическата конюнктура в онзи момент е попречила точно такъв сборник да бъде подготвени и издаден, както в България, така и в Югославия. Единствено проф. Дуйчев публикува една статия във вестник Народна култура¹³. Самият Грабар научавайки за тази публикация на Иван Дуйчев, му изпраща много мило писмо, в което изказва своята благодарност за поетата инициатива в писмо до него от 25 авг. 1966 г.: ... *приемете моята благодарност за всичко което направихте по случая на моите 70 години. Благодаря Ви и за статията върху моята дейност, и за други постъпки в разни посоки, за които съм чувал от далеч. Много съм трогнат от толкова участие и желание да ми бъдете приятел, без да сме имали в миналото лични контакти.*

В запазените писма, разменени между И. Дуйчев и Г. Острогорски, като цяло проличава един дух на колегиалност и висока оценка на работата на другия. Дватама взаимно си препращат свои публикации и така се осведомяват за новостите в науката във време, когато е нямало *Интернет*. Почти във всяко писмо се изказва искрена благодарност именно за получаването на книга или отпечатък. В писмото на Иван Дуйчев от 12 апр. 1960 г. специално се отбелязва: ... *Получих Вашите два извънредно интересни отпечатъци и Ви благодаря най-сърдечно. Радвам се, че ги имам на ръка, защото от един рекламен лист на издателството, който получих напоследък, знаех само за тяхното съществуване. Намирам, че изложението и в двата случая е напълно убедително.* А в писмото на Г. Острогорски от 1 дек. 1968 г. се съобщава: ... *Получих II том на сборника с вашите статии и искам сърдечно да ви благодаря за този прекрасен подарък. Появяването на книгата за автора е приятно, а за нас читателите много и много полезно.*

В цитираните писма е трудно да се уточни за кои книги, отпечатащи и публикации става въпрос, но е видно, че двамата учени се уважават и ценят. От други писма научаваме, че Острогорски е получил и книгите: *Проучвания върху българското средновековие, Естествознанието в средновековна България*, а Дуйчев: *Серска област после Душанове смрти*¹⁴.

* * *

Представеният преглед на кореспонденцията между Иван Дуйчев и Георгий Острогорски разкрива конкретни детайли относно работата на двамата учени през дадения период. От писмата проличава как едно професионално познанство през годините се превръща в искрено приятелство. Проличава, че между тях съществува колегиалност, включваща споделяне на идеи, търсене на съвет, а също и прояви на доверие и загриженост към проблемите на колегата. В кореспонденцията са отразени творческите търсения и вълнения на двамата учени, както и отношението им към различни научни събития, издания, автори и др. Тези писма, които днес може би ще ни изглеждат витиевати като стил и епистоларна учтивост, всъщност могат да бъдат еталон за поддържане на научни контакти и отношения между колегите в нашето забързано електронно ежедневие¹⁵.

Бележки

¹ Йосиф Мороз (1937–2016) е един от първите български учени, които се занимават с изследване на епистоларното наследство на проф. Иван Дуйчев. Той подготвяше корпус с кореспонденцията на професора със съветски учени, който за съжаление остана непубликуван. До момента са публикувани единствено писмата на Ив. Дуйчев с П. Бицили: *Галчева, Т., Г. Петкова*. Писма на проф. П. М. Бицили до акад. Ив. Дуйчев. – В: *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“ – ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“*, Т. 87 (16), С., 2011, с. 337–355; Отделни писма на проф. Ив. Дуйчев са публикувани и в статията: *Минчева, К.* Из архивното наследство на проф. Иван Дуйчев: Св. Йоан Рилски и неговият манастир. (Част 2) – В: *Университетски четения по архивистика. Българското професионално архивно образование в Софийския университет „Св. Климент Охридски“*: Памет, кауза, отговорност. Т. VI, С., 2018, с. 97–108.

² За Г. Острогорски вж.: *Ферјанчић, Б.* Георгије Острогорски (1902-1976). – В: Глас САНУ, Одељење историјских наука, књ. 8, Београд 1993, 57–95; *Радић, Р.* Георгије Острогорски и српска византологија. – В: Руска емиграција у српској култури XX века, I, Београд 1994, 147–153; *Пириватрић, С.* Георгије Острогорски. – В: Руси без Русије-Српски Руси, Београд 1994, 179–188.

³ Д. А. Расовский е роден в Москва през 1902 г. По време на Болшевишката револуцијата той емигрира и се установява в Прага и става доктор по философия на Пражкия университет. Още като студент Расовский се вклучва в домашния кръжок на Н. П. Кондаков (1844–1825) и по-късно участва при създаването на *Seminarium Kondakovianum*, а от 1930 г. е негов научен секретар. Поради проблеми с финансирането на Семинара през 1938 г. Д. Расовский отива в Белград. Заедно с Г. Острогорски възобновява работата на *Семинара Кондаков* в сръбската столица, който по-късно става основа на Византоложкия институт в Белград. Д. А. Расовски умира през 1941 г. по време на бомбардировките над Белград. Вж. *Храпачевский, Р. П.* Кочевники Восточной Европы в работах Д. А. Расовского. – В: Д. А. Расовский. Половцы. Черные клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии (работы разных лет). М., 2012, с. 15–18.

⁴ Вероятно става въпрос за статията на Юрдан Трифонов (1864–1949): Към въпроса за византийско-български договори с езически обреди. – В: Известия на БАН, кн. 11, 1937, с. 263–282.

⁵ Гръцки извори за българската история. Т. I–XII, 1954–2015. Иван Дуйчев е редактор на Т. II, 1958 (заедно с Г. Цанкова-Петкова, В. Тъпкова-Заимова, Л. Йончев, П. Тивчев); съставител и редактор на Т. III, 1960 (заедно с Г. Цанкова-Петкова, В. Тъпкова-Заимова, Л. Йончев, П. Тивчев); Т. IV, 1961 (заедно с Г. Цанкова-Петкова, В. Тъпкова-Заимова, Л. Йончев, П. Тивчев); Т. V, 1964 (заедно с М. Войнов, Л. Йончев, П. Тивчев, В. Тъпкова-Заимова, Г. Цанкова-Петкова); Т. VI, 1965 (заедно с Л. Йончев, П. Тивчев, В. Тъпкова-Заимова, Г. Цанкова-Петкова, М. Войнов); Византиски извори за историју народа Југославије. Т. I–VI, 1955–1986, репринт Т. I–IV, 2007.

⁶ *Dujčev, I.* Rez. F. Barišić, M. Rajković, V. Krekić, L. Tomić. Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (Posebna izdanja Srpske Akademije nauka CCXLI. Vizantološki institute, knj. 3). Beograd, 1955, 22, 328 s. – In: *Byzant. Ztscher.* Т. 52, 1959, № 1, p. 88–83.

⁷ *Дуйчев, Ив.* Няколко бележки към Кекавмен. – В: Сборник Радова Византолошки институт. Т. V, 1958, с. 59–70; *Dujčev, I.* L'ancien cartulaire du monastère de Saint-Jean-Prodrome sur le Mont Ménécée. Пак там, Т. 6,

1960, p. 171–175; Une ambassade byzantine auprès des Serbes du IXe siècle. Пак там, Т. 7, 1961, p. 53–60; Une poesia di Manuele File dedicate a Irene Paleologa Asenina. Пак там (= Mélanges G. Ostrogorsky). Т. 8/2, 1964, p. 91–99; Un fragment des “Notitiae episcopatum Russiae”, copiè par Isidore Ruthenus. Пак там, Т. 11, 1968, p. 235–240; Costantino Filosofo-Cirilo e Giovanni VII Grammatico. Пак там, Т. 12, 1970, p. 15–19; Le grand tournant historique de l’ an 1204. Пак там, Т. 16, 1975, p. 63–68.

⁸ *Дуйчев, Ив.* Константин Философ и „Предсказанията на мъдрите елини“. – В: Сборник Радова Византолошки институт. Т. 4, 1956, с. 149–155.

⁹ *Дуйчев, Ив.* Константин Философ...; Няколко бележки ...; L’ancien cartulaire ...; Une ambassade ...; Une poesia di Manuele File ...; Un fragment des “Notitiae episcopatum Russiae...; Costantino Filosofo-Cirilo ..., с. 15–19; Le grand tournant ...

¹⁰ Roman Jakobson/Роман Якобсон (1896–1982) – лингвист и литературовед.

¹¹ През 1961 г. Р. Якобсон изнася основен доклад на XII Конгрес по византинистика в Охрид, а Ив. Дуйчев и Ђорђе Спасе Радојчић/Д. Радойчич (1905–1970) са съдокладчици. Вж. *Jacobson, R.* The Slavic Response to Byzantine Poetry. – In: Actes du XII-e Congrès international d’études Byzantines. Ochride 10–16 septemwre 1961, Т. 1, Beograd, 1963, p. 249–267, I. Dujčev, p. 411–429, D. Radojčić p. 431–436.

¹² Андрей Грабар (1896–1990) е изкуствовед, византинист, изследовател на балканската и по-конкретно българската средновековна култура. През 20-те години на XX в. работи в Народния музей в София, а през 1925 г. се премества да живее и работи във Франция. Вж. *Божков, Ат.* Приносът на Андрей Грабар за българското изкуствознание. – В: Изкуство, № 5, 1967, с. 3–6; 2314; *Ив. Дуйчев.* Андрей Грабар на 70 години. – В: Народна култура, № 30, 23 юли 1966; *H. Maguire.* ’André Grabar, 1896–1990. – In: *Dumbarton Oaks Papers*; 45, 1991, pp. XXII–XV.

¹³ *Дуйчев, Ив.* Андрей Грабар... – В: Народна култура, № 30, 23 юли 1966.

¹⁴ *Дуйчев, Ив.* Проучвания върху българското средновековие. С., 1945; Естествознанието в средновековна България. С., 1954; *Г. Острогорски.* Серска област после Душанове смрти. Београд, 1965 (= Посебна издања Византинолошког института; 9).

¹⁵ По време на специализацията „Иван Дуйчев“ през 2003 г. Михаил Раев за първи път се заема да издири в архива на проф. Иван Дуйчев пис-

мата на учения с руските белоемигранти. В резултат той успява да открие писмата на учения с Д. Расовский, В. Мошин, Г. Острогорски, Д. Оболенски и А. Грабар. По-късно през 2011 г. сътрудници от ЦСВП са включени в проект на Централната библиотека към БАН „Руский мир“, в рамките на който писмата на посочените учени са сканирани и качени в Интернет. Днес тези писма липсват в спомената платформа. Изказвам благодарност на Михаил Раев за неговата помощ при разчитането на публикуваните писма.

Приложения

Приложение № 1¹

Београд, Дража Павловића 1
26 ян. 1949 г.

Дорогой Коллега!

Очень был рад Вашему письму и благодарю Вас за него. Меня очень радует, что Вы продолжаете научную работу со свойственной Вам энергией и работаете по целому ряду важных и интересных вопросов. Конечно, я буду Вам очень признателен, если Вы пришлите мне вашу книгу об Иване Рильском², которая меня очень интересует. Так же буду очень рад, если и в дальнейшем Вы будете посылать мне Ваши работы, по мере их появления. Я Вам тоже буду посылать все, что я печатаю. Сейчас пошлю Вам еще раз мою работу о Виз. писцовых книгах из В-SI³, которая повидимому затерялась, а также статью о генеалогии Ангелов, кот. Вас интересует⁴. Статья о сербском посольстве к Василию II еще печатается⁵. Недавно как раз провел ее корректуру. К сожалению, только в корректуре мог прибавить ссылку на Вашу статью и, опять-таки к сожалению, должен был сделать эту ссылку как можно короче, так как при современных трудностях печатания очень не любят, чтобы в корректурах что-нибудь добавлялось. Разумеется, Ваше мнение об этой статье меня особенно интересует.

В настоящее время готовлю большую работу по истории прони⁶. К сожалению, продвигается она медленнее, чем хотелось бы, так как масса работы в Университете, а также и в Академии (где меня выбрали этой весной действительным членом), особенно в институтах Академии, которые у нас основаны по русскому образцу. Сотрудд-

ничаю в Совете Института Истории, а недавно основан и специальный Византологический Институт, которым я руковожу и, следовательно, должен посвящать ему особенно много времени. Работа эта, впрочем, живая и интересная. В этом Институте и проводится м. пр. моими молодыми сотрудниками работа, имеющая цель дать систематический обзор всех визант. источников для сербской истории. Т. обр. это будут “Byzantino-serbica”, а не “Byzantino-slavica”, и наша работа не помешала бы Вам, если бы Вы решили провести работу на более широкой основе “Byzantino-slavica”⁷. Для раннего периода, до образования отдельных славянских государств, мы обрабатываем, правда, все данные о славянах вообще, но в дальнейшем – для этих, когда такое разделение становится возможным, ограничимся на сербскую историю. Даже и при таком ограничении это работа немалая, которая несомненно займет несколько лет, тем более, что сотрудников у меня не много и они только начинают специализироваться в области византологии. В специалистах-византологах у нас еще полный недостаток, и образование кадра таких специалистов и является одним из главных моих заданий в этом Институте.

Кондаковский институт в Праге хотели бы оживить некоторые его пражские члены, но в сущности для этого там нет нужных сил. Н. Л. Окунев⁸ всегда держался в стороне от Конд. Инст., а сейчас, и уже давно, он болен очень тяжелой сердечной болезнью. Андреев⁹ давно уже не в Праге и теперь устроился в Кембридже русским лектором.

В. А. Мошин¹⁰ в Загребе, где управляет архивом тамошней Академии Наук. Несомненно он будет очень рад, если Вы пошлете ему свои работы. Его адрес: Zagreb, Šenoia 4.

Обязательно посмотрю, нельзя ли найти в здешних антикварных книжных магазинах для Вас Српски Сион за 1905 г.¹¹, но, по правде сказать не очень надеюсь на успех, ввиду малой распространенности этого журнала. Попросите об этом и Мошина.

Шлю Вам сердечный привет и желаю всего наилучшего. Искренне преданный Вам Г. Острогорский.

Кланяйтесь от меня очень проф. П. М. Бицилли¹².

Приложение № 2¹³

София, 10 окт. 1955 г.

Уважаеми и обични Колега,

Получих преди известно време Вашия интересен отпечатък „Лав Рвдх и Лав Хиросфакт“¹⁴ и Ви изказвам моята най-гореща благодарност за него. Мисля, че сега въпросът, който Вие разглеждате, може да се смята за напълно разрешен.

Изпращам Ви, в знак на почит и благодарност, няколко мои отпечатъка, като към тях прибавих и по един или два отпечатъка за Вашите сътрудници. С най-голям интерес и с особено жива радост чета всичко, което излиза изпод перото на Вашите учени, и Ви изказвам моята радост и удивление, че сте могли да издигнете около себе си млади и надеждни сили, които да работят с такъв успех и с такава преданост в областта на византоложките изследвания.

Аз работя от няколко години насам почти изключително върху византийско-славянските връзки, обаче съм обнародвал само твърде малко. Моята „Бизантино-славика“ – която не ще се дублира с Вашата „Бизантиносербика“ – върви, обаче не така както бих желал. Но във връзка с тази работа всеки принос в това поле от вашите учени ме интересува най-живо.

Като ви благодаря още веднъж, поздравявам Ви най-сърдечно и Ви моля да предадете моите сърдечни поздрави на вашите близки сътрудници.

Ваш предан...

Приложение № 3¹⁵

20 окт. 1955 г.

Дорогой Коллега,

Очень Вас благодарю за любезное письмо и за Ваши оттиски, которые Вы мне прислали.

Почти все они были мне еще неизвестны и очень мне интересны и полезны. Очень мило, что Вы послали несколько оттисков к моим сотрудникам, которые этому, конечно, весьма рады. – Действительно, раньше ведь здесь не было никакого “Nachwuchs” и в области византиноведения. Я доволен, что его удалось за последние годы создать, и мне очень приятно, что и Вы это оценили.

Grégoire¹⁶ и Mme Lippeno пробыли здесь пять дней и только третьего дня уехали в Брюссель. Они боле чем довольны своим пребыванием в

Софии и рассказывали мне много и интересного и утешительного. Особенно много мы говорили о Вас, а также и о других болгарских коллегах.

В Институте сейчас заканчивается печатание I т. Сборника „Византийски извори за историју народа Југославије“. По его появлению я Вам его пришлю. Действительно нам совершенно не приходится бояться, что наши публикации будут друг друга дублировать. В отличие от Вашей ценной публикации „Гръцки извори за българската история“, мы ограничиваемся свидетельствами о саммих словянах, и т. обр. наш I т. охватывает период до Константина Багрянородного (исключительно). Далее, мы не даем текстов, а лишь переводы соответствующих отрывков, главное же внимание уделено комментарию, кот. довольно подробный. В этом I т. охвачены свидетельства о южных славянах вообще, в дальнейшем же ограничимся данными о народах с территории Югославии, не касаясь болгар¹⁷.

Надеюсь, что Вы мне и в дальнейшем будете посылать Ваши работы, кот. я очень ценю, а я Вам буду посылать свои. Желаю Вам всего наилучшего.

Ваш Г. Острогорский

Приложение № 4¹⁸

Белград, 13. 10. 56

Дорогой Коллега,

Благодарю Вас за Ваше милое письмо. Конечно, я буду очень рад получить Вашу книгу об Естествознании в среднев. Болгарии¹⁹. Тема очень интересная и новая. Но до сих пор она еще до меня не дошла. Точно также я не получил еще экземпляра „Исторического прегледа“, XII, 3, который Вы любезно поручили мне выслать. Но мой Институт получил его в порядке обмена на свои издания, и я и мои сотрудники с интересом и удовольствием читали помещенный в нем Ваш очень содержательный обзор югославянской историографии²⁰. Пользуюсь случаем выразить Вам благодарность за благоприятный отзыв о работах моего Виз. Института, кот. нам всем был очень приятен. Я даже писал об этом коллеге Ангелову²¹, подтверждая получение номеров Истор. прегледа, но, видимо, он Вам забыл это передать.

Еще больше мы радуемся, и я и мои сотрудники, что Вы пишете рецензию на наши “Извори” I для Вуз. Z²². Разумеется, Ваше мнение нас особенно интересует и будет для нас особенно важно.

У меня тоже очень много всякой работы, никогда не успеваешь сделать все, что хотелось бы. Работа по Институту и особенно по Университету отнимает очень много времени в ущерб собственным исследовательским планам.

В ближайшее время выходят английский и французский переводы моей *Geschichte des Byz. Staates*, несколько дополненные. Английский, вероятно, даже уже вышел, но я его еще не имею²³.

Желаю Вам всего самого лучшего и шлю сердечный привет.

Ваш Г. Острогорский

Приложение № 5²⁴

30 ноем.1957 г.
Ул. Знаменосец 5
София 18 – Павлово

Многоуважаеми и любезни Колега,

Преди няколко дни Ви писах едно кратко писмо. Когато преглеждам бележките си обаче виждам, че съм пропуснал да изпълня едно обещание, което Ви дадох – именно да Ви съобщя адреса на колегата Кампина от Букурещ²⁵. Простете за това неволно опущение. Тук на края Ви давам адреса му до Историческия институт на Румънската академия на науките, както и домашния му адрес.

Очаквам всеки ден да получа от колегата Франьо Баришич²⁶ препис на решенията относно издаването на изворите, за да ги превода и изпратя на проф. М. Павлова. Трябва да кажа, във връзка с Вашето предложение на гарата, непосредствено преди заминаването на влака, че аз с голяма готовност бих взел участие и в работата по издирването и проучването на югославянските извори за историята на Византия, стига това да е удобно за Вашите сътрудници. Това ще улесни и ускори самото издаване на тези извори, но аз не бих искал да отнемам работа, с която евентуално друг би се заел.

Ползвам се от случая да Ви благодаря още веднъж за всичко което сторихте за мене. Като оставам с най-добри спомени и впечатления, моля Ви да поздравите най-сърдечно Вашата съпруга, вашите сътрудници и колеги. Сърдечно Ви поздравява

Ваш

P. S. V. Campina, Institutul de Istorie al Academiei R. P. R

Приложение № 6²⁷

Белград, 8 дек.1957 г.

Дорогой Коллега,

Спасибо Вам большое за оба Ваших письма. Я очень рад, что Вы остались довольны своим пребыванием в Белграде. Но благодарить должны не Вы, а мы Вас. Вы видели, как приятно было Ваше посещение всем нам и как полезно и плодотворно оно было для Института. Мы все Вас часто вспоминаем, а я радуюсь, что Институт и его сотрудники стали для Вас живым понятием.

Резюме наших разговоров об издании источников Вы, конечно, тем временем уже получили от Франю²⁸. О разработке югосл. источников для истории Византий я поговорю при первом случае с Ъ. Радојичећем²⁹. Не сомневаюсь, что Ваше участие в этой работе может быть только очень желательно. Спасибо за адрес Б. Кампина.

Наднях я получил приглашение Академии наук СССР приехать на три недели в Советский Союз. Для меня это большое событие – увидеть, после почти 40 лет Москву и Ленинград, в котором я родился и прожил все свое детство. Думаю выехать в начале января.

Шлю Вам сердечный привет и желаю всего лучшего. Моя жена Вам очень кланяется.

Ваш Г. Острогорский

Приложение № 7³⁰

София, 14 окт. 1966 г.

Глубокоуважаемый и дорогой Георги Александрович,

Много и много съжалявам, че по време на краткото си посещение в Белград не можах да се видя с Вас. Зная, че понастоящем сте в Москва и се надявам, че както и Вие, така и Вашата любезна съпруга сте здрави и сте добре. При завръщането си от Югославия намерих Вашата нова книга върху Сярска област³¹. Поздравявам Ви най-топло за този нов Ваш труд, който ще ми бъде много полезен, и Ви благодаря от все сърце за него. Той стои на моята работна маса и в най-близки дни най-внимателно ще го проуча, за да извлека от него всичко, което мога да използвам. Благодаря Ви, благодаря Ви много за този ценен дар!

При посещението си в Югославия, имах щастието да прекарам десет дни, заедно с нашия скъп и уважаван от всички проф. А. Н. Грабар³². Вече твърде отдавна ме занимава една мисъл, която трябва да споделя и с Вас. Бидейки роден на 22 юли 1896 г., А. Н. през идната година навършва своята 70-годишна възраст. Радостно е човек да доживее тази възраст, но това е свързано и с някои неприятни преживявания: тогава той трябва да изостави преподавателската кариера, на която е бил отдаден по-голяма част от живота си. Проф. Грабар е, несъмнено, един от най-видните днешни специалисти – византолози и частно в областта на история на изкуството. Мисля, че тази дата от живота му – 70-годишнината – би следвало да бъде отбелязана в научния свят така, както големия учен заслужава. Той е извършил извънредно много за проучването на българските паметници от средновековието. Не зная обаче, по разни причини, дали би могло да се стори нещо много за него у нас, при дадените обстоятелства. Говорих с Франьо³³ по въпроса и го помолих, дали не би могло следващия брой от Сборник радова /мисля X/, да му се посвети. Еwentуално би могло да се поканят неговите приятели и ученици да участвуват с отделни приноси. Освен това би могло да се обнародва пълна библиография на неговите публикации. Аз загатнах нещо в този дух и на проф. Талбот Райс³⁴, който веднага добави, че подобна инициатива би следвало да се осъществи на Запад. Намирам, че това би трябвало да се направи преди всичко в славянските страни. От това, което узнах напоследък, в СССР биха могли да му посветят само една статия – и това ще бъде всичко. Любезната наша Гордана Бабич³⁵ прие идеята с голяма готовност. Позволявам си да Ви направя тези внушения, с надеждата, че Вие – който толкова добре се познавате с проф. Грабар толкова много го цените – ще помислите върху тях. Само Вашият Византолошки институт би могъл да осъществи такава инициатива. Ще Ви бъда признателен, ако ми напишете два реда по въпроса³⁶.

Като Ви благодаря още веднъж за всичко, моля Ви, дълбокоуважаемий и дорогой Георги Александрович, да поздравите най-топло Вашата съпруга и цялото Ваше семейство и да приемете моите най-сърдечни поздрави.

Ваш предан

Бележки

¹ Писмото е написано на ръка и съдържа 4 с.

² Дуйчев, *Ив.* Рилският светец и неговата обител. С., 1947.

³ Острогорски, *Г.* Византийские писцовые книги. – В: *Byzantinoslavica*, кн. 9/2, 1948, с. 203–306.

⁴ Острогорски, *Г.* Возвышение рода Ангелов. – В: Сборник Русского археологического общества в королевстве Югославии. 1936, с. 111–129.

⁵ Острогорски, *Г.* Сербское посольство к императору Василию II. – В: Глас Српске Академије Наука, т. 193, 1949, с. 15–29.

⁶ Става въпрос за неговата монография, която излиза през 1951: *Г. Острогорски. Пронија: Прилог историји феудализма у Византии и у јужнословенским земљама.* Београд, 1951.

⁷ Вж. Бел № 5 към текста.

⁸ Николай Львович. Окунев (1885–1949) – руски изкуствовед и историк. През 1920 г. заминава за Югославия и става лектор по археология и история на изкуството в Скопие. През 1922 г. заминава за Чехия, където преподава история на византийското, древноруското, балканското и ислямското изкуство.

⁹ Николай Ефремович Андреев (1908–1982). Напуска Русия след революцията и се установява в Прага, където защитава дисертация. Преподава история на руската литература и Русия в Руския свободен университет в Прага. Работи в Семинара Кондаков, а в периода 1939–1945 е негов директор. През 1948 г. е поканен да чете лекции в Кембридж.

¹⁰ Владимир Алексеевич Мошин (1894–1987) – славист, византист, специалист по славянска археография, основател на сръбската палеография. През 1920 г. заедно със семейството си се установява в Сърбо-хърватско-словенското кралство. Преподава византистика първо в Скопския университет, а след това в Белградския. След Втората световна война става директор на Архива в Загреб, където подготвя научното описание, изследването и каталогизирането на славянските ръкописи. Преподава архивистика и палеография, а също така организира лаборатория за консервация и реставрация на ръкописите. През 1959 г. се връща в Белград и става член на Археографската комисия към Министерството на културата. Пт 1961 г. започва работа в Археографския отдел на Народна библиотека, където организира систематичното описание на славянските ръкописи в Югославия. Създава Център за Археографски изследвания в Скопие. Член кореспондент на Македонската академия на науките и изкуствата. Вж.: *Е. А. Бондарева.* Владимир Алексеевич Мошин (1894–1987). – В: *История и историки: Историографический вестник.* Москва, 2003, с. 293–310.

¹¹ Српски Сион: неделни лист за црквено-просветне и автономне потребе Српске православне Митрополије Карловачке. 1905. Може да се допусне, че И. Дуйчев се е интересувал от следните материали: *С. Новаковић*. Протест Димитрија Хометијана, архиепископ. с. 4–6; Автобиографија Партенија Павловића, 396–399, 430–432, 493–495, 526–527, 553–556.

¹² Петър Михайлович Бицили (1879–1953) – историк и литературовед. Първоначално работи в Новорусийския университет в Одеса, но през 1920 г. емигрира в Сърбия и става преподавател в Скопския университет. През 1924 г. пристига в България и започва работа в Софийския университет като завеждащ Катедрата по Нова и Най-нова история. Уволнен е от Университета през 1949 г. Вж.: <<https://liternet.bg/publish6/rbicilli/index.html>> (24.02.2019 г.).

¹³ Копието на писмото на И. Дуйчев е написано на пишеща машина, 1 страница. В горния ляв ъгъл е написано на ръка проф. Г. Острогорски.

¹⁴ *Острогорски, Г.* Лав Равдух и Лав Хирсфакт. – В: Зборник радова Византолошког института. т. 3, 1955, с. 29–36.

¹⁵ Писмото е написано на ръка върху бланка на Сръбската Академия на Науките, Византолошки Институт, Београд. 2 с.

¹⁶ Анри Грегоар/Henri Grégoire (1881–1964) – белгийски византист. За посещението на А. Грегоар в България И. Дуйчев има материал в списание Исторически преглед: *И. Дуйчев*. Професор Анри Грегоар – гост на Българската Академия на науките. – В: Исторически преглед, кн. 5, 1955, с. 5–7.

¹⁷ Вж. Бел № 7 към текста.

¹⁸ Писмото е написано на ръка, 2 с.

¹⁹ *Дуйчев, Ив.* Естествознанието в средновековна България. С., 1954.

²⁰ *Дуйчев, Ив.* Югославски приноси в областта на историографията. – В: Исторически преглед, кн. 3, 1956, с. 113–129.

²¹ Димитър Ангелов (1917–1996).

²² *Dujčev, I.* Rez. F. Barišić, M. Rajković, B. Krekić, L. Tomić. Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (Posebna izdanja Srpske Akademije nauka CCXLI. Vizantološki institute, knj. 3). Beograd, 1955, 22, 328 s. – In: *Byzant. Ztscher.*, T. 52, 1959, № 1, p. 88–83.

²³ *Ostrogorski, G.* Geschichte des byzantinischen Staates. 3., durchgearbeitete Aufl. München: Beck, 1963; History of the Byzantine State. Oxford, 1968.

²⁴ Копие на писмо на И. Дуйчев, написано на пишеща машина, 1 страница. В горния ляв ъгъл е написано на ръка “Prof. Ostrogorsky”.

²⁵ Barbu Camarina/Барбу Кампина (1923–1959) – румънски византи-
нист.

²⁶ Фрањо Баришић/Франю Баришич (1914–1988) – хърватски историк.

²⁷ Писмото е написано на ръка, 2 с.

²⁸ Франю Баришич.

²⁹ Ђорђе Спасе Радојчић/Джордже Радойчич (1905-1970) – сръбски
историк и историк на книжовността

³⁰ Копие на писмо на И. Дуйчев, написано на пишешца машина, 2 с.
В горната част на писмото на ръка е написано „Проф. Г. Острогорски
Белград“.

³¹ *Острогорски, Г.* Серска област после Душанове смрти. Београд,
1965 (= Посебна издања Византинолошког института; 9).

³² Андрей Грабар (1896–1990) е изкуствовед, византинист, изследо-
вател на балканската и по-конкретно българската средновековна культу-
ра. През 20-те години на ХХ в. работи в Народния музей в София, а през
1925 г. се премества да живее и работи във Франция.

³³ Франю Баришич.

³⁴ David Talbot Rice/Дейвид Талбот Райс (1903–1972) – английски
историк, изкуствовед, византинист.

³⁵ Гордана Бабић – Ђорђевић/Гордана Бабич (1932–1993) – сръбски
изкуствовед, медиевист и византинист.

³⁶ За съжаление тази идея на проф. И. Дуйчев не е реализирана.
Единствено излиза една негова статия във вестник „Народна култура“:
Вж.: *И. Дуйчев*. Андрей Грабар на 70 години. – В: Народна култура, №
30, 23 юли 1966.

ЛЕКЦИОНЕН КУРС *ИНСТИТУЦИИ И АРХИВИ* *В ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ* В ПУ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ КАТО ОБЕДИНЯВАЩА ДИСЦИПЛИНА НА СПЕЦИАЛНИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ ДИСЦИПЛИНИ

д-р Станислав Боянов, ПУ

От 2018 г. дисциплината *Институции и архиви в Източна Румелия* е част от Учебния план на образователно-квалификационната степен „бакалавър“ на специалност *Документалистика и архивистика* в ПУ „Паисий Хилендарски“. Същата се чете като избираема дисциплина и за студентите от специалностите *История* и *Български език и история* през V семестър с хорариум 30 ч. лекции/15 ч. семинарни занятия.

Лекционният курс запознава студентите със статута, значението и функциите на българските институции и архиви през периода на *Временното руско управление* и *Източнорумелийско управление* (1879–1885). Целта е въз основа на запазените архивни документи да се проследи създаването и дейността на източнорумелийската администрация, а също нейната организация и потенциал да се справи със задачите, определени ѝ в съответните нормативни актове, действащи на територията на областта. Освен това, е отделено място и на въпросите, свързани с научните дисциплини *Документалистика*, *История на институциите*, *Архивистика*, *История на религиите* и *Българска военна история*. А самите институции са представят с оглед тяхното място в структурата на тогавашната власт и според функциите им в контекста на развитието на Пловдив през неговия *столичен* период.

Като цяло лекционният курс *Институции и архиви в Източна Румелия* дава отговори пред студентската аудитория на редица въпроси, които

досега са слабо застъпени в съвременната българска историография. В резултат системните знания, които придобиват студентите от този курс, позволяват да се изгради един по-критичен поглед върху утвърдилите се постулати в специализираната ни литература.

Известно е, че според част от българските учени, занимаващи се с историята на българските архиви, през разглеждания период се наблюдава изостаналост в архивния сектор спрямо европейските постижения, регламенти и политики. Издирените и проучени документални свидетелства обаче позволяват да се направи опит за корекция на съществуващата теза за сравнителната изостаналост на модерното българско архивно дело в следосвобожденска България, в това число и в Източна Румелия. Съхранените устройствени правилници, препоръки, официални предложения и лична кореспонденция разкриват една по-различна картина в посока идеи и опити за организиране на източнорумелийските институции и техните архиви. Засвидетелствани са също и инициативи от страна на тогавашни политици, интелектуалци и администратори за опазване и на архивното наследство в областта с оглед осигуряване на използването му за научни цели. Нещо повече, действията на отделни румелийски интелектуалци и политици за създаване на централен областен архив изпреварват в тази насока Княжество България.

* * *

Лекционният курс включва общо дванадесет теми, всяка от които акцентира върху специфични моменти и проблеми, свързани с разглеждания период и визираните по-горе научни дисциплини, които също допринасят за развитието и постиженията на самата *История на институции* като научна и университетска дисциплина.

Тема № 1: Историографски анализ на съществуващата литература, посветена на основните въпроси в лекционния курс.

Както отбелязахме, въпросите относно институционалната уредба и формирането на архивите в Източна Румелия са сравнително слабо проучени в историческата ни книжнина. По-конкретно, историята на автономната област Източна Румелия в рамките на Османската империя през разглеждания период е обект на изследване в няколко монографии и статии, поради което предлаганата учебна дисциплина има своето място и роля за изучаването на българската история през същия период.

Тема № 2: Българите в османската държавно-социална структура на Османската империя през периода на Танзимата.

Представеният за целта модел на административната реформа и управлението на Дунавския вилает е опит на османските власти да се решат съществуващите проблеми, довели до задълбочаващата се криза в империята. На първо място сред тях е все по-засилващото се националноосвободително движение за отделяне от османската държава от християнските народи, включително и българите. В тази връзка се подчертава, че реформите, които прилага Мидхат паша по време на своето управление (1864–1868) в Дунавския вилает целят да тушират националните стремежи на българското население, което е мнозинство в региона. Посочва се, че едно от полезните неща, които им се случват през този период, е назначаването на техни образовани представители в османската администрация.

На практика българският етнос в границите на Османската империя има постоянен досег с османската административна система. Потвърждаването на личната поземлена собственост, плащането на различните данъци, контролът от страна на властите върху търговията и занаятчийското производство изисква познаването от страна на поданиците на сравнително голям брой документи, необходими за комуникацията им с различните институции в свръхбюрократизираната теократична империя. Трябва да се отбележи, че през разглеждания период българите се организират и активизират по повод обещаните права на християнското население в Османската империя, особено след Кримската война (1853–1856), когато се засилва и натискът на Великите сили в тази насока.

Тема № 3: Оформление на административните документи, свързани с правото на местното самоуправление през периода от средата на XIX в. до Освобождението.

Разглежда се дейността на институциите, чрез които се реализира местното самоуправление, включително и на българското население в Османската империя. В рамките на предоставеното право на самоуправление, което е санкционирано от османското законодателство и обвързано с административно-териториалното деление, българите по места често проявяват самоинициативи, целящи подобряване дейността на съответната администрация. Обръща се специално внимание на съставянето и оформянето на документите с необходимите реквизити с помощта на образци. Също така, българските общини си изготвят специални бланки за документите, които издават и изпращат, както и собствени печати.

При липса на собствена държава и институции обаче въпросните документи са до голяма степен самобитни, но въпреки това изпълняват предназначението си в сферата на тогавашното местно самоуправление и социални дейности.

Пред студентите се подчертава, че чрез създаването на документи от вида: *брачни свидетелства, училищни свидетелства, договори, официална кореспонденция* и други, които се пишат на български език, българите през епохата на Възраждането официално заявяват своята национална идентичност.

Тема № 4: Писмовниците – ръководства с образци за съставяне на писма и документи през Възраждането.

На студентите се обяснява, че този вид ръководства за документиране първоначално са ръкописни, а от средата на 50-те години на XIX в. вече и печатни помагала с образци на писма и на основните видове документи. Те са важен източник, който дава представа за документирането и оформянето на съответните документи от онова време. Както отбелязахме, освен образци на писма и формули на епистоларна учтивост, писмовниците съдържат и други примерни текстове, свързани със съставянето на: *записи за заем, прошения, договори за съдружия, завещания, свидетелства за духовен сан.*

Представените образци доказват, че традициите в документирането у нас имат своите исторически корени, като с течение на времето тази дейност се развива и модернизира, благодарение потребностите на Християнската църква, общините, еснафските организации, а също и на частни лица – търговци, занаятчии, учители и др. Пояснява се, че писмовниците са предназначени за улесняване комуникацията на възрожденските българи, в това число и емиграцията, с модерните европейски държави с оглед взаимни икономически, политически, културни и други интереси.

Тема № 5: Ролята на Временното руско управление за възстановяване на българската държавност.

В тази тема се проследява дейността на руските власти за уредбата на Княжество България и Източна Румелия, но с акцент върху автономната област. Подчертава се, че като запазва първоначално съществуващата институционална уредба в Източна Румелия, руската гражданска власт започва да променя съответните институции по европейски образец, характерен за конституционно-либералния тип държава.

Тема № 6: Институциите в Източна Румелия – типология, статут и дейност.

Тази тема е с фундаментално значение за лекционния курс. С помощта на документи, сред които *Органическият устав* и свързаните с него нормативни актове, се показва на студентите, как в Източна Румелия е построена йерархическата структура на администрацията, в това число и регламентите относно правата и задълженията към централната/областна власт, както и на оторизираните служители. Визират се институциите, които упражняват контрола върху останалите субекти по низходяща линия в управлението на областта.

Изяснява се детайлно законодателното устройство на Източна Румелия. Централната власт в областта се представлява от *Главния управител*, който е оторизиран да упражнява контрола над останалите институции. Същевременно върху неговата дейност на практика не може да се упражнява никакъв ефективен контрол. Администрацията и повечето от институциите се намират под пряка зависимост от *Главния управител*. Дори и *Областното събрание*, което би трябвало да служи за баланс, не може да ограничава влиянието на управителя, поради посочените по-горе причини.

В резултат изпълнителната власт доминира над останалите в Източна Румелия, но законодателните институции на практика функционират нормално. По инициатива на изпълнителната власт начело с *Главния управител* се извършват проверки, които разкриват недостатъците и извършените нарушения във всички сектори на управлението, а именно: *законодателна, изпълнителна и съдебна власт*.

Управителят е този, който чрез подчинените му институции и администрация се опитва своевременно да отстрани нарушенията в управлението и дейността институциите в поверената му област. В тази връзка се анализират издадените от *Главния управител* публично-административни правилници със силата на закони, които улесняват работата на администрацията.

Тема № 7: Религиозен живот в областта и законовите рамки за неговото съществуване.

Макар заглавието на темата да не кореспондира с наименованието на дисциплината, целта на разглежданата тема е да запознае студентите със специфичното състояние на религиозния живот в областта, което е регулирано от законовите актове. Забележителното в религиозния живот в Южна България е, че всички вероизповедания в областта съжителстват общо взето мирно и спокойно. Дори и църковните борби между българи и гърци, които през 50–60-те години на XIX в. са смущавали спокойствието на Пловдив и по-големите селища, не се наследяват от Източна Румелия.

Църковно-правните отношения между двата етноса са уточнени и регулирани със султанския ферман от 1870 г., който заинтересуваните страни спазват. Заслуга за това има и нормативната уредба на Източна Румелия, които цялостно и сравнително справедливо регламентира религиозния живот в областта. В Източна Румелия за разлика от съседните и държави, няма господстваща и толерирана религия. Всички верски въпроси са предоставени на съответните религиозни общности и властта не се намесва, но условието е те да не нарушават законите, действащи в областта.

Тема № 8: Административно-териториалното деление на Източна Румелия.

Административно-териториалното деление е основен въпрос за всяка държава. Източна Румелия се изправя пред него след май 1879 г., когато реално нейните институции поемат властта от *Европейската комисия*. В тази тема студентите се запознават със специфичните проблеми, които съпътстват дейността на новата администрация. През шестте години на своето съществуване Източна Румелия трябва да се справи с немалко трудности и предизвикателства от административен характер. Администрацията като цяло е под постоянен вътрешен и външен натиск, защото ѝ липсва статистическо бюро, а отношенията ѝ с най-близките ѝ съседи – Княжество България и Османската империя, не са уредени, поради което областната администрация сравнително рядко среща разбиране и подкрепа от тях.

Пред студентите се подчертава, че административно-териториалното деление е в основата на успешното изграждане на всяка управленска система (в случая по западноевропейски образец). Сполучливото териториално деление е една от гаранциите за спокойни и успешни избори, гаранция е и за съобразяването с потребностите на местното население. Също така, се осигурява необходимата администрация, която обслужва интересите му, както полицията, и армията.

Тема № 9: Мерките на дирекцията на вътрешните дела за справяне с проблемите пред администрацията и институциите на Източна Румелия.

В тази тема студентите се запознават със специфични за начинаещата румелийска администрация проблеми, но се подчертава, че те са актуални за сходните учреждения на княжеството. Административната работа се затруднява (особено в началото) и от преустройването на деловодството от руски на трите официални езика на Източна Румелия (български, турски и гръцки), както и от унищожаването и изнасянето на османски архиви. Проблем е и недостатъчният сграден фонд за ад-

министративни нужди. До края на съществуването си Източна Румелия не може да се похвали с отделно здание за нито една от централните си институции. Пред аудиторията се набляга на усилията на областното правителство администрацията на Източна Румелия да се състои от високо образовани и способни в деловодството чиновници, като за целта главният секретар на областта събира най-доброто от интелигенцията на Южна България. Компетентността на назначените, придобита от постоянната работа в администрацията, се доказва и от факта, че след Съединението по-голямата част от висшите източнорумелийски служители отиват на работа в министерствата в София и то на високи постове. В същата тема се разглеждат и граничните проблеми на Източна Румелия със нейните съседи – Османската империя и Княжество България.

Тема № 10: Възстановка на източнорумелийско деловодство и архив. Опити на румелийското управление за създаване на централизирано архивно учреждение.

Студентите се запознават с нормативно-методическата уредба и организацията на учрежденското деловодство и архиви в Източна Румелия. Коментират се усилията на служителите да създадат ефективно работещи административни структури още от самото начало. Въпреки липсата на необходимите методически регламенти относно дейността на учрежденските канцеларии, деловодства и архиви, служителите в отделните институции имат свобода и компетенции да организират и управляват документите сами да търсят решения. След като създадат модел за дадено деловодство и архив, същият най-често остава непроменен до Съединението.

Разглеждат се пред аудиторията и инициативите на отделни румелийски интелектуалци и политици за създаването на централен източнорумелийски архив. Причините това да не се случи е и ролята на областната библиотека и музей за опазване и съхраняване на документалното богатство на Източна Румелия.

Тема № 11: Съдбата на източнорумелийските архивни документи след Съединението.

В тази тема се коментират причините за малкото достигнали до нас документи, създадени в областните институции. Пред аудиторията се излагат фактите относно унищожаването и разпиляването на Румелийския архив. Спомени на съвременници потвърждават неблагоприятните обстоятелства, довели до загубването на историческата памет от времето, когато Пловдив беше столица.

Тема № 12: Пловдив в неговия столичен период.

С помощта на кадастрални карти и снимков материал, студентите се запознават с историята и развитието на Пловдив през неговия източнорумелийски период, като се уточнява разположението на тогавашните административни сгради, свързани с местните и централните власти. А чрез спомени на съвременници се правят сравнителни съпоставки между османския, румелийския и следсъединителския период на Пловдив като уникален градски център.

* * *

В заключение се обобщават основните причини за изучаването на лекционния курс *Институции и архиви в Източна Румелия*, като самостоятелна университетска дисциплина.

Както беше споменато, представеният лекционен курс се явява пресечна, обединителна дисциплина на няколко научни области. Това обстоятелство позволява студентите да проучват съответната проблематика от различни гледни точки, респ. интердисциплинарно, а също и със сравнително по-усъвършенстван методически инструментариум.

Местоположението на Пловдивския университет предполага именно в него да се изучава въпросната хуманитарна дисциплина, която е с по-тясна регионална насоченост, но запознава студентите детайлно със следосвобожденската история на Пловдив и Южна България. Още повече, че в лекционните курсове на колегите, които преподават *История на България след Освобождението*, *Историята на Източна Румелия* присъства много фрагментарно и с ограничен хорариум.

Следователно изучаването на един специфичен модел на автономна областна институционална структура, като част от националната ни история, допринася за обогатяване знанията и професионалната подготовка на студентите в специалност *История и Документалистика и архивистика* в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

***Препоръчителна литература за лекционен курс
„Институции и архиви в Източна Румелия“***

Андреев, Б. Начало, развой и възход на българския печат. Т. II, С., 1948.

Андреев, М., Д. Ангелов. История на българската държава и право. Трето изд. С., 1968.

Андонов, И. Съединението. Пловдив, 1929.

Аргиров, С. Ръководство за уреждане на народни, общински, ученически и частни библиотеки. Пловдив, 1898.

Андреев, М. Българското обичайно право и неговото развитие последните десетилетия на турското иго. – Исторически преглед, год. XII, 1956, № 5.

Арнаудов, Хр. Пълно събрание на държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Отоманската империя. Цариград, 1871.

Боршукон, Г. История на българската журналистика. С., 1965.

Бобчев, Ст. Източна Румелия. Исторически поглед, устройство, законодателство и правосъдие. С., 1924.

Бобчев, С. Държавно-правният и обществен строй в България през времето на османското владичество. С., 1937.

Бобчев, С. Програма за събирането и изучаването на народните юридически обичаи. Пловдив, 1883.

Балабанов, М. Гавраил Кръстевич. С., 1914.

Барутчийски, С. Христо Г. Данов. Биографичен очерк. Пловдив, 1905.

Брайкова, С. Учебното дело в Пловдив (1879–1883). – В: Студентски проучвания. Т. 4, С., 1976.

Бозвелиев, К. Развитие на общинско самоуправление в Казанлък от турско време до края на източнорумелийския режим. – В: Казанлък в миналото и настоящето. Казанлък, 1928.

Боянов, С. Институции и архиви в Източна Румелия (1879–1885), С. 2016.

Ванков, И. Из архивата на Министерството на народното просвещение (1877–1885). С., 1905.

Васильов, Т. Моят дневник. С., Изд. на БАН, 1994.

Вълков, Г. Участието на руските офицери в изграждането на източно-румелийската милиция (1879–1885). – Военноисторически сборник, 1975, № 2, с. 45–57.

Гешов, Иван Е. Спомени и студии. С., 1928.

Груев, Й. Моите спомени. Пловдив, 1906.

Гълъбов, Г. Турски извори за историята на правото в българските земи. С., 1961.

Гандев, Христо Н. К изучению деятельности русского оккупацион-

ного управления в Восточной Румелии 1878–1879 г. Прага, Русский свободный университет в Праге, 1937.

Делиделвов, Д. Бележки за историята на Копривщица, Юбилеен сборник по миналото на Копривщица. Т. 1, С., 1926, с. 174–189.

Дерменджиев, И. История на държавните учреждения в България от Освобождението до 1919 г. С., Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 1961.

Добринов, В. Пределите на общинската власт. Пловдив, 1926.

Дякович, Б. Исторически преглед на Народната библиотека и на музея в Пловдив до Съединението. Б. м. г.

Иванова, Н. Цариградска конференция 1876. С., Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 2007.

Иванов, Х. Временното руско управление и възстановяването на дейността на общините в Пловдивската област (1878–1879). – Изв. на музеите от Юж. България, 15, 1989, с. 319–329.

Иречек, К. Български дневник. Т. 1–2. С., 1995.

Козменко, И. В. Руската дипломатия и формирането на българската държавност след Освобождението. С., 1982.

Колев, В. Българските общини в периода на Временното руско управление В: Създаване и развитие на модерни институции в българското Възраждане. С., 1973.

Колев, В. Общините в България (60-те – 80-те години на XIX век). С., 2006.

Лицова, З. Административно устройство на Пазарджишкия край в периода на Временното руско управление. – Изв. на музеите от Юж. България, 15, 1989, с. 271–280.

Маджаров, М. Източна Румелия. С., 1925.

Манолова, М. Русия и конституционното устройство на Източна Румелия. С., 1976.

Манолова, М. Съдоустройствена система на Източна Румелия. – ГСУ, ЮФ, т. LXVI, кн. II. С., 1977, с. 43–55.

Манолова, М. Към въпроса за административните реформи в Турция от втората половина на XIX в. – Правна мисъл, 1967, № 3, с. 45–57.

Милев, Н. Известия за състоянието на Турция в края на XVIII в. – Сп. БАН, кн. VI. С., 1913, с. 34–45.

Муратов. Документи за дейността на русите по уредбата на гражданското управление на България от 1877–1879. С., М-во на Народното просвещение, Държ. печ., 1905.

Назърска, Ж. Административно-териториално деление и погранични проблеми в Източна Румелия (1879–1885) – Исторически преглед, L/LI, 1994/1995, № 5, с. 74–93.

Назърска, Ж. Източнорумелийска полиция (1879–1885 г.) – История, IV, 1995, № 2, с. 53–63.

Назърска, Ж. Гаврил Кръстевич и Дирекция на вътрешните дела в Източна Румелия (1879–1884 г.). – ИДА, 69, 1998, с. 3–30.

Негенцов, Хр., Ив. Ванев. Образованието в Източна Румелия 1879–1885. С., 1959.

Панайотов, Ив. Опит за съединение на Княжество България с Източна Румелия през 1880 г. С., 1948.

Паскалева, В. За самоуправлението на българите през Възраждането. – ИИИ – БАН, 1964, кн. 14–15, с. 87–100.

Попруженко, М. Руското управление в България през 1877 – 1878. – Българска мисъл, 1927, № 4, с. 251–264.

Самарджиев, Б. Турската политика към Княжество България и Източна Румелия във връзка с османския сюзеренитет (1878–1886). В.: Националноосвободителните движения на Балканите в края на XIX в. С., 1976, с. 123–141.

Симеонов, С. Състав и функции на учрежденията в Източна Румелия. Пловдив, 1979.

Симеонов, С. Учебните заведения в Източна Румелия. – ИДА, кн. 34, С., 1977, с. 23–37.

Стателова, Е. Източна Румелия 1879–1885 г. С., 1983.

Стателова, Е. Дипломатията на Княжество България (1879–1886). С., 1979.

Стателова, Е. Развой и характер на отношенията между Княжество България и Източна Румелия (1879–1885). – Исторически преглед, 1978, № 5, с. 87–101.

Стоянов, М. Когато Пловдив беше столица. С., 1973.

Стоянов, М. Изработване на Органическия устав на Източна Румелия. – Исторически преглед, 1955, № 2, с. 54–67.

Стоянов, Д. Ново изследване върху историята на Източна Румелия. – АП, 1980, № 1, с. 34–42.

Танкова, В. Свободата на печата в Княжество България и Източна Румелия. Пловдив, 1994.

Танчев, Х. Документи по устройството на общините в България. Пловдив, 1902.

Тодоров, Г. Временното руско управление в България през 1877–1879. С., 1958.

Флоровский, А. Архив на Руското гражданско управление в България през 1877–1879 г. – Юридически преглед, 1925, № 2, с. 57–61.

Шишков, С. Пловдив в своето минало и настояще. Пловдив, 1926.

ФОТОАРХИВЪТ НА АННА РОШКОВСКА, СЪХРАНЯВАН В ЦСВП „ПРОФ. ИВАН ДУЙЧЕВ“, КАТО ИЗВОР ЗА БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА КУЛТУРА

д-р Светозар Ангелов, ЦСВП

В Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“ към Софийския университет „Св. Климент Охридски“ се съхранява не само личният архив и библиотека на известния български професор медиевист и архивист, Иван Дуйчев, но и архиви на редица наши учени, сред които Асен Василиев, Атанас Шаренков, Веселин Бешевлиев, Велизар Велков, Анна Рошковска. В случая бихме искали да насочим вниманието на заинтересуваните специалисти към фотоархива на изкуствоведа проф. Анна Рошковска.

Съгласно методическите изисквания, за всеки архивен фонд, който се съхранява в даден архив, се съставя т. нар. *историческа справка* за съответния фондообразувател. Във връзка с разглеждания фонд, макар и с риск да не сме максимално обективни, относно въпросната историческа справка ще се позовем на нейната последна книга, с автобиографичен характер, издадена през 2003 г.: *Аз, другарката с полско име*¹. Самата Рошковска разказва историята на своята фамилия, проследява родословието си и разкрива своя благороднически произход, който дълги години е повод за едно *по-особено* отношение към нея в периода на социалистическа България. През този период провокативият, а според някои, и твърде подозрителен момент в нейната биография е произходът на баща ѝ Антоний Рошковски от стар полско-литовски аристократичен род. Известен представител на този дворянски род е Александър Аркадиевич Рошковски, който е дипломатически представител в освободена България, а

след това генерален консул на Русия в Битоля през 1895–1903. Бащата на Анна, Антоний Рошковски, е роден през 1902 г. Преди да навърши 18 години е мобилизиран курсант в кадетското училище и като такъв идва в България с армията на барон Врангел през 1920 г. Това впоследствие автоматически го определя като *белогвардеец*. През 1922 г. в България А. Рошковски получава диплома от Американския колеж към Християнския съюз за архитект и строителен инженер. До 1944 година работи, заедно със съпругата си Петруна Цветанова, в швейцарската филиална фирма *Казанджиев*. Съвременниците му го определят като: ... *интелигентен и фин човек, с широки интереси и култура*“ (Ал. БалеВСки).

Анна Рошковска е родена на 1 март 1937 г. в потомствено аристократично семейство, в което образованието и изкуството са на особена почит. През 1954 г. тя постъпва в Художествената академия в София и през 1960 г. завършва специалност живопис, където нейни преподаватели са големите български художници професорите: Илия Бешков, Иван Пенков, Борис Митов, Кръстю Чоканов и др. Към тях всички студенти изпитват уважение и респект, а Рошковска ги нарича *ЛИЧНОСТИ*. Според думите ѝ: ...*всеки път, когато проф. Борис Митов влизаше в ателието ни, внасяше елеганса на личност от едно забравено време.*

След академията (1965 г.) Рошковска започва работа към реставраторската група на създадения тогава *Културстрой (Националния институт за паметниците на културата – НИПК)*, чийто ръководител първоначално е полският специалист реставратор проф. Торвирт², а по-късно проф. Любен Прашков.

През следващите години тя участва в няколко специализирани художествени екипи, които извършват реставрацията на Храм-паметника „Св. Александър Невски“, Ротондата „Св. Георги“, Кремиковския и Роженския манастир, Байракли джамия в Самоков. Така възниква интересът ѝ към изследването и опазването на българското възрожденско изкуство – област, в която работи до края на живота си.

През 1965 г. Рошковска започва докторантура в *Института за изобразително изкуство* към БАН. Докторската ѝ дисертация е на тема: *Декоративната стенопис на самоковските възрожденски майстори*, с научен ръководител проф. Васил Захариев. Тя подчертава обаче, че голяма помощ ѝ оказва и проф. Асен Василиев. След това работи като научен сътрудник в Института по изкуствознание и в Института по фолклор в БАН.

Анна Рошковска е автор и съавтор на 11 монографии и повече от 400 научни и научно-популярни статии, посветени на българското въз-

рожденско изкуство, на културните връзки и влияния на Балканите от Западна Европа и Изтока³. В своите изследвания тя разглежда формирането и развитието на българската възрожденска култура като част европейските културни процеси на Новото време, търси въздействието и проявленията на европейското просвещение и хуманизъм на българска почва. Особен интерес проявява към ролята и развитието на декоративните елементи в художествената украса, използвани от българските възрожденски майстори, както в храмовото строителство (стенописната украса на църкви, джамии, синагоги), жилищното строителство, така и в каменната пластика, дърворезбата, народните шевици, накити, възрожденски печати и др. Всичко това виждаме отразено в снимковия материал в нейния фотоархив.

Проф. Анна Рошковска е член на Научния съвет на ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“ от началото на 90-те години на миналия век до смъртта си през 2010 г.⁴ Още приживе тя дарява на нашия институт 11 папки с авторски рисунки – възстановки на декоративни стенописни фризове от български храмове (вж. Ил. № 1). През 2000 г. предоставя за евентуално публикуване своя ръкопис *Самоков и неговата възрожденска живопис* (157 м. с., неиздаден). През същата година Научният съвет на ЦСВП, който има интердисциплинарен състав от 20 души, открива процедура за избора на Рошковска на *голям доктор*. Докторската степен по изкуствознание е присъдена на Анна Рошковска за монографията ѝ: *Европейски влияния в българското изкуство 18–19 в.* (С., 2000).

През 2010 г. Рошковска дарява на Центъра „Проф. Иван Дуйчев“ тридесет и седем книги от личната си библиотека, заедно със своя богат фотоархив, който съдържа 27 броя кутии от фотографска хартия със черно-бели, цветни снимки, ксерокс копия на снимки и изрезки от печатни материали. Това са общо 1 645 чернобели снимки с различни размери, голяма част от тях повтарящи се, а също 22 цветни снимки, 8 цветни негатива, 8 фотоленти и 2 микрофилма. Част от снимките малък размер са паспортизирани – каширани са на картончета, обикновено с размери 9x10 см, с описание и означение за съответния кадър. На практика самата Рошковска е извършила архивирането на своите фотоматериали. А в ЦСВП се извърши допълнителна обработка на фотоархива, в това число и съставяне на инвентарен опис. В резултат са идентифицирани някои фотографии без надписи, както и подреждане/систематизиране на снимките.

Като цяло архивните материали са в много добро физическо състояние. Кутиите са с описание на съдържанието им, като и част от

снимките са надписани, но не всички. Прави впечатление разнообразието от различни формати и най-вече многобройни детайли от всеки заснет обект, което е обяснимо предвид изследователските интереси на Рошковска, насочени към включването на съответния фотоматериал за научен анализ в публикациите, посветени на декоративните елементи в българското възрожденско изкуство. Освен фотографии на обекти, архивът съдържа и копия на документи: *писма, скици, копирки и рисунки* на известните самоковски зографи Захари Зограф, Станислав Доспевски, Христо Йовевич и Никола Образописов (Ил. № 2, № 3 и № 4).

Почти една трета от фотосите в този фонд е свързана със Самоков – възрожденските къщи, църкви, синагогата и джамията в града, както и с творбите на самоковските зографи в Рилския, Бачковския, Преображенския и други български манастири. Рошковска познава града от детска възраст и пази скъпи спомени от стария Самоков. Връзката ѝ с *града на зографите* е силна и обяснима. По майчина линия Рошковска има роднински връзки със самоковския род Зашеви (П. Зашев е протестант, един от редакторите на сп. *Християнски приятел*).

По време на бомбардировките над София през м. януари 1944 г. жилището на Рошковски е разрушено и семейството ѝ е евакуирано в Самоков. След години тя се връща в града като млад специалист от *НИПК* и наблюдава реставрацията на важни културно-исторически обекти. На първо място това е *Байракли джамия*, за която през 1977 г. Рошковска издава албум с обстойна изследователска студия⁵ (Ил. № 5 и № 6). През втората половина на 60-те години на ХХ в. Самоков се превръща в основна тема на нейните професионални изследователски интереси. По същото време Рошковска проследява реставрацията на Синагогата и *Сарафската къща*, както и на *Митрополитската църква*, *Бельовата църква* и църквата *Св. Никола*. Именно от този период (от 1965 г.) датират и снимките от нейния архив на споменатите паметници, заснети преди и по време на тяхната реставрация.

Тук публикуваме кадри от известни и не толкова познати културно-исторически паметници, които са изглеждали различно в миналото и преди извършените или неизвършени реставрационни и обновителни дейности. Целта е да отбележим променената външна декоративна украса на *Митрополитската църква* в Самоков (Ил. № 7 и № 8) след последните обновителни дейности от началото на нашия век. Считаме за уместно да публикуваме запазените стари фотографии на още два обекта от *Възрожденския Самоков*, рушащите се днес – *Образописова къща* (Ил. № 9 и № 10), и Синагога (Ил. № 11 и № 12), особено с оглед предстоящото им реставриране.

Пособен е случаят и със снимковия материал за джамията *Ибрахим паша* в Разград – също застрашен от години паметник на културата, на който предстои реставрация (Ил. № 13 и № 14).

Във фотоархива на Рошковска откриваме снимки и на вече несъществуващи обекти, каквито са например *Марчината къща* (Ил. № 15) и *Максимовата къща* (Ил. № 16) в Самоков. Попаднахме на редки и ценни архивни кадри от вътрешността на църквата в с. Сребърна, Силистренско (Ил. № 17), която преди години е рухнала, а на мястото ѝ през 2011 г. е построена нова. Откриваме и фотографии с детайли от интериора на Кремиковския манастир „Св. Георги“, както и на Билинския манастир „Св. Архангел Михаил“ (Ил. № 18 и № 19), а също и на реставрираните църкви „Св. Никола“ в Елена (Ил. № 20) и „Св. Петка“ в Белчин (Самоковско) (Ил. № 21 и № 22).

Днес всички тези фотографии са не само любопитен поглед назад във времето, но те са и възможност за сравнение на възстановени и реставрирани паметници, както и на такива, които подлежат на реставрация след дългия период от 60-те години на ХХ в. досега. Пример за това са главните църкви на Преображенския манастир (Ил. № 23) и на Бачковския манастир (Ил. № 24)⁶.

Използваме възможността за сравнение две архивни фотографии на един и същ стенопис на Захари Зограф над входа на параклиса „Св. Архангели“ в Бачковския манастир. Едната снимка е от архива на Анна Рошковска, а другата от този на Асен Василиев. През 50-те години на ХХ в. част от стенописа със светите апостоли Стефан и Петър е прясно покрит до пояс с боя, което се вижда ясно на снимката, направена от Василиев. По-късната снимка на същия обект от архива на Рошковска показва как боята постепенно пада и разкрива долната част на стенописите (Ил. № 25 и № 26).

Друга снимка от нейния архив е запечатילה стенописен орнамент от вече разрушена сграда в Бачковския манастир (Ил. № 27). Оказва се, че обработвайки един неголям архив, без особени предварителни очаквания към него, можем да открием интересни фотоси дори от сравнително добре проучен и реставриран български манастир.

Фотоархивът на Анна Рошковска не е само сантиментален поглед към миналото. Въпреки че голяма част от него е публикувана, той е особено ценен за специалисти изкуствоведи и реставратори, които могат да ползват запазените снимки в своята изследователска работа. Освен това, същите могат да се използват като илюстративен материал в преподавателската дейност.

Надяваме се, че с представянето на архива на проф. Анна Рошковска ще предизвикаме нов интерес към преобладаващия в състава му фотоматериал, събиран добросъвестно от нея и предаден за по-нататъшно съхранение и използване на ЦСВП.

Бележки

¹ *Рошковска, А.* Аз, другарката с полско име. София, 2003.

² Леонард Торвирт (1912–1967) идва в България през 1957 г., заедно със съпругата си Анна Торвирт и Виеслав Домасловски, като съдействат за реставрацията на ценни обекти в страната ни: Ротондата „Св. Георги“, Храм-паметник „Св. Александър Невски“, Боянската църква, Рилският манастир и др. Л. Торвирт е титуляр на катедрата по реставрация в университета „Николай Коперник“ в Торун, Полша. Вж.: Flik, J. Leonard Torwirt (1912–1967), *Ochrona Zabytków* 21/1 (80), 1968, 58–61; <<http://www.jasnagora.com/wydarzenie-5436>>.

³ Монографии на Анна Рошковска: *Възрожденска декоративна стенопис от самоковски зографи. С., 1982; Български възрожденски печати. С., 1982; Стенописен орнамент. С., 1985; Българска възрожденска глиптика. С., 1993; Захари Зограф. Ст. Загора, 1994; Станислав Доспевски. Ст. Загора, 1994; Евреите и българската градска култура (XVIII–XIX в.). С., 1998; Българското в мюсюлманските култови паметници по нашите земи. С., 1999; Европейски влияния в българското изкуство XVIII–XIX в.). С., 2000.*

⁴ *Почукайте и ще ви се отвори.* Летопис на Центъра за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“ (1986–2016). С., 2016.

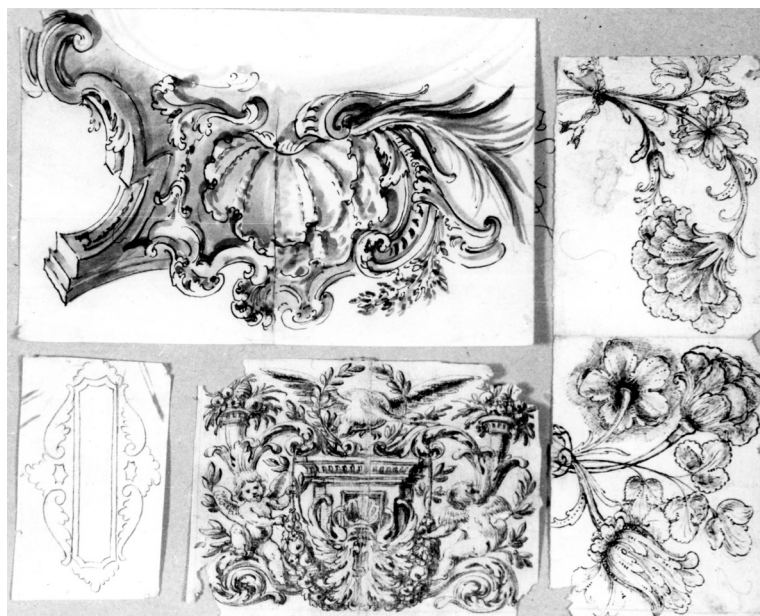
⁵ *Рошковска, А.* Байракли джамия. Самоков. [1977].

⁶ Реставрацията на Главната църква на Преображенския манастир започва през 2004 г. и продължава до 2016. Тя се осъществява от реставраторите Лозинка Койнова-Арнаудова и Светла Койнова-Мечкуева. От 2015–2016 г. започва и реставрацията на Главната църква на Бачковския манастир, под ръководството на проф. Гр. Григоров.

Приложения

Приложение № 1. Рисунки на декоративни елементи от Анна Рошковска
Архив Рошковска, ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“

Приложение № 2. Рисунки на Захари Зограф

Приложение № 3. Рисунок (копирка) на Станислав Доспевски

Приложение № 4. Рисунок (копирка) на Станислав Доспевски

Приложение № 5. Декоративни орнаменти от фасадата на Байракли джамия в Самоков

Приложение № 6. Интериор от Байракли джамия в Самоков

Приложение № 7. Източната стена на Митрополитската църква в Самоков, преди и след реставрацията

Приложение № 8. Декоративни елементи от фасадата на Митрополитската църква в Самоков, преди и след реставрацията

Приложение № 9. Детайли от външната украса на Образописовата къща в Самоков

Приложение № 10. Детайли от външната украса на Образописовата къща в Самоков

Приложение № 11. Синагога в Самоков

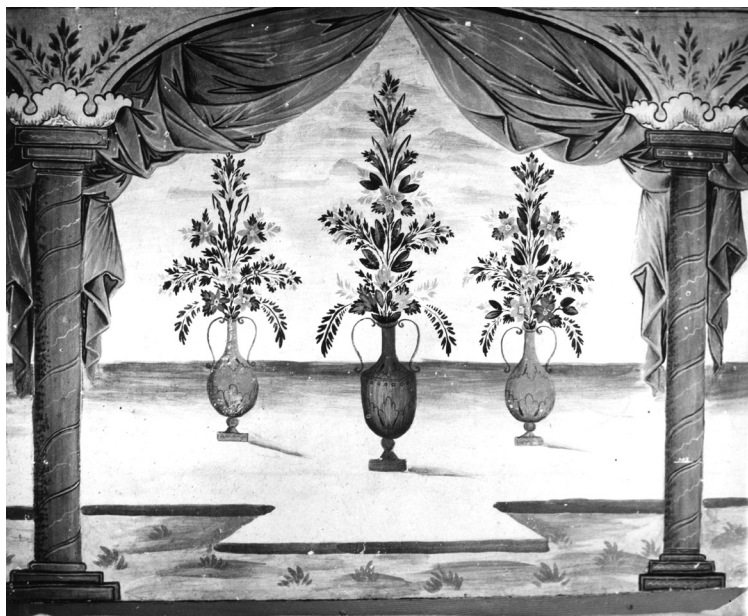
Приложение № 12. Синагога в Самоков

Приложение № 13. Джамията „Ибрахим паша“ в Разград

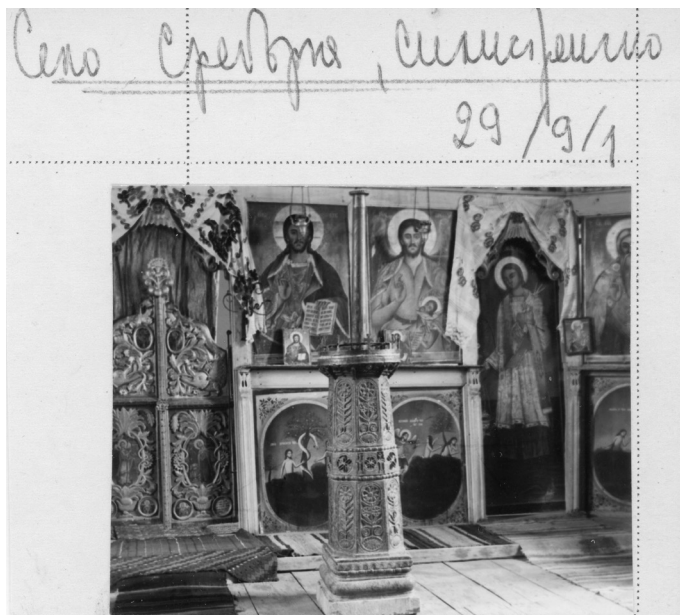
Приложение № 14. Джамията „Ибрахим паша“ в Разград – интериор

Приложение № 15. Декоративна украса в Марчината къща в Самоков
(несъществуваща днес)

Приложение № 16. Елементи от фасадата на Максимовата къща
в Самоков (несъществуваща днес)

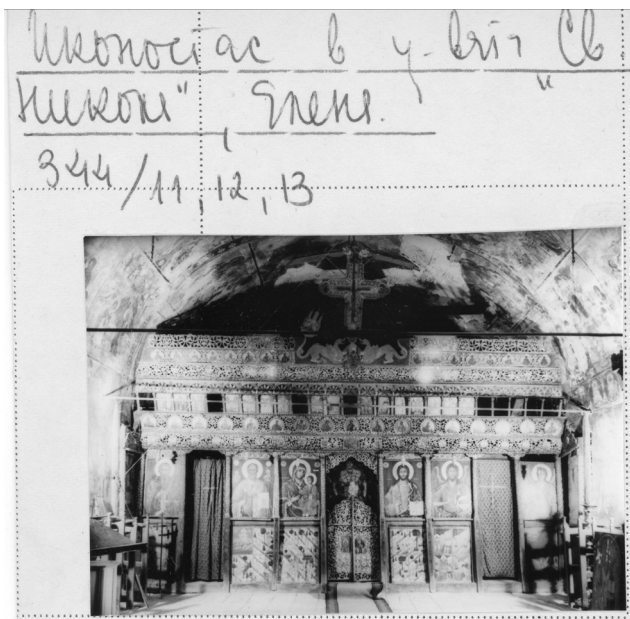
Приложение № 17. Интериор в църквата „Св. Архангел Михаил“
в с. Сребърна, Силистринско

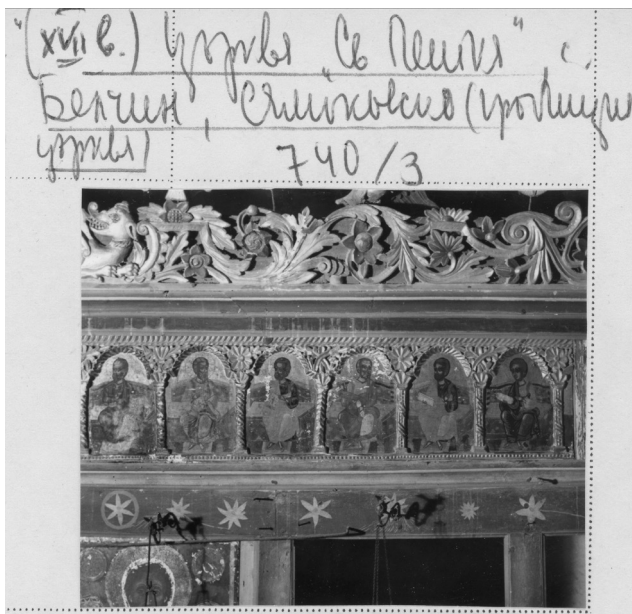
Приложение № 18. Детайл от стенопис в Кремиковския
манастир „Св. Георги“

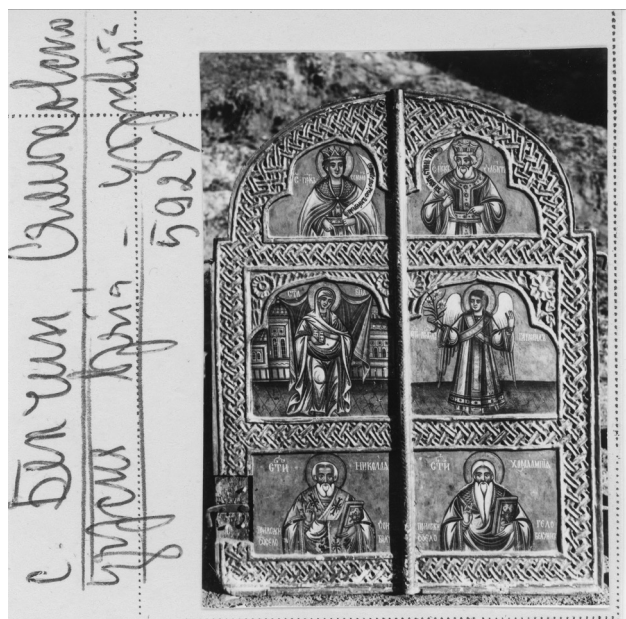
Приложение № 19. Детайл от стенопис в Билинския манастир
„Св. арх. Михаил“

Приложение № 20. Иконостасът на църквата
„Св. Никола“ в Елена

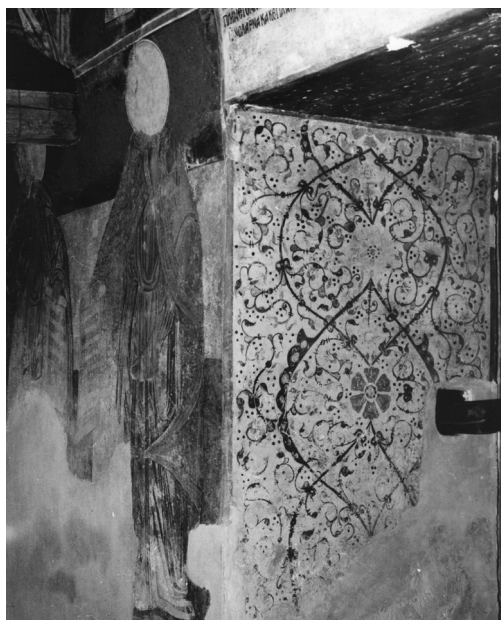
Приложение № 21. Интериор от църквата „Св. Петка“ в Белчин (Самоковско)

Приложение № 22. Интериор от църквата „Св. Петка“ в Белчин (Самоковско)

Приложение № 23. Декоративна украса от Преображенския манастир

Приложение № 24. Декоративна украса на прозорците от притвора на главната църква на Бачковския манастир

Приложение № 25. Стенопис на Захари Зограф при входа на параклиса „Св. Архангели“ в Бачковския манастир (Архив Василиев, ЦСВП)

Приложение № 26. Стенопис на Захари Зограф при входа на параклиса „Св. Архангели“ в Бачковския манастир (Архив Рошковска, ЦСВП)

Приложение № 27. Стенописен орнамент от разрушена сграда
в Бачковския манастир

ЧЕРВЕНИЯТ КРЪСТ: МИСИЯ, ДЕЛО, ДОКУМЕНТАЛНО НАСЛЕДСТВО

ас. д-р Таня-Йоана Минкова, ИИИ, БАН

Основният въпрос, който е заложен в представеното съобщение, е свързан с историческото знание, основаващо се на огромното грижливо съхранявано в съвременните национални архивни институции документално наследство. За целта се проследява мисията и делото на *Червения кръст*, като международно хуманитарно движение и организация, основана в Женева през 1863 г. от Анри Дюнан. Както е известно, това движение от самото начало досега неизменно е в защита на човешкия живот и здраве, за осигуряване на уважение към човешкото достойнство и за предотвратяване и облекчаване страданията на хората, без разлика на националност, раса, пол, религия или политически възгледи.

В рамките на темата са представени *Централен държавен архив (ЦДА)*, *Държавен военноисторически архив – гр. Велико Търново (ДВИ)*, *Български исторически архив към Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (БИА – НБКМ)*, където понастоящем се намират разнообразни по вид и съдържание документални свидетелства, свързани с мисията на *Червения кръст* в България в навечерието и по време на Втората световна война.

В *ЦДА* се съхраняват документи с уникално значение за дейността на *БЧК*, както и за международните отношения и съвместни изяви по линия на: *Италианския Червен кръст*, *Португалския Червен кръст*, *Гръцкия Червен кръст*, *Полския Червен кръст*, *Белгийския Червен кръст*, *Датския Червен кръст*, *Румънския Червен кръст* и др.

Общото в съдържанието на почти всички официални писма е състрадателната и милосърдна, но изключително полезна и мащабна работа по линия на *Червения кръст*. Също така, писмата са пропити с дълбока

вяра и надежда за необходимостта от подкрепа в името на милосърдието, но основното е предимно вярата в доброто и надеждата, че то съществува, като мотивация за мисията и програмите на *Червения кръст*.

По-конкретно, във *Фонд 156 К, оп. 1, а. е. 91* са запазени писма от и до о. Паисий, както и на *Съюза на техническия и периодичен печат в България, Българския лекарски съюз „Бранник“* и други относно милосърдните инициативи на *Червения кръст*, като: *отпускане на помощи за изпращане книги в чужбина, отпускане на санитарни материали, осигуряване на безплатно лечение* и т. н.¹

А а. е. 92 от същия фонд съдържа кореспонденция със *Съюза на руските ветерани от Освободителната война, Съюза за закрила на децата*, манастирите в Света гора и други относно настаняването на нуждаещи се от грижи и лечение, изпращане на детски креватчета, дрехи, лекарства, както и доклад за откриване клонове на споменатия *Съюз за закрила на децата* в Македония, а също сведения за болните под грижите на *Руския Червен кръст* и др. Хронологичните граници на документите в разглежданата архивна единица са от 16 септември 1938 г. до 25 декември 1942 г.²

Както отбелязахме, характерно за съдържанието на представените документи е идеята за милосърдие, взаимопомощ, надежда и вяра в силата на доброто, което не само е изписано под емблемата на движението и организацията на различни езици, но и в документалното наследство, намиращо се понастоящем в историческите ни архиви, като памет и пример за прояви на хуманност и човешчина.

В същата архивна единица е запазен и *Отчет за дейността на Делегацията на Руския Червен кръст* в България от 1940 г. В документа детайлно е отразена подкрепата от страна на *Руския Червения кръст* към бедните, децата, възрастните хора, студенти, учащи се и болни, както и разгърнатата мащабна благотворителна и хуманна дейност в тази насока.

По данни от *Отчета*, делото на *Руския Червен кръст* в София е отбелязано и с *милостивото внимание* на Негово Величество Царя и царското семейство, като по нареждане на Негово Величество на споменатата *Делегация* е предадено дарение от 2 000 лева за подпомагане на бедни руски бежанци у нас. А от името на Нейно Величество Царица Йоанна и Нейно Царско Височество Принцеса Евдокия на болницата на *Руския Червен кръст* е предаден плат за бельо на стойност над 20 000 лева. Освен това, лично министърът на *Външните работи и изповеданията* Ив. Попов дарява за коледните празници 6000 лева за нуждите

на руските деца, което е насърчително за проведената акция от сътрудниците на *Руския Червен кръст*³. Става въпрос за следните дейности в рамките на споменатата акция, които са обозначени в документа⁴:

- *Помощ за децата - учащи се и студенти;*
- *Подпомагане на стари хора и хронично болни;*
- *Благотворителна помощ, включваща медицинска помощ, в това число и помощ за туберкулозно болни, както и функционалност на лечебните заведения на „Руския Червен кръст“ у нас.*

В посочената а. е. 92 се съхраняват и документи, свързани с подготовката на помощен медицински персонал – т. нар. *самарянки*, за работа в освободените руски области по време на войната.

Въпросната подготовка включва провеждането на 3-месечен *самарянки курс* при *Руския Червен кръст*. За откриването на курса е получено разрешение от тогавашната *Главна Дирекция на Народното здраве* с писмо № 285 от 5 януари 1942 г.⁵

За обучението на *самарянките* са били ангажирани български, германски и руски лекари⁶, а за ръководител на курса – д-р по медицина и специалист по вътрешни болести Н. Н. Владимирски. Предвидено е занятията да се проведат в сградата на германското училище на ул. Париж № 5⁷. Самите курсове са безплатни, но посещението на теоретичните и практически занятия е задължително. Не са допускани повече от четири отсъствия⁸.

Чрез разкриването на тази дейност на *Делегацията на Руския Червен кръст* в България отново се потвърждава, че целта е да се осигури подкрепа на няколко социални групи, засегнати от бедност или нуждаещи се, сред които *деца и техните родители, студенти, възрастни хора, хронично болни*, както и подготовката на *самарянки/обучен персонал* с оглед подпомагане и лечение на болните. Тази дейност изцяло е в унисон с мисията на *Червения кръст* за милосърдие и състрадание, за взаимопомощ и подкрепа, за да не забравяме, че сме хора, а в основата на всичко е човечността.

От гореизложеното е видна осигурената взаимопомощ и съдействие, както от организации в лицето на *Американското дружество за подпомагане на руски бежанци* и *Върховния Комисар на Обществото на народите*, така и от страна на българската държава.

Международната кореспонденция и отношения на *Българското дружество „Червен кръст“* за периода от 3 януари 1941 г. до 24 декември 1942 г. са отразени в *архивна единица 93* в състава на разглеждания фонд 156 К, оп. 1, а именно: кореспонденция с: *Турския „Червен*

полумесец“, Португалския „Червен кръст“, Румънския „Червен кръст“, Гръцкия „Червен кръст“, Датския „Червен кръст“, Италианския „Червен кръст“, Полския „Червен кръст“ и др.⁹

В цитираната архивна единица се съдържат също и писма до Белгийския „Червен кръст“; до *Задругата на Българската колония* в Белгия (Брюксел); до Председателя на същата и др.

В следващата а. е. 94 са запазени благодарствени писма от *Германския „Червен кръст“*, изпратени до БЧК, за получени дарове, както и информация за специализацията на българските сестри в Германия, а също и *нареддания* за свободно преминаване през България на колетти от Германия за гръцкото население, *наредби* до местните съюзи на тютюнофабрикантите, розофабрикантите, министерства и други във връзка с посрещането и поднасянето на подаръци на 200 германски войници и офицери, пристигнали на лечение в България и др.¹⁰

В а. е. 95 се съдържа кореспонденция с редакцията на международното списание на *Червения кръст* в Женева, Гръцкия „Червен кръст“, *Централната агенция за военнопленниците* и други относно отчитане абонамента за списанието, издирване на изчезнали лица и военнопленници, и т. н. Хронологичните граници на посочената а. е. са от 25 август 1937 г. до 24 декември 1942 г.¹¹

Кореспонденцията с *Българска Народна Банка* и *Лигата на дружествата на „Червения кръст“* по превеждане на суми и отчитане на членския внос на дружеството се съхранява в а. е. 96, съответно за периода от 7 май 1937 г. до 10 юли 1939 г. Като приложение е запазен *Отчетът* на Главната каса на *Лигата* за периода 1940–1941 г., както и някои публикувани статии и др.¹²

Официалната кореспонденция с *Лигата на националните дружества на „Червения кръст“* в Женева за преведени суми на БЧК, информация за гражданската мобилизация и други са систематизирани в а. е. 97, в която са включени също и някои брошури, ръководство за даване на първа помощ и други, като хронологичните граници на документите са от 10 септември 1941 г. до 19 декември 1942 г.¹³

В а. е. 99 се съхраняват следните документи: *искане* на д-р Шнайдер да дойде в България като доброволец; *информация* за препращане на болни българи-работници от Германия в България; *апел* за събиране на помощи за гладуващи деца; *преписка* с легацията ни в Будапеща, Александровска болница, Български клуб-Солун и други относно изпращане на болни за лечение, предоставяне на дарения, списъци на вдовици, бедни и др.¹⁴

В цитираната архивна единица е запазен и документ, в който изрично се отбелязва, че Нестор Алексов Жиковски, сладкар от Будапеща, изпраща дарение на *Българския „Червен кръст“* чрез българската легация в града¹⁵.

За наводнението във Видин на 4 март 1942 г. и бързата намеса на *Българския „Червен кръст“* в помощ на пострадалото население ни предоставят сведения документите, намиращи се в *а. е. 212*. Както става ясно, *Върховното управление на БЧК* изпраща на място един помощен отряд от милосърдни сестри/самарянки и санитарии, и раздава на хората повече от 1 000 комплекта дрехи, голямо количество лекарства, уреди. Освен това, съвместно със Софийския клон на *БЧК* са отпуснати 400 легла и 400 одеяла с оглед бързото организиране подслоняването на пострадалите, за което се съобщава в *Окръжно писмо № 2112* от 14 март 1942 г. на *Българското дружество „Червен кръст“* до Председателите на клоновете на *Червения кръст* в Царство България¹⁶. Също така, Върховният комитет на дружеството отпуска от фонд *Обществени бедствия* парична помощ в размер на 130 000 лв.¹⁷

Милосърдно отношение към пострадалите при наводнението проявяват и чуждестранни дружества на *Червения кръст*, за което има данни в същата архивна единица. По-конкретно, става въпрос за писмо до редакцията с молба за обнародване на текст, който гласи, че *Турският „Червен полумесец“* е превел на *Българския „Червен кръст“* чрез Турската легация в София сумата от 200 000 лв. за подпомагане на пострадалото население от наводнението в град Видин¹⁸.

На свой ред, *Върховното управление на Българския „Червен кръст“* изказва своята голяма благодарност на *Турския „Червен полумесец“*. Сумата съответно е внесена във *Всенародния комитет за подпомагане на пострадалите жители на град Видин*¹⁹.

В същата архивна единица се съхранява и информацията относно обществени бедствия, война, маневри. Това са документите от вида: *окръжни писма, телеграми, списъци, писма за подпомагане на пострадалите от наводнения, таблици за количеството на падналите валежи*, за периода от 15 октомври 1940 г. до 1 август 1942 г.

В рамките на заявената тема не е възможно да бъдат отразени всички документи, съхранявани в съответните фондове и архивни единици, свързани с делото и мисията на *Червения кръст* през разглеждания период. Направеният преглед обаче показва, че документалното наследство относно мисията и дейността на *БЧК* е част от национално ни архивно богатство. Ето защо същото целенасочено и системно се съхра-

нява, опазва и използва като историческа ценност, автентична памет и източник на знания за бъдните поколения българи.

Бележки

- ¹ Ф.156К, оп. 1, а. е. 91, л. 1.
- ² Ф.156К, оп.1, а. е. 92, л. 1.
- ³ Пак там, л. 51.
- ⁴ Пак там.
- ⁵ Ф.156К, оп.1, а. е. 92, л. 36.
- ⁶ Пак там.
- ⁷ Пак там, а. е. 92, л. 70.
- ⁸ Пак там.
- ⁹ Ф.156К, оп. 1, а. е. 93, л. 1.
- ¹⁰ Ф. 156К, оп. 1, а. е. 94, л. 1.
- ¹¹ Ф. 156К, оп. 1, а. е. 95, л. 1.
- ¹² Ф. 156К, оп. 1, а. е. 96, л. 1.
- ¹³ Ф. 156К, оп. 1, а. е. 97, л. 1.
- ¹⁴ Ф.156К, оп. 1, а. е. 99, л. 1.
- ¹⁵ Пак там, л. 23–24.
- ¹⁶ Ф. 156К, оп. 1, а. е. 212, л. 11.
- ¹⁷ Пак там.
- ¹⁸ Пак там, л. 36.
- ¹⁹ Пак там.

ПРОФИЛАКТИКА ЧРЕЗ ИНТЕГРИРАНО УПРАВЛЕНИЕ НА ВРЕДИТЕЛИ-НАСЕКОМИ (IPM) В КОЛЕКЦИИ ВЪРХУ ХАРТИЕН НОСИТЕЛ

д-р Рени Марчева, СУ

Редица насекоми атакуват подвързаните материали, лепилата и другите съставлящи книгата елементи в библиотечните и архивни колекции. Обикновено те се привличат от затворени, непроветриви, замърсени и тъмни места и могат да причинят значителни повреди, преди да бъдат открити. Към благоприятните условия за развитие на насекомите можем да добавим и хранилищата с по-рядко търсени от читателите материали.

Библиотеките и архивите традиционно разчитат на химически вещества при провеждане на рутинната профилактика срещу вредителите и при реагиране срещу наблюдавана инфекция. Химическите съединения, ползвани при дезинсекцията на хранилищата, често не предпазват от заразяване, а при прилагането им след като насекомите вече са факт, не могат да поправят нанесените щети. През последните години тези съединения станаха все по-малко привлекателни поради нарастващото разбиране, че химическото им въздействие може да представлява опасност, както за здравето на персонала, така и за повреждане на колекциите върху хартиен носител. Тяхното прилагане вече се изисква само при кризисни ситуации, които заплашват от бързи загуби или когато вредителите не успяват да се поддадат на прилаганите други консервационни методи.

По-новите методи на унищожаване на насекоми, прилагани в библиотеки и архиви, като контролирано замразяване и лишаване от кислород, се оказаха обещаващи като алтернатива за лечение на съществуващи зарази. Но както и химическата обработка, те не предотвратяват атаката от насекоми.

Заразяването на книги и документи може да бъде контролирано чрез физични и химични въздействия, но целта на всеки, който отговаря за колекциите на дадена библиотека или архив, трябва да бъде предотвратяване на постъпването на вредители и причиняване на повреди. Профилактиката чрез използване на *IPM (Интегрирано управление на вредители)* е по-евтина и много по-ефикасна от скъпото лечебно третиране.

Визираното *Интегрирано управление на вредителите* е ефективен и екологосъобразен подход към управление на вредителите насекоми, който се основава на комбинация от практики. Програмите използват актуална и изчерпателна информация за жизнения цикъл на вредителите и взаимодействието им с околната среда. Тази информация с наличните методи на борба с вредителите се използва за управление на вредите от вредителите при най-ниски разходи и възможно най-малка опасност за хората, самите колекции, както и околната среда.

Ето защо специалистите по опазването препоръчват тази стратегия. Тя се основава на нехимични средства за предотвратяване и управление на заразяването с вредители, като: *контролираем климат; контролиране на източниците на храна за насекомите; контролиране на възможните места за навлизане на насекоми в сградата на библиотеки и архиви.*

Библиотечни и архивни вредители-насекоми

Повечето видове насекоми, които заразяват книжните колекции, не са привлечени от самата хартия, а от лепилата, съдържащи *туткал и нишесте*, които са по-лесно усвоими от целулозата, използвана за производството на хартия. Някои от насекомите атакуват и целулозата (т. с. *хартия и картон*), и протеините (т. с. *пергамент и кожа*), съдържащи се в книгите. Повреждането от насекоми не идва единствено от хранителните им потребности. Колекциите се повреждат и от прокопаните тунелчета, а също и от местата оформени за какавидиране, както и от телесните им секрети.

Сребърната рибка, книжните въшки и хлебарките са най-често срещаните библиотечни вредители.

Сребърна рибка

Същата достига дължина до 12,5 мм. Храни се с лепилото в харти-

ята. Механично я поврежда при дъвкане. Поврежда и книжните подвързии, за да достигне до по-долу разположените лепила. Храни се и с тъкани, най-вече коприна, памук и лен. Предпочита тъмни и влажни зони, където остава необезпокоявана за по-продължително време. *Сребърната рибка* изисква локализирана влажност над 70–80% за размножаване. Това са примитивни, безкрили насекоми, с три четинки в края на опашката си. Повредите нанесени от този вид се различават чрез разкъсаните, издраскани повърхности и неправилните дупки в хартията. Те са опасни вредители за страни с влажен климат, но при умерен климат се срещат най-често в стаи и мазета с влага.

Книжна въшка

Посоченият вредител се храни с микроскопични плесени, растящи върху хартията, а присъствието им разкрива проблем относно влажността в хранилището. Възрастните насекоми са безкрили и много малки – около 1–2 мм. Те се хранят с микроскопични плесени и редица субстрати, като *брашно, хартия, картон и лепила*, но не образуват дупки в хартията. Когато са малко на брой и щетите са минимални, но при по-голям брой се наблюдават разкъсвания по хартията. От друга страна, смачканите им тела могат да опетнят материалите и да инициират плесенен растеж.

Хлебарки

Те са всеядни, но предпочитат *нишестено лепило и протеини*. Хранят се и с *хартия, подвързии, лепила, кожи и тапети*. Хлебарките чрез дъвкане пробиват дупки в хартията и подвързиите, но могат и непоправимо да опетнят материалите със секретите си. Крият се в цепнатини, рамкирани обекти или пукнатини в стените.

Килимен бръмбар

Най-често се среща видът *Anthrenus verbasci*, който е деструктиращ относно текстил. Възрастните са дълги до 2–3 мм. Покрити са със сиви и златисти люспи. Летят при топло време и често се срещат върху первази-

те на прозорците. От яйцата им се излюпват къси, тлъсти и космати ларви, които са изключително малки – до 1мм, и могат да преминават през пукнатини. Същите растат до 5 мм. От растежа им остават празни космати кожи, които са първите признаци на съответна атака. По-конкретно, ларвите се разпростират нашироко и пробиват дупки в подвързиите и монтираните с животинско лепило части на книгите и документите. Те се хранят и с мъртви насекоми.

Кожен бръмбар

Един от представителите на семейство *Dermestes* е вида *Attagenus stirnovi*. Атакува *кожи, вълна*, в това число и килими. Храни се и с *дъбена кожа* в добро състояние. Живее върху мъртви насекоми, а също атакува книжни подвързии с животинско лепило. Възрастните са черни или тъмнокафяви, с дължина 6-10 мм. Ларвите също са тъмнокафяви, големи и много космати. Те силно повреждат обектите чрез прокопаване на тунели и тъй като са големи, правят големи дупки.

Дрешен молец

Редица видове молци причиняват сериозни повреди върху текстил, като рядко повреждат книги и документи. Ларвите им прокопават тунелчета в подвързиите, но не атакуват чисти и сухи материали.

С какво се хранят вредителите-насекоми?

Всички насекоми преминават през метаморфоза по време на жизнения им цикъл. Техният растеж е свързан с няколко етапа на развитие, докато се стигне до възрастното насекомо. Другите стадии включват *яйце, ларва* и *какавида* при пълната метаморфоза, а *яйце* и *нимфа* при непълната такава.

За повечето насекоми стадият *ларва* е най-повреждащ, тъй като това е времето, когато се извършва най-голямото хранене. При споменатите *книжни въшки* обаче възрастното насекомо нанася вредата върху документите.

Важно е да се запомни, че самите колекции не са единствен източник на храна за насекомите. Има широк спектър от храни, които се ползват от тях. Най-силно ги привличат хранителните продукти използвани от човека и техните отпадъци. Тъй като повечето сгради и колекции предлагат безкрайно разнообразие от храна за насекомите е ясно, че първият приоритет за ефективна превенция срещу вредителите трябва да бъде премахването на източниците на храна и силно да се подчертае необходимостта от стриктно поддържане на хигиена, както и правилно поддръждане на материалите в сградата.

Местообитание и размножаване

Първото условие за присъствие на насекоми-вредители е наличието на входи за проникване в съответната сграда. След като вече са влезли в сградата, те търсят влага, източници на храна и необозпокоявани места за размножаване. Различните видове насекоми изискват специфични стойности на температура и влажност на въздуха за своето развитие.

Места за проникване

Недостатъчно добре затворените прозорци или врати, а също и прозорците, оставени нарочно отворени, могат да осигурят входна точка за посочените насекоми-вредители. Пукнатините в стените и подовете, или отворите около тръби, също могат да бъдат входен път. Насекомите всъщност се промушват през изключително малки отвори. А вентилационните тръби и въздухопроводите могат да осигурят входни точки не само за насекоми, но и за птици и гризачи. Насаждения в близост до сградата – архивохранилище или библиотека, осигуряват отлични места за обитаване от насекоми, които след това могат да мигрират в дадената сграда през различни отвори. Освен това, насекомите-вредители могат да бъдат внесени във всяка сграда и чрез самите книги и документи.

Климат

Развитието на насекоми директно е свързано с температурата, тъй

като те са студенокръвни организми. При ниски температури развитието им се забавя и е възможно да спрат да се хранят и да растат. При по-високи температури насекомите се хранят по-добре. Повечето насекоми-вредители изискват за развитието си и влажна среда. Високата влажност насърчава плесенния растеж, който на свой ред осигурява храна на някои видове насекоми. Определени видове живеят при влажност по-ниска от 40%, при наличие на нишестено лепило. Оптималната температура за много насекоми е между 18–24°C. Повечето от тях ще загинат при излагане на температура под – 2°C за определен период от време. Оптималните нива на влажността на въздуха за тяхното разпространение са между 60–80%, а някои като книжните въшки и сребърната рибка се развиват и при по-високи влажностни нива.

Водни източници

Много от насекомите се привличат от влажните зони. Водопроводите, минаващи през хранилищата или в близост с тях, както тоалетни, кухни, килери и съоръженията за контрол на климата, са потенциални местообитания за насекомите и източници на вода. Постоянната влага върху покрива или на други места може да повиши нивата на влажността и да осигури благоприятна среда за посочените насекоми-вредители.

Източници на храна

Споменатите хранителни отпадъци от работни помещения, барчета и други източници осигуряват храна за насекомите, особено ако останат в съответната сграда за по-дълъг период от време. Засадени растения, в това число и цветя във вода – във вази, а също мъртви, умиращи и цъфтящи растения, благоприятстват наличието на насекоми. Много от вредителите живеят в силно замърсена среда, която често се създава в най-недостъпните места в сградите. Натрупаният пух, състоящ се от коса, кожа и други органични отпадъци, осигурява храна на *молците* и на *ларвите на килимния бръмбар*. След развитието си същите могат да се разпространят и в колекциите. Ето защо хигиената и правилното подреждане са от съществено значение за предотвратяване на поява на насекоми в сградите.

Условия за съхранение

Знанията за библиотечните сгради и формираната около тях околна среда са важни за премахване на източниците на вредители-насекоми. Даже в сгради с добър екологичен контрол може да има джобове, където насекомите да намерят по-благоприятни условия за развитието си. В много сгради, както отбелязахме, няма достъп до определени *мъртви пространства*. А когато те не се почистват редовно, се превръщат в резервоари на храна за вредителите. Въпреки че някои насекоми могат да проникнат в сградата и колекциите отвън, опитът за превенция в случая е от особена важност. Трябва да се предотврати също и гнезденето на птици около сградата, както и тяхното пребиваване в близост до нея.

Някои видове насекоми, които повреждат колекциите, се развиват в малки, тъмни, необезпокоявани за дълги периоди пространства, като: *кутии, кашони, ъгли, под библиотечните шкафове, зад мебелите*, или, с други думи, при условия, характерни за хранилища, в които се съхраняват материали с по-слабо търсене. Прахът и замърсяванията в тези зони спомагат да се осигури *гостоприемна среда за вредителите*. Мъртвите насекоми или техни остатъци също могат да привлекат други насекоми или лаврите им. Замърсяванията и затрупването/неправилното подреждане на практика затрудняват установяването на наличие на насекомите-вредители. Ето защо контролът на заразяването с насекоми изисква елиминиране, доколкото е възможно, на потенциалните местообитания за насекоми и на източниците на храна.

IPM стратегия

Интегрираната стратегия за управление на вредителите насърчава текущата поддръжка и почистване, за да се гарантира, че вредителите няма да намерят *гостоприемна за тях среда* в библиотечните и архивни сгради. Специализираните дейности в случая в случая са: *инспекция и поддръжка на сградата; контрол на климата; ограничаване на храни и растения; редовно почистване; подходящо съхранение; контрол на постъпващите колекции, за да се избегне заразяване на наличните материали; рутинно наблюдение за вредители*.

Важно е да се направи различаване между *стари повреди* и тези, които са *активни*, за да се определи дали е необходимо коригиращо лечение.

Най-добре е да се започне с реализиране на формална програма за борба с вредителите с първоначален преглед на сградата и всички хранилища. Трябва да се разбере, дали е имало проблеми с вредители в миналото, и как са бил решен съответният проблем, както и какъв е бил вредителят, и какви материали са засегнати. Всички потенциални местообитания на насекоми трябва да бъдат елиминирани. Има няколко условия, които трябва да бъдат спазени, за да се намали броят на насекомите-вредители в библиотеките и архивите.

Маршрути за влизане

Прозорците и вратите на сградите трябва да бъдат плътно затворени. Отворите около тръбите трябва да бъдат запълнени, както и пукнатините в стените или основите. Вентилационните отвори трябва да се проверяват за птици и гризачи. Свободната зона от растителност около библиотечната или архивната сграда трябва да е на 30 см.

Климат

Климатът трябва да бъде умерен, условията да са хладни и сухи. Специфичните особености зависят от нуждите на различните материали. В смесените хранилища температурата трябва да бъде $16 \pm 2^\circ\text{C}$ или по-ниска, а относителната влажност на въздуха да се поддържа $50 \pm 5\%$. Спазването на климатичните условия, препоръчани за опазването на книгите и хартиените документи ще помогне и за контролиране на популациите от насекоми.

Водни източници

Тръбите в колекторите и другите източници на вода, като *тоалетни, кухни* или *оборудване за контрол на климата*, трябва да се проверяват редовно, за да се предпазят от теч на вода. При събиране на конденз по тях, следва да се опаковат с изолираща лента. Неизползваните отводнителни отвори се запушват. Покривите и мазетата трябва да се проверяват периодично, за да се гарантира, че няма постоянна вода или наводнение.

Източници на храна

Растенията и откъснатите цветя трябва да бъдат изнесени от сградата. Консумацията на храна да се ограничи до салона за хранене на персонала. А служителите не трябва да се хранят на бюрата си. Всички хранителни продукти трябва да се съхраняват в плътно затворени стъклени или метални контейнери. Кошчетата трябва да се изхвърлят ежедневно.

Поддържане на хигиена

Хранилищата трябва да се почистват на всеки шест месеца. Всички райони да се проверяват за признаци на вредители поне веднъж месечно. Колекциите се наблюдават за петна и следи от гризане на насекоми от вида на: *малки дупки в хартията* или *липси в хартията и подвързиите*. Первазите на прозорците се проверяват. Под контрол са и зоните под библиотечните шкафове и зад рафтовете. Наблюдават се кутии и чекмеджета за признаци от дейност на насекоми. За целта се търсят *малки купчинки прах, тела от насекоми, яйца, живи насекоми*. Всички открити следи от насекоми веднага трябва да се почистят.

Постъпващи колекции

Особено важно е да се разработят стриктни процедури за справяне с новопостъпващите колекции, тъй като такива колекции, особено архивните колекции, често са били съхранявани в мазета и тавани, където е възможно да са били *гостоприемни* за вредители. Постъпващите материали се проверяват незабавно, за да се установи дали не се ли забелязват следи от зараза. Работи се върху чиста повърхност, покрита с *филтърна хартия* или друга *светла хартия*. Всички материали се изваждат от кутиите и папките, в които са внесени в библиотеката или архива. Разглеждат се подвързиите, книжните гърбове, наличните кухни. Проучват се рамковите подложки, обвивки и други придружаващи материали. Търсят се: *живи насекоми, ларви, тела или остатъци от мъртви такива*.

Материалите се прехвърлят в чисти архивни кутии, докато не бъдат обработени. При възможност, постъпилите материали се изолират в зона, Пространството, което ще се ползва за съхранение, докато мате-

риалите се обработват, трябва да е хладно, сухо и чисто, оборудвано със стелажи и т. н.

Старите кутии, се изхвърлят, освен ако не са с архивно качество и сме сигурни, че са чисти. Тези кутии могат да се ползват и за временна употреба, докато продължават да са чисти от насекоми. В идеалния случай обаче постъпващите материали трябва да се обработят и да се поставят в нови опаковки. В действителност обработването може да се забави и вътрешността на кутиите трябва да се проверява на всеки две седмици. *Тампон* или *лепкава лента* може да се постави върху страничната стена на всяка кутия, за да се подобри наблюдението. При този вид проверка могат да се установят *ларви* и *възрастни насекоми*, но е невъзможно да се видят *яйца* или *малки ларви*. При наличие на *външни следи*, като *дупки* и *прояждания*, е необходимо обектът да се постави под карантира/карантинира, за да се определи дали насекомото-вредител всъщност вече не се развива или е активно. При наличие на доказателства за насекоми, се провежда консултация със специалист по опазването или консерватор, преди да се продължи обработката. Материалите се вакуумират, при условие, че обектите не са чупливи, в найлонови пликкове. Кутията или пликът, в който е бил съхраняван даденият обект, се изхвърлят извън зданието.

Мониторинг на вредителите

Ефективното прилагане на програмата за борба с вредителите-насекоми изисква постоянно наблюдение на тяхната активност. Редовното наблюдение с помощта на капани предоставя информация за вида на насекомите, входните им точки, броят им, миграциите и как преживяват. Тази информация позволява идентификация на проблемните зони и разработване на специфична за видовете насекоми програма за лечение.

Въпросните капани работят на *принципа на скитащите насекоми*. Те могат да се заблудят да попаднат върху примамките, както и да се залепят върху нетоксичната повърхност от лепилото. Заловените насекоми трябва да бъдат идентифицирани, а информацията записана. Отбелязва се съответният стадий – *ларва* или *възрастна насекомо*. Ако е *ларва*, означава, че насекомото се е размножило в сградата. За определен период от времето на наблюдение се появява и картината на разпространението на насекомите.

Най-често се използват лепкави капани за насекоми, достъпни в специализираните магазини. Предлагат се и плоски капани, както и капани

с форма на кутии. Препоръчителни са най-леснодостъпните капани. Независимо от вида на капана, трябва да се поддържа последователност, за да могат данните да се интерпретират точно.

Основните процедури за наблюдение са следните:

- да се идентифицират всички врати, прозорци, водоизточници, източници на топлина, мебели по плана на сградата;
- да се идентифицират вероятните маршрути на насекомите и да се маркират местата на капаните върху подовия план;
- да се поставят номер и дата на капана;
- разполагане на капаните в зоните за наблюдение, както е посочено на плана на етаж;
- редовна инспекция и събиране на капаните;
- преместване на капаните: ако първоначалните резултата са отрицателни, залага се нов опит.

При подозрение за заразяване в определени зони, се поставят капани на всеки 10 метра. Трябва да се внимава капаните да не са в близост до колекциите, тъй като лепилото може да причини щети. Проверката на капаните след 48 часа от поставянето им ще идентифицира зоната, която е най-силно заразена.

Капаните трябва да се проверяват ежеседмично, най-малко в продължение на три месеца и трябва да се заменят на всеки два месеца, ако са пълни или губят лепкавостта си.

Документацията в случая е от съществено значение. Мониторингът ще бъде безполезен без нея. Броят на насекомите, видът им, техният етап на развитие, трябва да бъде записан за всеки капан. Отбелязват се също датите и местата - кога и къде са сменени капаните. Трябва да се съхраняват подробни записи на всяко доказателство за активност, живи или мъртви насекоми или техни екскременти. След като насекомите са били хванати, те се идентифицират, за да се определи каква заплаха представляват за колекциите. Тази дейност се извършва от биолог.

Методи на лечение

Важно е да се запомни, че наблюдаването на няколко насекоми е повод за мониторинг, за да се определи степента на проблема. Това не е непременно *кризисна ситуация*. В миналото наблюденията на насекоми, често причиняваше безразборно използване на инсектициди.

При ситуация обаче на сериозна зараза от насекоми, се налага директно лечение. Тази стратегия се използва като последна мярка. Предлагат се, както химическо въздействие, така и нехимическо въздействие. При възможност е по-добре да се използват нехимически средства.

Третиране на заразени обекти

Ако подозираме, че някакви обекти са заразени, те трябва да се изолират, обикновено в запечатани полиетиленови пликове или да се поставят в карантинна зона. Следва идентифициране на вида на насекомото и *вземане на решение за лечение, контрол или модификация на средата*. Изборът на коригиращото лечение ще зависи от тежестта на заразяването, вида на материалите и стойността им. Широкомащабно лечение трябва да се извършва само след получаване на мнение от консерватор или специалист по опазването.

Химически обработки

Инсектицидите се разделят на категории в зависимост от начина на използването и агрегатното им състояние. Общите химически обработки, използвани за контролиране на насекоми, включват: *аерозолни спрейове; антрактанти – вещества, които примамват насекомите в капани; примамки и гранули, които се консумират от насекомите; контактни и остатъчни спрейове, обикновено се впръскват в пукнатините, убиват при контакт или чрез абсорбиране на инсектицида, когато насекомото преминава през остатъка; прахове, като борна киселина или прах от силициев диоксид, които дехидратират насекомите или възпрепятстват вътрешното регулиране на вода; мъгла – използва се устройство, което суспендира инсектицида и разтворителя във въздуха; фумиганти – излагат заразения материал на смъртоносен газ.*

Споменатите *фумиганти* са сред най-токсичните инсектициди. Обикновено се суспендират в течност и се разпръскват. Остават във въздуха и лесно могат да се разпространят надалеч. *Етиленовият оксид* е *газообразен фумигант* и се е използвал често в библиотеки и архиви през 80-те години на миналия век. Газът е ефективен върху *възрастни насекоми, ларви и яйца*. Има обаче остатъчно действие в третираните материали.

Целевото третиране, чрез използване на одобрен инсектициден прах или спрей, може да бъде много ефективно за намаляване на броя на насекомите в сградата. Въпреки това насекомите често живеят на места, където е трудно да се прилагат инсектициди и ще влязат в контакт с тях само, когато скитат през третираните повърхности. Такива области са: *ъгли на стени, под, пукнатини в дърво, зад и под рафтове на стелажи и шкафове, мъртви пространства, като канали.* Инсектицид под формата на спрей може да бъде приложен именно към такива повърхности.

Праховете за изсушаване също могат да бъдат ефективни в *мъртви пространства*. Инсектицидите не трябва да се прилагат директно към обектите в библиотеките. Използването на аерозоли или въздушни спрейове не се препоръчва, освен ако не се налага да се контролират летящи насекоми. Такива обработки обаче постигат малък контрол над повечето вредители-насекоми, но могат да причинят замърсяване на съответните колекции и околната среда.

Трябва да се отбележи, че по принцип фумигантите и другите инсектициди могат да причинят не само повреждане на обработваните материали, но и дългосрочни и краткосрочни здравословни проблеми и на работещите с тях.

Нехимически обработки

Варианти на нехимически обработки са изучавани относно унищожаването на насекоми. Най-обещаващите са *контролираното замразяване и използването на модифицирана атмосфера*. Методите, които са се оказали неуспешни, включват използването на *топлина, гама радиация и микровълни*.

Ниски температури

През последните десетилетия *процесът на замразяване* бе оценен от гледна точка ефективността и потенциала му да причинява щети на музейните, библиотечни и архивни обекти. За целта са проучени: *промените в съдържанието на влага в обектите; скоростта на охлаждане; кондензационният потенциал по време на размразяването; устойчивостта на замразяване на музейните и книжни насекоми.*

Понастоящем намаляването на температурата се използва като ефективен метод за борба с вредните насекоми в библиотеки и архиви. При подлагане на хартиените материали на замразяване, обектите не замръзват, не се образуват кристали в тях. Замръзват само живите насекоми, притежаващи телесна вода. Процедурата трябва да се извърши с повишено внимание и необходими познания, защото книжните материали могат лесно да бъдат увредени. Процесът на замразяване не трябва да се извършва като рутинна или превантивна процедура, а само при доказана активност на насекоми-вредители. Това е *интервертно лечение* и не би трябвало да се използват безразборно. Прилагането му изисква обосновка, внимателно наблюдение и водене на пълна документация. Продължителността на въздействието е в зависимост от температурните нива, които се прилагат. Досегашните проучвания показват необходимост от въздействие от 6 до 10 дни при температура – 18°C или при температура от – 30°C, в продължение на 3 дни. Мокри предмети и предмети в нестабилно състояние никога не трябва да се подлагат на температури под температурата на замразяване.

При ползване на замразяващи устройства, трябва да бъдем сигурни, че фризерът няма особеност *без размразяване*. Тези уреди позволяват вътрешната температура да нараства периодично за премахване на натрупалите се кристали лед. Този процес ще позволява на обектите да се затоплят, нарушавайки ефективността на замразяващия процес. Консерваторът трябва да консултира и да определи потенциалната опасност от повреждане преди въвеждане на обектите в замразяващата атмосфера.

При замразяването могат да се унищожат всички етапи от жизнения цикъл на насекомото и процесът се използва от много библиотеки, архиви и музеи за обработка на колекциите им. Книгите трябва да се запечатват в полиетиленов плик и да се изложат на температури от -30°C, в продължение на 3 дни или при – 18°C в продължение на една, две седмици. Отделните пакети не трябва да се разполагат плътно във фризера, тъй като това може да забави процеса на замразяване. Най-важното е материалът да бъде замразен бързо. Това третиране обаче не е подходящо за ръкописи.

Книгите не трябва да се изваждат от пликовете докато не са се аклиматизирали до стайна температура и няма опасност от кондензация. Колекциите трябва да бъдат бавно размразявани - доведени до 0°C в продължение на 8 часа, а след това – и до стайна температура.

Изисква се да се води подробна документация за всяка фаза на лечението.

Контролираното замразяване се е използвало в различни институции през последните 15 години и отчетите за неговата ефективност са в голяма степен благоприятни. *Замразяването* е привлекателна процедура, защото не използва химикали и не представлява опасност за служителите в библиотеките. На практика същото може да се прилага върху повечето от библиотечните материали и не поврежда колекциите, според специализираната литература. Изследванията по разглеждания въпрос все още продължават.

Модифицирана атмосфера

Известно е, че *модифицираната атмосфера* се използва широко в селското стопанство и хранителната промишленост за контрол на заразяването с насекоми. Различни експерименти с *модифицирана атмосфера* са предприети от културни институции също преди около 15 години, като досегашните резултати са успешни. Следователно *модифицираната атмосфера* е обещаваща, но са необходими допълнителни проучвания относно оптималното време на експозиция и методите за различните видове насекоми. Очевидно не се нанасят вреди на колекциите, но не са направени изследвания относно постигането на дългосрочни ефекти.

Разглежданият термин се отнася за няколко процеса, а именно: *намалено съдържание на кислород, повишено съдържание на въглероден диоксид и използване на инертни газове, предимно азот.*

Нормално трахеите на насекомите се поддържат затворени, което позволява да се избегне дехидратацията, като се отварят само за момент, за да поемат въздух, респ. необходимия им кислород. Недостигът или липсата кислород принуждава насекомите да държат трахеите си постоянно отворени, но в резултат те губят вода/дехидратират се 10 пъти повече в сравнение с нормалните условия.

Модифицираната атмосфера може да се приложи в следните технически средства:

- в традиционна камера за *фумигация* или *преносим фумигационен балон*;
- в пластмасова торба с ниска пропускливост на кислород.

В камерата материалите се подреждат за третиране. За целта въздухът се изтегля от тях, а се вкарва азот или инертни газове, за да се осигури атмосфера, съдържаща по-малко от 1% кислород. След постигане

на посочената концентрация на кислорода, условията се поддържат при определена температура и влажност за необходимия период от време. Когато третирането на обектите приключи, вакуумът се освобождава, газовете се отстраняват, като самата камера се аерира, но материалите се оставят в режим на карантина, за да може да се оцени ефективността на проведеното лечение.

Процесът на обработка в споменатите пластмасови торбички с ниска пропускливост на кислород е подобен, с изключение, че материалите са запечатани в торбички с кислороден скафандър, който редуцира нивото на кислорода в опаковката до по-малко от това, необходимо за дишането на насекомите. В някои случаи торбичките се продухват с азот преди запечатването.

В тестове, проведени до момента, има различни времена на експозиция, както и температура и влажност. Тъй като изискванията за постигане на приемлив коефициент на смъртност са в зависимост от вида на унищоженото насекомо, както и от вида на използвания процес, все още няма общоприети насоки за прилагане на разглежданата *модифицирана атмосфера*. Ето защо е необходимо, преди започване на лечение с *модифицирана атмосфера*, да се проведе консултация със специалист.

Азотна аноксия

Този вид лечение включва поставяне на книгите в азотна атмосфера, за да се убият насекомите чрез лишаване от кислород. Той е ефективен само при концентрация на азота над 99,7%. В случая са необходими са продължителни периоди на експозиция от порядъка на 4–5 седмици при ниски температури от 15°–20°C, въпреки че при 25°–30°C насекомите могат да бъдат убити в течение на 1–2 седмици. Самото лечение трябва да се извърши в специално конструирана камера или опаковки, изработени от материал с ниска пропускливост на кислород. Азотът обикновено се нуждае от овлажняване, а нивата на кислорода се контролират чрез използване на кислороден монитор. Лечението може да се извърши и в по-малки опаковки при използване на азотен генератор.

Много изследвания досега са показали, че нивото на кислорода под 1% се изисква за унищожаването на повечето насекоми-вредители. Тези нива се постигат чрез използване на един от двата варианта: *динамичен* или *статичен*. *Динамичният метод* използва инертен газ, непрекъснато

вкарван под налягане в опаковката, за да се измести кислорода. Той може да включва или да не включва кислороден монитор, който да отчита кислородните нива и показва, кога газа трябва да се увеличи или намали. *Статичната система* също може да използва инертен газ за поддържане на ниски нива на кислород, но с тенденция да се използва периодично или чрез едно изпускане на газ. Най-често *статичната система* е тази, при която се използва кислороден скафандър или абсорбер за поддържане на ниски нива на кислород.

Кислороден скафандър

Малки обекти – такива като отделна книга, могат да бъдат запечатани в пликове с бариерен филм. Този филм съдържа химикали, които си взаимодействат с кислорода и го изтеглят от атмосферата на плика. Процедурата е лесна за изпълнение, но е ефективна само за малки обекти.

В момента *замразяването* и *модифицираната атмосфера* са най-обещаващата алтернатива на традиционните инсектициди. Те обаче остават експериментални, докато не се направят повече проучвания. А консерваторът е специалистът, който може да даде мнение, преди да се предприеме едно от двете лечения.

Що се отнася до посочената профилактика чрез *Интегрираното управление за вредители*, същата може да се използва за всички видове колекции, независимо дали са големи или малки като обеми.

- За да бъдат предпазени от вредители малките колекции, те трябва:
- често да се проверяват за признаци на вредители;
 - да се използват капани за вредители в местата за тяхното съхранение;
 - да се пазят чисти книгите и хранилищата;
 - да се избягва съхраняването на книги във влажни помещения.

Прилагането на *IPM* програма при големи колекции е по-трудна задача. Ето защо е важно да се определят приоритетите и да се планира обхващане на наличните колекция в конкретни стъпки. Предлаганият план за действие трябва да включва следните действия:

- проучване на ситуацията;
- осигуряване план на сградата или да се изготвят скици;
- провеждане на предварително проучване за определяне местата за достъп на вредителите, както и високорисковите зони и колекциите.

В плана трябва да се запише още:

- поставяне на капани за наблюдение;
- съставяне на подробен график за проверка на всички зони;
- проверяване граfiците за почистване, а при необходимост да бъдат променени;
- преглед на всички съществуващи договори за контрол върху вредителите;
- проучване на модела на движение на книгите към и извън библиотеката;
- установяване на карантинна стратегия за постъпващите книги;
- запознаване на ключовия персонал с целите на програмата и насърчаване на сътрудничеството относно изпълнението ѝ;
- идентифициране необходимостта от обучение на персонала.

При разработването на стратегия за *краткосрочна* и *дългосрочна* ИРМ трябва да се определят бюджети, които могат да осигурят съответното финансиране: *обучение, поддръжка на сгради, грижи за колекции, мебели за съхранение*. Също така, необходима е и ежегодна преценка на ИРМ.

Препоръчителна литература

Kingsley H. et al. Integrated pest management for collections. Proceedings of 2001: A Pest Odyssey, London: James and James, 2001.

Pinniger, D. B., Pest management in museums, archives and historic houses, London: Archetype, 2001.

Pinniger D. B. Pest Management – a practical guide. Cambridge: Collections Trust, Cambridge, 2008.

Strang, T. and Kigawa, R. Combatting pests of cultural property. CCI Technical Bulletin 29, Ottawa: Canadian Conservation Institute, 2009.

Winsor P., et al. Integrated pest management for collections. Proceedings of 2011: A Pest Odyssey, Ten years later. London: English Heritage, 2011.

ЗНАНИЯ И УМЕНИЯ НА АРХИВИСТА: ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТО „ОРИЕНТАЛСКИ СБИРКИ“

Милена Колева-Звънчарова, НБКМ

В Българската национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ) вече 140 години се съхранява оценявания като трети по големина и значимост в света османотурски архив. Неговото създаване, развитие и организация привнасят допълнителна уникалност, дължаща се на особености, които са добре известни в общността на архивистите¹. Историята на отдел *Ориенталски сбирки* свидетелства за усилията, които са полагани за създаването и продължаващата подготовка на кадри, които да отговарят на потребностите от подреждане, класиране, аотиране, публикуване, разкриване на съхраняваното документално богатство (без този списък от дейности и функции на архивиста да е изчерпателен).

Въпреки признатото значение на разглеждания архив и осъзнатата потребност от многопрофилни познания за обезпечаване на неговото успешно функциониране, към днешна дата липсва система за изграждане и предаване на професионални знания и умения на архивистите, които работят в него. Именно поради значимостта на този архив проблемът надхвърля рамките на пряко отговорната институция и си струва да бъде представен на вниманието на общността от архивисти, изследователи и потребители на информацията, която се съхранява и съдържа в ценните документи.

* * *

Професията *архивист* е включена в списъка с т. нар. *регулирани професии*, като: ... *дейност или съвкупност от дейности, която е от обществена значимост и/или е от съществено значение за живота и*

*здравето на хората*². С това законодателят безспорно признава важноста на професията и прави опит да създаде норми, които регламентират професионалната подготовка, изискванията, практикуването ѝ³. Официалната характеристика на съдържанието на професията се позовава на общите очаквания относно дейностите и функциите на архивиста: ... *в съответствие с европейската и световна практика, архивистът в Република България планира и организира системите и процедурите за съхраняване на текущи документи и на такива, които имат историческо значение, управлява и поддържа колекциите от всички типове носители и подпомага широката общественост при достъп до тях*⁴. За проследяване на конкретните изисквания към архивистите в *Ориенталски сбирки* обаче е необходимо да бъдат припомнени познатите факти.

Документалната колекция на архива включва 500 000 архивни единици на три източни езика – османотурски, арабски, персийски. Хронологичният обхват на съответните документи е от XV до началото на XX в., като те са от цялата територия на Османската империя. Във видово отношение също цари богато разнообразие – *дефтери, сиджли, фермани, берати, арзухали* и други документи с произход от органите на централната и местната имперска администрация, както и лични документи, кореспонденция и т. н. При това, все още не са изчерпани възможните изследователски теми, във връзка с които архивът представлява интерес, в областта на политическата, икономическата, социо-културната история, селищните и генеалогичните проучвания⁵.

За осигуряването на качествена обработка на документите и последващ достъп на изследователите до тях, съобразно със съвременните архивни стандарти, архивистът в *Ориенталски сбирки* е необходимо да има познания по съответния език (най-вече османотурски – мъртъв език, арабографичен), а също по история на Османската империя, историческа граматика, както и редица специални исторически дисциплини, сред които османска дипломатика, палеография, кодикология, филигранология. Не по-малко важно е архивистът да познава отлично особеностите на исторически установилата се сложна организация на архива и специфичната класификационна схема, въведена от проф. Борис Недков през 50-те години на XX в.

Съвсем различен жанр представляват колекциите от ориенталски ръкописи (4 000 тома) и старопечатни книги (над 2 000 тома), за работата с които от архивна гледна точка са необходими допълнителни, профилирани знания и умения, които се придобиват и натрупват понякога единстве-

но и само чрез професионална практика. Дори само от приведените примери е видно, че обхватът на изискванията към архивиста в *Ориенталски сбирки* съществено надхвърля регламентиранияте функции на професията.

Институционалната принадлежност на архива към Националната библиотека добавя специфична тежест към задълженията. По-конкретно, налице е тенденция дейностите да се измерват спрямо индикаторите, заложи в *Стандарта за библиотечно-информационно обслужване*⁶, приет през юни 2015 г., в който обаче липсват индикатори, адекватни на архивната реалност и потребности относно визираните документи и ръкописи. Същевременно, законово регламентираното методическо ръководство от страна на компетентния орган в Архивно-информационния сектор – Държавна агенция „Архиви“ (ДАА), на практика липсва⁷.

Какъв е залогът при опазването на *Ориенталските сбирки*, като част от националното ни културно наследство? Защо да ги опазваме и само опазването достатъчно ли е те да са достъпни и използвани от изследователите и всички заинтересувани потребители на документна информация за миналото у нас?

Това е само малка част от въпросите, породени от запознаването ни със спецификата на този уникален национален исторически архив. Залогът е да преодолеем болезнения си национален комплекс и да приемем ориенталските ръкописи и документи като собствено културно наследство. Това ще бъде възможно когато преминем отвъд физическото съхранение на колекцията и осигурим отговарящ на съвременните изисквания достъп в условията на мрежовото общество, в това число и форми на социализация.

Къде и как се подготвят архивисти за работа в специализирания архив на отдел *Ориенталски сбирки*? Отговорът вероятно е известен на всички в архивната ни общност, но доколко са осъзнати последиците му и защо е толкова важно да се акцентира върху комплексната същност на професионалните изисквания към архивиста в този отдел?

Според *Закона за културното наследство*, като *културно наследство* се определя, както *документалното наследство*, така и *книжовните и литературните ценности*⁸. Освен това, в чл. 4 на *Рамковата конвенция на Съвета на Европа за значението на културното наследство за обществото*⁹ се посочва, че: ... *всеки, сам или колективно, има правото да се ползва от културното наследство и да допринася за неговото обогатяване*. Въпреки че цитираната конвенция не е ратифицирана от Р. България, поради което и не поражда за нас правни последици, тя бележи посоката на европейското развитие по темата за културното наследство. Същото не

само се възприема като източник за икономическо развитие и социално приобщаване, но и се приравнява към основните човешки права.

На този фон липсата на адекватна професионална подготовка води до компромисно изпълнение на професионалните задължения и намален капацитет, което в крайна сметка задълбочава най-същественния проблем (също публично добре известен) – все още слабата разкритост на разглеждания архив. Това обстоятелство не засяга единствено сравнително малката общност на изследователите-ориенталисти. Поради значимостта и уникалността на архива, а и от гледна точка съществуващата законна уредба, същият отдавна би следвало да се разглежда и като част от националното ни културно наследство. На практика липсата на адекватно управление на културно-историческия информационен ресурс, съхраняван в *Ориенталски сбирки*, което да осигурява неговото устойчиво развитие чрез приемственост в подготовката на кадри, всъщност засяга вече цялата общественост. Липсата на необходимите знания и умения, респ. професионална квалификация за работа с архивните документи и ръкописи, концентрирани в *НБКМ*, компрометира процеса на опазване и социализиране на културното ни наследство, което, както отбелязахме, е в противоречие с националното и европейското законодателство.

Без да се навлиза в дълбочината на европейската философия по въпроса за културното наследство, заслужава да се отбележат някои от тенденциите и оперативните мерки, включени в т. нар. *Работен план за култура 2015–2018 г.*¹⁰ В приоритетна област Б, *културно наследство*, се открояват две теми: *за основаното на участие управление на културното наследство (обществен сектор, частни заинтересовани страни, гражданско общество)*¹¹ и *за уменията, обучението и трансфера на знания (традиционни и нови професии, свързани с културното наследство)*. Посочените текстове засягат и очакванията към България, в качеството ѝ на страна-членка на ЕС, доколкото се описват конкретни възможности за действие в посока към преодоляване на съществуващите дефицити у нас в областта на културното наследство.

Какви са възможностите за преодоляване на описания проблем? Очевидно, сегашните университетски бакалавърски и магистърски програми у нас не предлагат необходимия образователен модел, който да отговаря на практическите потребности, като същевременно да е и икономически ефективен. С течение на времето обаче е създадена богата образователна практика¹², която би могла да се използва за осигуряване на описаното професионално образование и квалификация. Друга

потенциална възможност е човешкият фактор. Когато стане въпрос за ориенталските документи, често се твърди, че у нас няма специалисти, доколкото те са далеч от самата архивна работа. Това не е причина обаче същите да не бъдат привлечени за участие по разкриването на архива. Именно тези специалисти биха могли да създадат общност от заинтересовани професионалисти, които да допринесат за поставянето на вниманието на обществото и оторизираните институции на съществуващите проблеми, за да бъдат решени по-бързо. Това би означавало да се приложи на практика *основано на участие управление в обществена полза в името на опазването и социализирането на книжовно-документалното културно наследство, съхранявано в отдел „Ориенталски сбирки“*.

В случая наличието на реален проблем може да се обвърже и с възможността за въвеждане и отстояване на съответните професионални стандарти. Изцяло от професионалната общност, представена от архивисти, османисти, арабисти, ориенталисти, историци, културолози и други, зависи какъв избор ще се направи: *да се остави проблема в рамките на пряко отговорната институция и да очаква решения спрямо възможностите ѝ или да се консолидира за участие в преодоляването му, като докаже потенциал за гражданска и професионална активност в обществена полза*.

За да е оправдано разглеждането на концепцията за основаното на участие управление обаче е необходимо отново да се изясни реалната и потенциална значимост на *Ориенталските сбирки* в НБКМ за съвременното българско общество. Може да се формулира и по-кратко: *за ко-го работи или би могъл да работи отдел „Ориенталски сбирки“*.

Ако в случая пропуснем акцента от дневния ред на Европа, който през 2018 година не случайно е върху културното наследство, рискуваме да си останем с традицията на всяка годишна конференция по архивистика представител на отдел *Ориенталски сбирки* на Националната библиотека да повтаря трафарета за третия по големина и значимост османотурски архив в света, докато постепенно смисълът напълно и безнадеждно избледнее, без да сме успели да го уловим, капитализираме и на свой ред да го предадем в наследство.

Бележки

¹ Вж. *Иванова, Св.* Историкът и неговият архив (За класификационната схема на Ориенталския отдел на НБКМ). – В: Българската университет-

ска архивистика като образователен модел – история и бъдеще. Университетски четения по архивистика. Том I, С., 2009, изд. Фабер, с. 282–295.

² Закон за висшето образование (Допълнителни разпоредби, пар. 4в), обн. ДВ бр. 112 от 27.XII.1995 г., и Закон за професионалното образование и обучение (Допълнителни разпоредби, пар. 1, ал. 11), обн. ДВ бр. 68 от 30.VII.1999 г.

³ Неуспелият опит професията *архивист* да бъде премахната от *Списъка с регулираните професии в Република България* е коментиран от *Нейкова, А.* Българският модел за развитие на архивно-информационния сектор: между традициите и универсализма. – В: *Архивология, професионално образование по архивистика и архивни институции – Quo vadis?* Университетски четения по архивистика. Т. V, С., 2017, с. 16.

⁴ <www.nacid.bg> (посетен на 25.IV.2018).

⁵ Списък с публикуваните тематични описи на османотурски и арабски документи от архива на отдел „Ориенталски сбирки“ може да бъде видян на електронната страница на НБКМ: <http://www.nationallibrary.bg/wp/?page_id=258&lang=bg>.

⁶ <http://mc.government.bg/images/Site/Standart_biblio.pdf>.

⁷ Съгласно *Закона за Националния архивен фонд*, обн. ДВ бр. 103 от 29.XII.2009 г.

⁸ Закон за културното наследство, обн. ДВ бр. 19 от 13.III.2009 г., чл. 6, т. 10 и 13.

⁹ Известна като „конвенция от Фаро“, приета на 27.II.2005 г.

¹⁰ Заключения на Съвета и на представителите на правителствата на държавите членки, заседаващи в рамките на Съвета, относно *Работния план за културата за периода 2015–2018 г. (2014/С 463/02)*.

¹¹ *Кабаков, Ив.* Институциите на културното наследство и основаното на участие управление. – В: *Библиотека*, 2018/3, с. 98–104.

¹² Примери за постиженията в теорията и практиката на преподаването по архивистика в Софийския университет например биха могли да се проследят в цялото течение на *Университетските четения по архивистика*, чието начало отвежда към 2005 г., а електронните им издания са достъпни чрез Електронната библиотека по архивистика и документалистика: <http://electronic-library.org/content/university_readings_archivistic.php>.

**ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ОСОБЕНОСТИ
НА ОСМАНОТУРСКИТЕ ДОКУМЕНТИ
ОТ КАНЦЕЛАРИЯТА НА МИДХАТ ПАША, ВАЛИЯ
НА ДУНАВСКИЯ ВИЛАЕТ, СЪХРАНЯВАНИ ВЪВ
ФОНДА НА ОТДЕЛ „ОРИЕНТАЛСКИ СБИРКИ“
В НБКМ**

Севдийе Али, НБКМ

В основата на настоящото проучване е един изключително интересен и богат, но все още необнародван масив османотурски документи от фонд 112 (Русе)¹, който съдържа документи, издадени *от и до* канцеларията на обособения през октомври 1864 г. *Дунавски вилает*². Въпросните документи отразяват началния етап от съществуването на новосформираната провинция, както и предприетите крачки по нейното устройване от Ахмед Шефик Мидхат паша, който е назначен за управител на същата през периода 1864–1868 г.³ Целта е да се допълнят от извороведска гледна точка съществуващите изследвания върху живота и дейността на Мидхад паша⁴.

Ще бъдат представени архивни документи както от канцеларията на валията Мидхат паша, така и от различните административно-управленски нива: *вилает, санджак, каза*. Съхранените документални свидетелства дават представа за тогавашната административна практика, в това число и оформянето на документите на различните институции с оглед техните йерархични и административни отношения и отговорности чрез ясно дефиниране на отделните адресати. По този начин се разкрива фактическото упражняване на контрола от страна на централната власт спрямо провинциалната администрация, а също и динамиката на техните отношения, както и провинциалните инициативи за прокарва-

нето на нови политики, които впоследствие са одобрени от централните органи на държавната власт.

Преди да представя някои от групите документи, ще си позволя накратко да припомня малка част от биографията на Мидхат паша, която обяснява еволюцията му на по-късен етап в кариерата му, свързана с важни законодателни и административни реформи през разглеждания период. Административната кариера на Ахмед Шефик започва, когато той е на тринадесет години и преминава през различни етапи: писар в една от канцелариите към Високата порта, а впоследствие и към Дивана в провинции в Анадола, в канцеларията на великия везир и т. н.⁵. Забелязан е от председателят на *Висшия съвет по правосъдие* – Мустафа Решид паша, и става част от неговия екип⁶. Там става свидетел на приемането на нови закони, наредби по нов модерен европейски образец, научавайки спецификите на държавната документация и кореспонденция. Несъмнено, ключови моменти в биографията на тази забележителна личност са двете мисии в българските земи – през 1855 и 1857 г.⁷ Те му позволяват да се запознае с проблемите на най-ниската степен на административното управление, а това му помага да изгради по-нататък стратегията си за бъдещите реформи. Още през тези години той внася предложение за *реорганизация на местната власт чрез засилване на централизма*.

Следват обиколки на Мидхад из европейските столици Париж, Лондон, Брюксел, Берлин и Виена, по време на които той изучава икономиката, селското стопанство, търговията и комуникациите в Европа. Видяното затвърждава неговата идея за необходимостта от неотложна реорганизация и реформи за модернизирание на Османската империя.

През 1859 г. Мидхад паша е назначен за главен секретар на Висшия съвет⁸. През 1861 г., той заема поста на валия на Нишки еялет⁹. През лятото на 1864 г. е привлечен в екипа, изработващ *Закона за образуване на Дунавския вилает*¹⁰, като една от първите области, в която е създадено управление по нов образец. По-конкретно, вилаетът е своеобразно *опитно поле* за делата на реформаторите Али паша и Фуад паша¹¹. Ролята на Мидхат паша за изработването на вилаетския закон е безспорна. Съгласно закона се предвижда във вилаета да се създадат административни и съдебни съвети (*меджлис*). Чиновниците в тях се назначават от централната власт. Освен това в тези съвети е дадена възможност да участват и представители на немюсюлманските общности (*българи, арменци, евреи*), които са назначавани чрез избор¹². Извършената реформа е пряка последица от приложението на *Гюлханския хатишериф* от 1839 г. и *Хатихумаюна* от 1856 г.¹³

Вилаетският закон от 1864 г.¹⁴ цели да регулира и ограничи едноличната власт на валиите в провинциите, като се въведе смесена форма на управление, контролирана от централните държавни органи, съвместно с местните органи на властта. В *Закона* се предвижда в *еялета Румили* да се създаде голяма административна единица, наречена *вилает*, която да е образец за последваща цялостна административна реформа. В нея се включват *санджаците Ниш, Видин, София, Тулча, Варна и Русе и Търново, еялетите Видин и Силистра... под названието Дунавски вилает*¹⁵.

Съставът и компетенциите на административните съвети в по-малките единици на *вилаета* – *санджаците и казите*, са уточнени в посочения *Закон за образуване на Дунавския вилает*.

През ноември 1864 г. Мидхат паша пристига в Русчук (дн. Русе), за да поеме поста на генерал-губернатор на новосформирания *Дунавски вилает*¹⁶.

Документите на османотурски език от този период, съхранявани понастоящем в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, са разнородни като състав. Те предоставят богат фактически материал, осветляващ в детайли редица аспекти от задълженията, функциите и компетенциите на провинциалната администрация в *Дунавския вилает*.

Значителна част от тези документи произхождат от канцеларията на валията Мидхат паша¹⁷, както и от: неговия помощник и съдебен ревизор Мохамед Неджиб¹⁸, от Абдуллах Рифат – каймакам на валията и счетоводител¹⁹, от ес-сейид Мустафа Нури-негов помощник във вилаета (*муавин*)²⁰, от ес-сейид Мехмед Ариффи – началник на местния вилаетски кадастър²¹, от Абдуллах Кямил–инспектор по вписванията във вилаета²².

Сред разглежданите документи имаме податка и за името на Ахмед Рифат ефенди²³, назначен за секретар в канцеларията на вилаета през април 1866 г. от секретариата на финансовото ведомство.

Сред докладните записки, съставяни от канцеларията на валията до финансовото ведомство, се разкрива голямо многообразие от дейности и компетенции. Една от най-важните дейности от началото на неговия мандат е свързана с въвеждането на задължителен регистър на административните длъжности за всички чиновници, придружени с личните данни за лицата и месечните им възнаграждения²⁴. Валията е задължен да изпраща регулярни сведения и за отстранените от служба чиновници²⁵; за преглеждане счетоводството на подали оставка или преместени²⁶.

Интересно е да се отбележи, че още преди да е изтекла година от назначението на Мидхат паша на поста валия през юли 1865 г. в *ариза* до

тогавашното *Министерство на финансите* се съобщава за текучество на кадри в провинциалната администрация и за съставяне на регулярна информация за целият чиновнически състав и полицейски служители²⁷.

Значителна част от официалната кореспонденция от канцеларията на валията, някои от тях и с личния му печат, се отнасят до: *отпускане на средства на преселници, заселени в покрайнините на вилаета*²⁸; *назначаване проверка на тимариоти, пенсионирани военнотружещи в проверочните списъци по различни причини*²⁹; *уреждане на лихвени дялове от облигации като издръжка на наследници от различни приходоизточници*³⁰.

В архивния фонд присъстват и решения от заседанията (*мюзакере*) на *Общия вилаетски административен съвет (Меджлис-и умуми-и вилает-и Туна)*³¹. По времето на Мидхат паша сесии на *Общото вилаетско събрание* са свиквани на два пъти – през март 1866 г. и октомври 1867 г.³² Включени са и решения на административните и съдебните съвети на вилаета³³.

Представеният документален масив за периода на валийството на Мидхат паша разкрива десетки имена на мутасаръфи, каймаками, мюдюри, писари и финансови началници, чиновници и членове на административните и съдебни съвети във вилаета³⁴. Тук намират място и официални писма, съставени от канцелариите на *Дивана* и на *Великото везирство* в османската столица, изпратени до *Дунавския вилает*.

Визираните документи – предимно *писма, писмени сведения, изложения, съобщения, доклади, донесения (арз, ариза, инха) и писмени заповеди (мектуб)*, са съставяни от валията и подопечаната му администрация. Документи от вида *протоколи (мазбата), разписки (сенед) и разяснения (шерх)* са издавани от административните съвети на вилаета, санджаците и казите в *Дунавския вилает*. *Преписките (тахрират)* са на вилаетската управа с различни централни институции в столицата.

Част от подобрите документи са с адресат канцеларията на вилаетското счетоводство. През разглеждания период се срещат имената на двама от счетоводителите на вилаета – Абдуллах Рифат, който известно време заема поста и на заместник-валия, счетоводител и член на *Вилаетския административен съвет* от м. март до м. май 1865 г.³⁵, а от м. декември 1866 г. до м. ноември 1867 г. счетоводител (*мухасебеджи*) е Ибрахим Едиб, който впоследствие е и финансов началник (*дефтердар*) към областната управа³⁶.

Канцеларията на вилаетското счетоводство съставя приходно-разходните балансови таблици на отделните административни единици на

тримесечна база, в които са включени паричните постъпления и реализираните разходи. Същата предоставя регулярни сведения чрез месечните регистри (*шехрие дефтери*) и балансовите таблици (*джедвел*)³⁷. Месечните балансови таблици предоставят подробна информация за касовите плащания и приходите на санджаците, както и данни за разпределените данъците за селищата в *Дунавския вилает*. По-конкретно, информацията се отнася за Русе, Шумен, Разград, Търговище, Свищов, Плевен; Никопол, Силистра и Тутракан. Освен това, документацията, издадена от вилаетското счетоводство, включва и данни за разходите за заплати на местните чиновници – валии, мутасаръфи, каймаками, мюдюри и писари, регистратори, ревизори, бирници и пазачите в затворите, разходи за полицията, за армията, за флота; за корабостроителницата в Дунавски вилает, но също и за канцеларските разноски на отделните санджааци, като средствата често биват отделени от местните каси.

В документалния масив за периода са включени и сведения издадени от и за местния кадастър. Функциите на *Дирекцията на кадастъра във вилаетския център (Дефтер-и еманет)* са изключително разнообразни. Посочената институция е натоварена с подготовката на кадастралните планове, а също и със съставянето, поддръжката и съхранението на регистрациите на записите/регистрите на недвижимите имоти, както и с издаването на временни разписки на собственици на недвижими имоти: *къщи, дюкяни, покрити сгради, воденици, полски имоти*. Името на ес-сейид Мехмед Арифи като началник на въпросната институция фигурира в няколко документа. Мехмед Арифи оглавява Вилаетското управление на кадастъра през периода от м. май 1866 г. до м. януари 1868 г.³⁸

Сред съхранените архивни свидетелства са документи, подпечатани от първия директор на статистическата служба в *Дунавския вилает* – Абдуллах Кямил. Най-раното обозначаване на името му е от м. юни 1866 г. в качеството му на главен вилаетски инспектор по вписванията за *Дунавския и Босненския вилает*³⁹. Той е отбелязан предимно в документи, свързани с разпределение на емлячни данъци⁴⁰, покрити сгради и *теметуат*⁴¹ за еснафа.

В един от документите е разкрито и името на Артин Чирасян, мощен директор в *Дирекция по земеделие* на Дунавския вилает⁴².

Сред достигналите до нас документи са и разписки от телеграфа и митническите служби, както и няколко документа от *Управителния съвет на Вилаетското дружество на колата*⁴³, което е създадено по времето на Мидхат паша.

Вилаетският съдебен съвет в Русе издава протоколи за безстопанствените животни, които не са потърсени от собствениците си в предвидения от закона срок и са предложени на търг. Тази процедура е част и от предприетата кампания по преброяване на животните в *Дунавския вилает*. Както вече изяснихме, това задължение е в компетенциите на инспектората по вписванията. Съхранените протоколи на съдебните съвети от казите Джума-и атик (Търговище), Зищови (Свищов), Никболу (Никопол), Силистре (Силистра) разкриват доста интересна картина. Вероятно тези документи са част от целите на кампанията на местната администрация, стартиралата през пролетта на 1866 г., чиято задача включва описването на домашните животни в седемте санджака на вилаета⁴⁴.

Интересен дял от разглеждания документален комплекс съставляват вътрешноведомствените преписки в границите на вилаета, а също от вилаета до административните центрове на санджаците и обратно, както и кореспонденцията, водена с отделните министерства и дирекции в столицата. Най-многобройна сред тях е групата на преписките между министерството на финансите и вилаетската канцелария, както и с подчинените му канцеларии: *Счетоводство по ценните книжа*, *Счетоводство по разходите*, *Счетоводство по приходите* и *Счетоводство по постъпленията*.

Отделна група документи може да се обособи от недатираните документи в дадения архивен фонд, по отношение на която направих някои допълнителни уточнения, свързани с адресата, тематиката и значението на съдържащите се в съответните документи сведения. Същите се отнасят до дейността, задълженията и компетенциите на чиновниците от различните отдели и бюра във вилаета, като се споменават и във вилаетския официоз в *Дунав*. Въпросните уточнения реално отразяват първите стъпки по устройването на новосформирания *вилает*. За да се определи времето им на съставянето им, се наложи да ги сравня с текстовете от публикуваните закони в корпуса *Дюстур*⁴⁵, както и с включените в четиритомната поредица на Христо Арнаудов *Пълно събрание на държавните закони, устави, наставления и високи заповеди в Османската империя*⁴⁶, а също и с известията във в. *Дунав*. Установих, че включените в тази група нормативни документи, в това число извадки от закони, постановления, правилници, инструкции, са от разглеждания период. Към същата група се отнасят и *указанията*, *инструкциите* и *правилниците*, които отразяват уредбата на местните съвети, начинът на попълване и поддържане на различните видове *регистри* от администрацията във връзка със събирането на *десятька* и воденето на статистиката за населението, възлагани на

кметовете, религиозните служители (*имами, православни християнски свещеници*), както и на специални комисии⁴⁷, заедно с *Инструкцията за уреждане на записите в регистрите на население и работата на писарите, занимаващи се преброяването и регистрацията на населението (вукуат кятибите)* и пр. Сред тях е и *Правилникът за определяне на наказанията, за водене на разпит и за съдене на уличените в престъпления данъчни чиновници*. Към тази група спадат и обявленията: *за проверка на паспортите на пасажерите пътуващи, пътуващи с параход по Дунава; за задължителното издаване на пътен лист на членовете на еснафа и селяните, отиващи от една каза в друга*⁴⁸.

Заклучение: Представеният документалният масив е изключително богат и разнороден. Той отразява първите крачки от съществуването на новосформирания *Дунавски вилает* под ръководството на неговият пръв управител Мидхат паша. Вероятно изборът да оглави първата устроена по нов образец провинция не е случаен, предвид богатия му управленски опит, натрупан през годините, когато е чиновник в *Дивана* и *Великото везирство*, а също и в резултат от участието му в няколко поредни мисии по разследване на висши държавни чиновници в империята.

Всъщност, проучената документация показва, че вилаетската канцеларска практика следва стриктно модела, зададен ѝ от централната администрация. Представените документи отразяват различни и интересни аспекти от функциите и компетенциите на провинциалната администрация и илюстрират на практика модернизирването и реформирането на османската администрация.

Бележки

¹ Изследването е резултат от дългогодишното ми проучване по темата, което обхваща 214 архивни единици от архивен фонд 112 (Русе), съхраняван в Ориенталски сбирки - НБКМ. Изказвам сърдечната си благодарност на проф. д-р Стоянка Кендерова за идеята за работа с документите, свързани с канцеларията на Мидхат паша, както и за методическите насоки.

² *Плетньов Г.* Мидхат паша и управлението на Дунавски вилает. В. Търново 1994.

³ Според Г. Плетньов, към началото на 1868 г. губернаторът се оттегля, за да поеме председателството на *Държавния съвет* в османска-

та столица, но се връща обратно във връзка с преминаването на четата Хаджи Димитър и Стефан Караджа, което ще рече на 5/17 юли 1868 г. – вж. Цит. съч., с. 175. Този факт се потвърждава и в откритото сведение в представения документален масив документ със сигнатура: *НБКМ – Ориенталски сбирки, Ф. 112, а. е. 608*, който е с дата 23 февруари 1868 г./29 шевал 1284. Същият е с най - късна дата относно името на Мидхат паша като валия на *Дунавския вилает*. В сведение от 8/20 март 1868 г. се споменава за бъдещото назначение на Мидхат паша като председател на *Държавния съвет* и за Сабри паша като негов приемник. Тази информация се потвърждава и от телеграма, изпратена от Цариград, в която се известява, че новоопределеният главен вилаетски управител Н. В. Сабри паша пристигнал в столицата и до една седмица ще пристигне в Русе – В: в. *Дунав*, год. IV, бр. 259, от 10/22 март 1868 г. (10 март 2884/27 зилкаде 1284). Същата информация се съдържа и в доклада на френския консул Шефер от 14/26 април 1868 г. за предстоящото идване на новият губернатор Сабри паша на 18^{-и} април, а на 22 април е прочетен фермана за неговото назначение. *Вж.:* Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Доклади, донесения, инструкции, разпореждания, телеграми, писма и записки на европейски дипломати и на висши служители на Османската империя. С., 1988, с. 98 – док. № 34. Съществува и сведение за гласувани извънредни пълномощия на Мидхат паша за смазване на тези чети. На 16 юли 1868 г. той пристига в Русе, но като извънреден комисар на правителството. Цит. съч., с. 163, док. № 97

⁴Тук няма да се спираме подробно биографичната научна литература за Мидхат паша, а само щ отбележим някои от по-значимите изследвания, които са с принос относно разриването на факти за дейността на Мидхат паша като държавник и реформатор на своето време: *Pakalın, M. Z. Midhat Paşa. İstanbul 1940; Tanzimat. Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile. İstanbul Maarif Matbaası 1940. С. I. (посветен на стогодишнината от Танзимата); Фадеева, Ир. Мидхат Паша – жизнь и деятельность. Институт Востоковедение, Изд. Наука. М., 1977; Uluslararası Midhat Paşa Semineri. Bildiriler ve Tartışmalar. Edirne 8–10 Mayıs 1984. Ankara: TTK Kurumu Basıevi, 1986 (доклади от международен семинар, посветен на Мидхат паша, проведен на 8–10 май 1984); Плетньов, Г. Мидхат паша и ... В. Търново, 1994; Бакърджиева, Т. На крачка пред времето. Държавникът реформатор Мидхат паша (1822–1884). Авангард принт – Русе 2009; Shaw, S. and Ezel. Kural Shaw. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Cambridge University Press 1977. Vol. 2; Davison, R. Reform in*

the Ottoman Empire 1856–1876. Princeton, 1963; *Yılmaz, Ozgür*. Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Taşra İdare Meclisleri (1840–1871). (The provincial Administrative Councils of the Tanzimat Period (1840–1871). – В: *History Studies*. International Journal of History. Vol. 6, December 2014, Issue 6, с. 253–280 – <<http://www.historystudies.net/dergi/tar20151286336.pdf>>; *Gençoğlu, Mustafa*. 1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeni Yapılanma. – В: Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2011, 2 (1), с. 29–50; *Тодорова, М.* Общоползните каси на Мидхат паша. – В: Исторически преглед. 1972, кн. 5. с. 58; *Плетньов, Г.* Административно стопанската политика на турската власт в Дунавския вилает (1864–1868). – В: Трудове на ВТУ, 1975, с. 5–31; Административно–стопанска политика на турската власт в Дунавски вилает (1864–1868). – В: Т. ВТУ. 1976, № 2, с. 1–92; *Akgün, Seçil*. Midhat Paşa'nın Kurduğu Sandıkları: Ziraat Bankası'nın Kökeni. – В: *Uluslararası Midhat Paşa Semineri. Bildiriler ve Tartışmalar*. Edirne 8–10 Mayıs 1984. Ankara: TTK Kurumu Basıevi, 1986, с. 185–212; *Koç, B.* Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Vilayetlerindeki Yenilikçi Valiliği. – В: *Kebikeç* 18 (2004), ss. 407–415; *Ortaylı, İ.* Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri. TTK Basımevi – Ankara 2000. ss. 56–61; *Yücel Yaşar*. Midhat Paşa'nın Bağdat Vilâyetindeki Alt yapı Yatırımları. – В: *Uluslararası Midhat Paşa Semineri. Bildiriler ve Tartışmalar*. Edirne 8–10 Mayıs 1984. TTK Kurumu Basıevi – Ankara 1986. ss. 175–183; *Saliba, N. E.* The Achievements of Midhat Pashas Governor of Province of Syria, 1878–1880. – В: *In Middle East Stud.* 9 (1978), ss. 307–323; *Arikan, Z.* Midhat Paşa'nın Aydın Valiliği (Ağustos 1880 – Mayıs 1881). – В: *Uluslararası Midhat Paşa Semineri. Bildiriler ve Tartışmalar*. Edirne 8–10 Mayıs 1984. TTK Kurumu Basıevi – Ankara 1986. ss. 127–164; *Karakoç Dövençi, Fulya*. Osmanlı Orta Doğusu'nda İdari Kurumlardaki Reformist Düzenlemeler. – В: *Akademik Orta Doğu*. Cilt 9, Sayı 2, 2015. с. 148–178; *Бакърджиева, Т.* Русенското исляххане: част от образователната реформа на Османската империя. В: *Studia Balkanica*. Т. 23 (Изследвания в чест на чл.-кор. проф. Страшимир Димитров). Съст. В. Тодоров. С., АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001, с. 325–338; *Тафрова, М.* Реформаторската дейност на Мидхат паша в Дунавски вилает (1864–1868). В: *Общуване с Изтока*. Юбилеен сборник посветен на 60-годишнината на проф. Стоянка Кендерова. С., 2007. с. 214–220; *Мучинов, В.* Миграционната политика на османската империя в българските земи през XIX в. (до 1878 г.). С., 2013; *Кендерова, Ст.* Болници за бедни и преселници в Дунавския вилает. С., 2015; *Добрева, М.* Идеята за създаване на исляхханета и тяхната

мрежа през 60-те –70-те години на 19 век. В: Из живота на европейските провинции на Османската империя през XV–XIX в. Сборник изследвания в памет на проф. д. и. н. Елена Грозданова. С., ИК „Гутенберг“, 2016, с. 679–699; *Ortaylı, İ.* Midhat Paşa'nın Vilayet Yönetimindeki Kadroları ve Politikası. – В: Uluslararası Midhat Paşa Semineri. Bildiriler ve Tartışmalar. Edirne 8–10 Mayıs 1984. TTK Kurumu Basıevi – Ankara. 1986. ss. 227–233. *Kılıç, S.* 1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Midhat Paşa.– В: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 37, 2005, ss. 99–111; *Çelik, M.* Tanzimat in Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province\ 1864– 1868. D Master Thesis. Ankara 2007 – <<http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003316.pdf>>; *Balkanlarda Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilayeti Valiliği.* Libra kitap 2010 ; *Koyuncu, A.* Vilayeti'nde Nüfus ve Demografi. (1864–1877). – В: Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turcic. Volume 9/4 Spring 2014, p. 675–737. Ankara – Turkey; *Petrov, M. V.* Tanzimat for the Countryside: Midhat Paşa and the Vilayet Danube, 1864–1868. Prinston University Department of Near Eastern Studies. PhD Thesis, 2006; *Acar, Kadir.* Osmanlı Devleti'nde Bir İdarî Reform Denemesi: Tuna Vilayet (1864–1868). (Doktora tezi), Ankara, 2013. *Аманасов, Хр.* Развитие на земеделското кредитиране в Дунавския вилает: „общополезните каси“ през 60-те и 70-те години на XIX век. С., 2017.

⁵ *Бакърджиева, Т.* На крачка пред времето. Държавникът реформатор Мидхат паша (1822–1884). Русе, 2009. с. 31.

⁶ *Çelik, M.* *Balkanlarda Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilayeti Valiliği.* Libra kitap 2010. ss. 27–28.

⁷ *Плетньов Г.* Мидхат паша ... В. Търново 1994. с.11–12; *Т. Бакърджиева.* На крачка пред ... Русе, 2009. с. 37–39.

⁸ *Меджлис-и валя (МВ)* – институция, създадена през 1838 г. във връзка с подготовката на реформите през Танзимата, както и на законите и наредбите, уреждащи изпълнението на решенията на *Държавният съвет, Високата порта* и *Военния съвет*. След оповестяването на Гюлханския хатишериф (1839 г.) *МВ* е натоварен с нови функции. От 1840 г. е преместен в сградата на *Високата порта*. През 1854 г. е създаден и *Меджлис-и али Танзимат (Висш съвет по реформите – МАТ)*, който поема основно законодателната дейност свързана с реформите, а *МВ* съсредоточава дейността си предимно върху назначенията, уволненията на низши държавни чиновници в провинцията, градоустройството, наследствата, дисциплинарните дела и нарушения, делата от админи-

стративен характер, поземлените спорове и други второстепенни за административното управление въпроси. През 1861 г. МАТ и МВ са слети и дават началото на *Меджлис-и ахкям-и адлие*. Вж. Meclis-i Valâ-i Ahkâm-i Adliye. – İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı. Ankara, 2003. С. 28, ss. 251–251.

⁹ *Alptekin, İlker*. Midhat Paşa'nın Niş Valiliği (1864–1868). (Üksek lisans tezi – дипломна разработка). Niğde, 2011. Проучването се основава на документални свидетелства, издирени в *Османския архив* на Република Турция. То е посветено на тригодишното управление на Мидхат паша като валия на *Нишкия еялет*. Акцентира се върху факта, че за прав път *валията* пребивава като *генерал-губернатор* в балканските провинции на империята. Специално внимание се отделя на предприетите мерки за сигурността, икономическото развитие, благоустрояването на еялета, инфраструктурата, образованието и успешната миграционната политика на Мидхат паша. Тези инициативи той прилага по-късно и в новосформирания през 1864 г. *Дунавски вилает*. *Коç, В.* Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Vilayetlerindeki Yenilikçi Valiliği“. *Kebikeç* 18 (2004), ss. 407415; *Göyünç, Nejat*. Midhat Paşa'nın Niş Valiliği Hakkında Notlar ve Belgeler. – İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi 12 (1982), ss. 279–316.

¹⁰ *Закон за учредяване на Дунавски вилает*, 7 ноември 1864 г. Tuna vilâyâti namile teşkîl olunan dâirenin idâre-i umûmiyye ve hususîyyesine ve t'auyûn olunacak me'mûrlarların sur intihâbları ile vezâif dâîmasına dâir nizâm-nâmedir, 7 cemâzi ül-âhir 1281). – В: *Düstûr def'a-i sâniyye*. İstanbul 1282. с. 516.

¹¹ *Shaw, S. and Ezel. Kural Shaw*. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Cambridge University Press 1977. Vol. 2. с 88–89.

¹² *Ortaylı, İ.* Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri. ТТК Basımevi – Ankara 2000. ss. 56–61. *Тафрова, М.* Танзиматът, вилаетската реформа и българите. Администрацията на Дунавския вилает (1864–1876). София, 2010.

¹³ *Davison, R.* Reform in the Ottoman Empire 1856–1876. Princeton, 1963. с.143. Shaw, S and Ezel Kural Shaw. Цит. съч., с. 57, 59–60; 78–81; 118.

¹⁴ *Kılıç Selda*. 1864 Vilâyet Nizamnamesinin Vilâyetinde Uygulaması ve Midhat Paşa – Ankara Üniversitesi Dil ve Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi, 2005, Sayı: 37, Cilt: 24, ss. 99–111. В изследването е разгледано приложението на *Закона за вилаета от 1864 г. и ролята на Мидхат паша*. Подчертава се, че *Закона за учредяване на Ду-*

навския вилает и Вилаетския закон са два отделни законодателни акта, и че съществуват някои различия между тях относно заеманите длъжности на управителите в санджаците. В чл. 2 на *Вилаетския закон* санджакският управител се нарича *мутасаръф*, а в чл. 2 на *Закона за Дунавския вилает* същият се *каймакам*. Разлики са открити и в чл. 30–33. По отношение на лицето, отговарящо за финансовите дела на вилаета в *Закона за Дунавския вилает* е наречен финансов началник (*мал мюдюрю*), а във *Вилаетския закон* счетоводител (*мухасебеджи*). *Коюнси, Ашкн. Tuna Vilâyeti'nde Nüfuz ve Demografi. – Turkish Studies – International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. Ankara – Turkey. Volume 9/4 Spring 2014, p. 675–737*; Статията е посветена на населението и демографията на Дунавски вилает (1864–1877). В началото на изследването прави преглед на значимостта и същността на създадения през 1864 г. на *Дунавски вилает* като пилотен за Османската империя, преди повсеместното му въвеждане. Текстът на *Закона за Дунавския вилает* е подготвен от Фуат паша и от Мидхат паша, съгласуван със Специалния съвет на министрите (*Меджлис-и махсус-у вюкеля*) и утвърден от султан от Абдулазиз (1861–1876) с ираде на 13 октомври 1864 г. Коюнджу подробно се спира върху наличието на *Закона за Дунавския вилает* от 1864 г., както и на *Правилника на устройството на Дунавския вилает*, обнародван на 26 октомври 1864 г., със *Закона за Дунавския вилает* от 7 ноември 1864 г., а също и на *Закона за вилаетите* от 1867 г. и *Закона за общото управление на вилаетите* от 1871 г., изследвайки различията им, което не е цел на настоящата разработка.

¹⁵ *Düstûr*, Цит. съч., с. 516. В новосформирания *Дунавски вилает* са включени бившите еялети *Ниш*, *Видин* и *Силистра*. За повече информация вж.: *Kılıç Selda. 1864 Vilâyet Nizamnamesinamesi'nin Tuna Vilâyeti'nde Uygulaması ve Midhat Paşa – Ankara Üniversitesi Dil ve Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi, 2005, Sayı: 37, Cilt: 24, s. 104.*

¹⁶ Сред изследователите на Мидхат паша и на Дунавски вилает няма единно мнение относно датата на поемане на губернаторския пост в Русе. Предположенията им се основават на консулски доклади и мемоари на съвременници на събитието. Долната граница на периода на валийството се съотнася към периода 22 октомври–6 ноември 1864 г. Вж.: *Плетньов, Г. Мидхат паша и ...*, с. 41; *Бакържиева, Т. На крачка ...*, с. 57; За повече информация вж.: *Коюнси, Ашкн. Tuna Vilâyeti'nde Nüfuz ve Demografi. – Turkish Studies – International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. Volume 9/4 Spring 2014, p. 677.* (Население и демография на Дунавски вилает). Според авторът на статията, Мид-

хат паша бил назначен за валия на *Дунавския вилает*, утвърден с ираде на султан Абдулазиз (1861–1876) от 13 октомври 1864 г. Сведението за назначаването на Мидхат паша на този пост е обнародвано в *Таквим-и векайи*, бр. 770 от 5 тешриниевел 1280/16 джемазиюлевел 1281 г.

¹⁷ Повечето документи, подписани от губернатора, разкриват административните, стопанските и финансовите аспекти от компетенциите на *валията*. Сравнително малка част от документите свидетелстват за взаимодействие с полицейско-репресивния апарат във вилаета. Най-ранният от издирените документи е телеграма до *Великото везирство* с подписа на Мидхат паша във връзка с предадено сведение на полицейското управление на Тулча за арестуван руски капитан на кораба, задържан на пристанището на Сулина, с незаконно пренасяни мунициии: НБКМ – Ориенталски сборки, Ф. 112, а. е. 5193.

¹⁸ В бр. 6 от 7 април 1865 г. в известие, поместено във вилаетския официоз в *Дунав*, се съдържа следното сведение: *Негово преподобие Афуз Мехмед Неджиб ефенди от стамбулския чин се наименовал мюфетииш (испитвачъ на кадиити) на Туна – Вилаети. Н.П. се приготвя да тръгне за мястото на службата си.*

¹⁹ НБКМ – Ориенталски сборки, Ф. 112, а. е. 159 от 15 май 1866 г.; а. е. 6061–13 януари 1868.

²⁰ Компетенциите на помощника се припокриват с тези на губернатора на областта. Пример за съответствие в задълженията между помощника и титуляра е телеграмата от 8 март 1867 г. (24 *шубат* 1282 г.), подписана от Мустафа Нури, *помощник* във вилаетското управление, относно сведение за одобрение на кандидатурата за финансов началник в канцеларията на *Тулчанския санджак*: НБКМ – Ориенталски сборки, Ф. 112, а. е. 3007. За съжаление, не разполагам с по-детайлна информация за административните задължения, свързани с тази длъжност.

²¹ В. *Дунав*, г. III, бр. 225, 8 ноември 1867 г. – Информация за завръщането на Абдуллах ефенди, поради закриване на службата му като управител на *Босненския вилает*.

²² Пак там.

²³ Пак там, бр. 7 от 7 април 1865 г. – Кратко съобщение за Рифат ефенди, чиновник от Протоколния отдел на *Висшия съвет по правосъдие (Ахкямътъ)*, а досега и главен писар към *Вилаетския административен съвет* който е назначен за секретар на същия вилает с *ираде*.

²⁴ НБКМ – Ориенталски сборки, Ф. 112, а. е. 2996, л. 2. – Писмо от 21 юли 1865 г. (26 *сафер* 1282 или 1282 или 8 *темуз* 1281 г.) от *Счето-*

водството по разходите за назначаването на полицейски служители на подчинение на *Дирекциите на казите във вилаета*. НБКМ – Ориенталски сборки, Ф. 112, а. е. 7709, л. 5 – *Докладна записка* от 2 декември 1865 г. (20 *теширинисани* 1281 г. или 14 *реджеб* 1282 г.) от валията Мидхат паша до Министерството на финансите, относно поддържането на регистър за административните длъжности в областта.

²⁵ НБКМ – Ориенталски сборки, Ф. 112, а. е. 5200 - *Докладна записка* от 10 февруари 1866 г. (24 *рамазан* 1282 или 29 *канунисани* 1281 г.) от Мидхат паша до *Министерството на финансите*, относно отстраняването от служба на Мехмед Емин ефенди, *наиб* на Златица (Излади), Софийски *санджак*.

²⁶ НБКМ – Ориенталски сборки, Ф. 112, а. е. 2995 – *Докладна записка* от 5 юни 1865 г. (10 *мухарем* 1282 или 23 *майъс* 1281 г.) от валията Мидхат паша и допълнителен запис на канцеларията на *Счетоводството по разходите (Мухасебе-и месарифат)* относно назначената финансова проверка на счетоводството на каза Адлие от времето на бившия *каймакам* Хашим ефенди, извършено от *Административния съвет* на *Видински санджак*.

²⁷ НБКМ – Ориенталски сборки, Ф. 112, а. е. 2996, л.1. – *Докладна записка* от 10 юли 1865 г. (15 *сафер* 1282 или 27 *хазиран* 1281 г.) от валията Мидхат паша до *Министерството на финансите* относно съдържанието на информацията за държавните чиновници, вписвана в регистъра и начинът на поддържането му.

²⁸ НБКМ – Ориенталски сборки, Ф. 112, а. е. 1344 – Съкратена таблица от 8 ноември 1867 г. (11 *реджеб* 1284 г. или 26 *тешириниевел* 1283 г.) за количеството и вида на изразходваните средства за военни нужди, местни разходи и всички събрани приходи. В нея е предвидено и разходно перо за нуждите на настанените в Тулчанския *санджак* кримски преселници. Документът е подпечатан от членовете на *Вилаетския административен съвет*, начело с валията Мидхат паша.

²⁹ НБКМ – Ориенталски сборки, Ф. 112, а. е. 131 – Писмо с дата 8 юни 1865 г. (27 *майъс* 1281 г. или 13 *мухарем* 1282) от валията на *Дунавския вилает* Мидхат паша до *Министерството на финансите* за издръжката на пенсионирания спахия Ахмед, син на Юмер от с. Йетим Вели капусу, *Варненска нахия*: НБКМ – Ориенталски сборки, Ф. 112, а. е. 7705 - *Докладна записка* от 25 юни 1865 г. (1 *сафер* 1282 или 13 *хазиран* 1281 г.) от валията Мидхат паша до *Министерството на финансите*; сведение за кончината на Мехмед *влед-и* Али, пенсионер, жител на Хаджиоглу Пазарджик.

³⁰ НБКМ – Ориенталски сбирки, Ф.112, а. е. 401 – Преписка от 15–21 май 1865 г. (19–25 *зилхидже* 1281 г.) между канцеларията на *Русенския санджак*, валията Мидхат паша и *Министерство на финансите* относно на лихвени дялове от приходоизточниците на истанбулските митници на на името на Шерифе Емине ханъм от Русчук.

³¹ НБКМ – Ориенталски сбирки, Ф.112, а. е. 5859, б. д.; а. е. 3003 от 29 май 1866–20 януари 1867 г. Приведените по долу примери са от два листа фрагментарно запазен дефтер, с препис на протоколи съдържащи конкретни решения на общото вилаетско събрание.

³² *Али, С.* Факти от протоколите на Общия съвет на Дунавски вилает (1866–1867) – сп. „Библиотека“, год. XII (LXI), кн. 6, 2015, 138–154. Дунав, г. II, бр. 57 от 16 март 1866, в бр. 58 от 20 март 1866 г.; Дунав, г. III, бр. 133 от 11 декември 1866 г.; бр. 215, 1 октомври 1867 г.; бр. 238 от 24 декември 1867 г.; 239, 27 декември 1867 г.

³³ *Съхранени са десетки преписки и протоколи*, съставени по различни поводи от местните административни съвети, препратени до областната управа и обратно от канцеларията на *Дунавския вилает до санджаците*, и от *санджаците до казите*. Значителна част от тези преписки касаят проверка на счетоводството на даден санджак или каза. Пример в това отношение е един *протокол на Административния съвет на Дунавския вилает* с печатите на неговите членове. Документът е съставен по повод прегледаните сметки и одобрените разходи на *санджак* Тулча, реализирани в периода от 13 август до 12 септември 1866 г.: НБКМ – Ориенталски сбирки, Ф. 112, а. е. 1344.

³⁴ Пример в разкриване на кадровия състав на чиновниците в областта представляват ведомостите за заплати, изготвяни в местните счетоводства на *санджаците* и във *вилаета*. Такава е ведомостта за заплати на държавните чиновници (*валии, мутасаръфи, каймаками, мюдюри, тахрират мюдюри, баш кятиби*) за вилаетите Одрин, Адана и Туна. Недатиран: НБКМ – Ориенталски сбирки, Ф. 112, а. е. 5892, л. 16–3а.

³⁵ Вероятно, Абдуллах Рифат е за кратко време на този пост. Най-ранното споменава на името му фигурира в писмо от края на март 1865 г., във връзка с уреждане счетоводството на общополезните каси.: НБКМ – Ориенталски сбирки, Ф. 112, а. е. 434.

³⁶ В качеството си на *дефтердар* на вилаета той е и член на *Вилаетския административен съвет*. Неговият печат се среща върху протоколи, балансови таблици с текущите разходи и постъпления във връзка с одобрението на бюджета на вилаета. Такъв е случаят с балансовата

таблица за одобрени средства, част от които са заразходите, необходими за посрещане нуждите на настанените във Видински санджак татари, черкези и преселници от Белград и Смедерево: НБКМ – Ориенталски сбирки, Ф. 112, а. е. 5243, л. 1–2.

³⁷ Извлечение на месечна таблица от 17 март 1867 г. (5 март 1283 г.) на *Вилаетското* счетоводство за 1867 г. Сума отделена за заплатите и други разходи на *каймакама* и *заптиетата* и други военнослужещи към султанската флота по Дунав: НБКМ – Ориенталски сбирки, Ф. 112, а. е. 7474, л. 1.

³⁸ В известие на вилаетския официоз се споменава за възприетите нови правила, относно „тапийските работи“ във вилаета и съставянето в съсредоточието на едно управление, в състав от един директор, седем писари и един описвач (мукайит). За пръв директор на вилаетския кадастър бил определен Намък ефенди. В санджаците ще се назначават по едни арази мемуру с трима писари и във всяка каза по един тапу кятиби. Дунав, год. II, бр. бр. 53 от 2 март 1866 г. Последното писмо, подпечатано от ес-сейид Мехмед Арифиде е от януари 1868 г. То представлява докладна записка за сума, постъпила в държавния кадастър за месец октомври 1867 г./тешриниевел на 1283 г. за реализиран приход от продажбата на тапии. Сигнатура: НБКМ – Ориенталски сбирки, Ф. 112, а. е. 606.

³⁹ През април 1866 г. в *Дунав* съобщава, че в Дунавската област: ... се захвана изпълнението на правилата на науката, която в Европа е наречена статистика.... за да се знае количеството на населението и животните за всяко царство, да се вземат потребните мерки за умножението на тия работи. Вероятно, съобщеното трябва да се счита за рождената дата за модерната статистика за българските земи преди Освобождението. – В: *Дунав*, год. II, бр. 63 от 6 април 1866 (3 зилхидже 1282/6 нисан 1282). Първият статически управител на *Дунавския вилает* е Абдуллах Кямил. Името му фигурира върху документи, свързани с разпределение на *емлячни данъци*, покрити сгради, *теметуат* за еснафа. На поста *главен вилаетски инспектор* по вписванията за *Дунавския вилает* е в периода от юни 1866 до април 1867 г., а известно време е и *статически управител* на *Дунавския* и *Босненския вилает*. – В: *Дунав*, год. III, бр. 225 от 8 ноември 1867 г. (8 teşrinisani 1283/24 redжеб 1284).

⁴⁰ *Емлячният данък* се плаща върху недвижимото имущество, покрити сгради и посевни площи.

⁴¹ *Теметуат* или *теметту' вергиси* – данък, който се плаща от търговците и занаятчиите на база на годишната печалба от недвижимо

имущество, стоки, земя и животни. *Pakalın, Mehmet Zeki. Osmanlı Tarih Deyimler ve Terimleri Sözlüğü. İstanbul, 1954. Cilt III. ss. 453–455.*

⁴² От преписка от края на 1865 г., съдържаща заповед (*буйрулту*) на Великия везир Мехмед Фуад до министъра на финансите, и докладна записка на канцеларията на *Счетоводството по разходите* към финансовото ведомство разбираме, че Артин Чирасян е бил помощник директор в Дирекцията по земеделие на *Дунавския вилает* и е бил назначен към Дирекцията по земеделие (*Зираат мюдюрлюгю*) във *вилает Сирия*: НБКМ – Ориенталски сбирки, Ф. 112, а. е. 201.

⁴³ *Али, С.* Към историята на Коларското дружество (*Araba Şirketi*) в Дунавски вилает. В: Османистиката исторически отговори за бъдещето. Юбилеен сборник, посветен на 75-годишнината на доц. Мария Михайлова – Мръвкарлова. София 2012. с. 3–12.

⁴⁴ НБКМ – Ориенталски сбирки, Ф. 112, а. е. 7404, л. 9.

⁴⁵ *Düstûr. Def'a –i sâniyye. İstanbul, 1282.*

⁴⁶ *Арнаутов, Хр.* Пълно събрание на държавните закони, устави, наставления и високи заповеди. Цариград 1871.

⁴⁷ НБКМ – Ориенталски сбирки, Ф. 112, а. е. 5869.

⁴⁸ НБКМ – Ориенталски сбирки, Ф. 112, а. е. 5896.

ЕЛЕКТРОННАТА БИБЛИОТЕКА ПО АРХИВИСТИКА И ДОКУМЕНТАЛИСТИКА В МРЕЖОВОТО ОБЩЕСТВО

Давид Нинов, НВИМ

През 2018 г. добре познатата на студенти и специалисти-архивисти *Електронна библиотека по архивистика и документалистика* навлезе в своята 8-а годишнина. Като всяко начало и нейните основи се наливаха трудно. Тя възникна като частен проект, чиято цел бе да се цифровизират статии, студии и монографии, посветени на проблемите, свързани с възникването, развитието и утвърждаването на архивистиката и документалистиката като научно-практическо познание в системата на хуманитарните дисциплини. А по онова време разговорът за приложението на Новите технологии в образованието тепърва започваше и всякакви подобни инициативи и начинания се възприемаха в повечето случаи като научна фантастика, или най-малкото като нещо постижимо в бъдеще време. И така 4 години – до есента на 2010 г., когато се появи първият сайт на *Библиотеката*, приел в себе си натрупаните до момента дигитализирани библиографски факти. Те бяха разположени в скромна класификационна рамка, акцентираща върху общи и, оказа се в последствие, не до там целесъобразни критерии. Но тепърва предстоеше първоначалното натрупване на публикации и компромисът се струваше допустим на инициаторите на проекта. Статия след статия, студия след студия, монография след монография – съдържанието на *Библиотеката* постепенно нарастваше (към днешна дата то възлиза на 345 публикации) и печелеше своите ползватели. От 15 793 през 2011¹ г. до 30 123 през 2016 г.², реализирали своите посещения от България, страни от Европейския съюз, Русия и дори Япония. Въпреки отделните нововъведения

и подобрения, които бяха правени през годините все по остро стоеше въпросът за необходимостта от кардинална технологична, структурна и функционална обнова на *Електронната библиотека по архивистика и документалистика*. Планове в тази посока авторите ѝ започнаха да правят през 2016 г., а на следната 2017 ги споделиха с архивната общност на страниците на поредицата *Университетски четения по архивистика*³.

И така до януари 2018 г., откогато читателите на *Електронната библиотека по архивистика и документалистика* имат възможността да се възползват от напълно нова в технологично, структурно и функционално отношение библиотека. Старата структура, според която материалите се подразделяха на монографии и статии, отнасящи се до архивистиката, българската и световната история, бе заменена със много по-прецизна и обогатена такава:

1. АРХИВОЛОГИЯ

1.1. Монографии

1.2. Статии

1.3. Нормативно-методическа уредба

2. АРХИВНИ СПРАВОЧНИЦИ

3. УНИВЕРСИТЕТСКИ ЧЕТЕНИЯ ПО АРХИВИСТИКА

4. СПЕЦИАЛНИ ИСТОРИЧЕСКИ ДИСЦИПЛИНИ

4.1. Монографии

4.2. Статии

5. ФИЛОСОФИЯ НА ИСТОРИЯТА

5.1. Монографии

5.2. Статии

6. БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ

6.1. Монографии

6.2. Статии

7. СВЕТОВНА ИСТОРИЯ

7.1. Монографии

7.2. Статии

8. ДОКУМЕНТАЛНИ ИЗДАНИЯ

8.1. Българска история

8.2. Световна история

9. УЧЕБНИ ПОСОБИЯ

10. СОФТУЕРНИ ПРИЛОЖЕНИЯ

Значително улеснение за потребителя е възможността да се генерира библиография, както по ключова дума, така и по автор. А способнос-

тта да се извършва търсене във всички публикации засилва още повече оперативните достойнства на *Библиотеката*.

Родните интернет портали за образование и наука също оцениха *Електронната библиотека по архивистика и документалистика* като значим ресурс за извънаудиторна подготовка и продължаващо обучение по архивистика и документалистика⁴. А чуждестранни архивни сайтове с образователна насоченост, макар засега само декларативно, също проявяват склонност да подражават на модела на *Библиотеката*.

Едно от най-важните достойнства на *Електронната библиотека по архивистика и документалистика* е способността ѝ да „вдъхва повторен живот“ на изчерпани или слабо популярни издания. Вече имах възможността да илюстрирам това с *Лекциите по архивистика* на проф. Дуйчев. Не по-различно е положението и със статиите, студиите и монографиите, чиито предмет са специалните исторически дисциплини. Така например монографията на В. Бешевлиев *Прабългарски епиграфски паметници*, която е цифровизирана през 2016 г. е била обект на интерес през същата година **362 пъти**, а през 2017 г. **267 пъти**. Книгата на М. Веков *Метричната система в България*, дигитализирана през 2015 г. е ползвана през 2015 г. – **297 пъти**; през 2016 – **1224 пъти**; през 2017 – **1170 пъти**. Към *Въпроси на българската археография* от К. Георгиев през 2012 е проявен интерес **376 пъти**; през 2013 – **428**; през 2014 – **275**; през 2015 – **277**; през 2016 – **301**; през 2017 – **319** и т. н. Няма да е пресилено ако кажем, че публикувайки материали за специалните исторически дисциплини екипът на *Библиотеката* изважда от анонимност и популяризира този дял от хуманитаристиката. Макар и скромни, приведените примери показват колко важно е да се присъства в мрежата, и то в специализирани портали и библиотеки, където знанието не само се съхранява, но и разпространява. Това важи в пълна сила за научни области, които не се радват на традиционен интерес и нерядко са силно подценявани.

Бележки

¹ *Нинов, Д.* Четири години Електронна библиотека по архивистика и документалистика. – В: Университетски четения по архивистика. Т. III. Част I. Философия на архивното познание и постижения на българската университетска архивистика. С., 2014, с. 123.

² *Нинов, Д.* Нов подем на Електронната библиотека по архивистика

и документалистика през 2016 г. – В: Университетски четения по архивистика. Т. V. Архивология, професионално образование по архивистика и архивни институции — Quo vadis? Съставителство и научна редакция Нейкова, Андриана. С., 2017, с. 351.

³ Пак там, с. 349–350.

⁴ *Нинов, Д.* Четири години Електронна библиотека по архивистика ... с. 121–122.

ГЛАСЪТ НА МЛАДИТЕ

ПЕРИОДИЧНИЯТ ПЕЧАТ: „ЗАБРАВЕНИЯТ АРХИВ“ НА ЖЕНИТЕ ХУДОЖНИЧКИ В БЪЛГАРИЯ

Рамона Димова, докторант към катедра АМОИ, СУ

Последното десетилетие на XIX в. се оказва особено важно за развитието на художествения живот в Третата българска държава. През този период се сформира *Дружеството за поддържане на изкуството в България*¹, започва разпространението на неговия печатен орган *Изкуство*² и се създава *Държавното рисуwalно училище (ДРУ)*³. Всичко това е резултат от усилията и дейността на шепя интелектуалци, чиято крайна цел е възпитание на вкус и създаване на потребност от култура у българския народ, както и от изкуство. Използвайки всеки от споменатите елементи, свързани с художествения живот, като лост за постигането на крайната цел, те ясно си дават сметка кой от тях би им осигурил дългосрочните резултати (подготвяне на собствени преподаватели по рисуване и творци), а кой е подходящ непрекъснато да показва на практично настроените управници необходимостта от минимална художествена подготовка във всяка една про- слойка на тогавашното общество.

С първата задача се заемат преподавателите в ДРУ, а с втората, поне първоначално, редакторският екип на списание *Изкуство*. То не е първото илюстрирано издание⁴ у нас, но чрез съответните статии се обръща по-голямо внимание на случващото се на българската художествена сцена. Именно по неговите страници можем да прочетем и имената на Нейно Царско Височество Княгиня Мария Луиза, г-жа Слепян, г-жа Шатц, г-жа Добрева и г-жа Драгоманова, които наравно със своите колеги – мъже, вземат участие във *Втората художествена изложба* организирана от *Дружеството за поддържане на изкуството в България*⁵.

Експозицията е репродуцирана и днес ние можем да видим общи кадри на пространството и заглавията на всяко едно от произведенията, което е било представено, благодарение на статията, коментираща събитието. Това превръща списание *Изкуство* в основен и почти единствен подробен източник, посредством който изследователите могат да възстановят една от първите дружествени изложби в страната. Съвместният тандем на Антон Митов и Иван Мърквичка, в случая, е просъществувал само няколко години, но идеите които те пропагандират се наследяват през следващите десетилетия от профилираните издания, сред които: *Художник*⁶, *Художествена култура*⁷, *Литературен глас*⁸, *Изкуство и критика*⁹, *Изкуство*¹⁰, *Култура*¹¹, *Проблеми на изкуството*¹² и много други.

Както е известно, и до днес вестник *Култура* и списание *Проблеми на изкуството* са сред официалните издания у нас, чрез които обществеността разбира за организираните изложби, за появата на нови творци, а също и разширява познанията си относно дадени произведения или утвърдени автори. И макар, че съвременното общество ни позволява да си обменяме информация по много и различни начини, периодичният печат в разглежданата област все още е запазил нещо от времето, когато му е била отредена водещата роля. Именно по неговите страници критиките са успявали да *погребват*, образно казано, или *утвърждават* едно или друго име, като по този начин да предопределят кои от творците да бъдат познавани и изучавани от поколенията в бъдеще.

Изследвайки регистрираните фондове на жените-художнички в *Централния държавен архив (ЦДА)* и запознавайки се все повече и повече с материалите в тях, в един момент логично достигнах до едно простичко и много очевидно заключение. Всъщност в процеса на своята работа, до голяма степен, пренебрегвам друга важна функция на периодичния печат – ролята му на своеобразен архив. Това е обяснимо. В стремежа си да работят предимно с първични документи често изследователите изпадат в ситуации, в които не разполагат с достатъчно свидетелства относно живота и творчеството на интересуващите ги творчески личности. А този проблем може да бъде решен чрез откриване на връзки с други фондове или издирване в съвсем отделни документални масиви. Възможно е търсеният отговор да се намира и в съседната архивна единица със заглавие: *Отзиви в печата* или *Статия във...* В повечето лични фондове на художници (без значение дали фондообразувателят е мъж или жена) традиционно се съхраняват и материали от периодичния печат.

В процеса на проучвателната ми работа в ЦДА относно личните фондове на жените-художнички забелязах, че повечето от тях са събирали статии не само от суета, а защото отразяването на творчеството им във водещи печатни издания им осигурява по-добри възможности при кандидатстване за пространство, когато искат да представят своя изложба, или за участие в общи изложби, както и за да представят по-успешно произведенията си за конкурси.

След кончината на творците, именно събраните материали от вида: изрезки на черно-бели репродукции, коментари на различни специалисти и критици, а също и дадени интервюта, се оказват ключът за попълване *фактологичните празноти* в техните житейски и творчески биографии. Чудесен пример в случая са съхранените лични фондове на Васка Емануилова¹³, Екатерина Савова-Ненова¹⁴, Бинка Златарева¹⁵, Василка Генадиева¹⁶, Марсел Форне-Немска¹⁷ и Невена Ганчева¹⁸, в които наличието на целенасочено събирани статии не само допълва липсите от документални свидетелства, но и разкрива връзки и отношения с редица хора и събития. А данни за тях не можем да открием дори в кореспонденцията на посочените фондообразуватели.

Ето защо една от потенциалните индиректни препратки са авторите, писали статии за дадения творец-художник. А самите критици често пъти се оказват лица със собствени фондове в архивите и ако погледнем в наличните описи, има голяма вероятност да се открият ръкописи и дори неизвестни до момента данни/факти за интересувания ни художник. По този начин се разкриват нови места с наличие на т. нар. *документални следи* или се насочваме към нов масив с потенциални архивни източници във връзка с проучването ни. Следователно при използването на подобни логически връзки бихме могли да достигнем до други ключови фондове, за да се разкрие в пълнота търсената от нас документна информация за дадена тема. Когато за научни цели се проучват дадени лица, които имат обществени изяви, каквито са и жените-художнички, а в личните им фондове липсват материали от периодичния печат, както при Дияна Койчева¹⁹, Елисавета Консулова-Вазова²⁰ и Дора Конова²¹, е необходимо да се прегледат и специализирани издания от същото време. Шансът да открием статии, отразяващи конкретно събитие, или информация за дадения художник/художничка е значителен. Тук е моментът да се припомни, че много от ежедневниците задължително имат отделна рубрика за култура, в която също се пише за събитията, свързани с изобразителното изкуство. В тази връзка ще отбележим вестниците:

*Свобода*²², *Мир*²³, *Вечерна поща*²⁴, *Работническо дело*²⁵ и *Отечествен фронт*²⁶, които са само малка част от периодичния печат, където могат да бъдат открити имената на редица художници. Също така, издания, на които трябва да се отдели внимание в процеса на издирване на емпиричния материал, са и тези, намиращи се в родните им селища. Ето защо препоръчително е да се потърсят архивни материали и там. Ако такива не са съхранени в регионалния архив или събрани, систематизирани и публикувани от краеведи, със сигурност местният периодичен печат е пазител на историческа памет, в това число и на данни за интересувания ни автор и неговите творчески изяви. Известно е, че в по-малките населени места броят на културните събития е много по-ограничен в сравнение със столицата, а и всеки един местен творец, утвърдил се и отличен в големите ни градове или в чужбина, служи за пример и е гордост за общността, от която произхожда.

В подкрепа на споделените свои наблюдения и препоръки, смятам че би било интересно да приведа два примера за жени-художнички с оглед мястото им в съответния периодичен печат. Първият е свързан с вестник *Литературен глас*, който се оказва неизчерпаем източник на имена на творци в различни сфери на изкуството през периода септември 1928–март 1944 г. Това е издание, в което не само се отразява случващото се на българската художествена сцена, но и уникално историческо свидетелство за изследователите на изкуството, предоставяйки им данни относно появата, израстването и утвърждаването на много творци. Пак там се обръща специално внимание и на успехите на наши художници извън пределите на страната. От тази гледна точка името на госпожа Ана Балсамджиева-Парвис попада в групата на авантюристи, поддала се на своята изследователска природа да замине за Кайро, където скулпторката устройва своя дом заедно със съпруга си италианският архитект професор Фернандо Парвис. Пак там я открива кореспондентът на споменатото издание в деня преди представянето на поредната ѝ самостоятелна изложба, реализирана в голямата изложбена зала на ул. *Касръел-Нил*. Благодарение на интервюто, взето по този повод от нея, се разбираме, че до 1935 г., това е вече третата изложба, която българската художничка организира в Египет. Както става ясно, тя пътува често до родината си, като нейното творческо израстване се дължи също и на пребиваванията ѝ в Дюселдорф, Мюнхен и Рим. Не на последно място авторът на статията обръща внимание на творбите, които е създала художничката, посочва заглавията на произведенията и изказва мнение относно нейните творчески качества²⁷.

Друг интересен пример в това отношение е и връзката на Анета Ходина с периодичния печат. Родена в Цариград през 1878 г., тя е дъщеря на Едуард Ходина (чех), който след появата на наследничката му се установява в Пловдив. Житейският път на Ходина я отвежда пред вратите на ДРУ²⁸, в което тя постъпва през учебната 1897–1898 г.²⁹ Малко преди да ѝ бъде издаден диплом за завършено образование, тя решава да напусне учебното заведение и през есента на 1901 г. се установява в Мюнхен, където продължава да надгражда своите умения. И въпреки че тя е извън пределите на Княжеството, художничката остава свързана с българското изобразително изкуство. През периода 1904–1906 г.³⁰ Ходина е една от малкото жени в България, която се изявява по страниците на хумористичния вестник на Александър Божинов (1878–1968) *Балгаран*³¹. По-известна със своята живопис, чехкинята е сред малките познати ни към момента дами, които създават образи, предназначени да коментират актуалните събития, имащи предимно политически и социален характер. Карикатурата е такова проявление на образа, което има за цел да увеличава силата на придружаващия го текст, и представя друга функция на образа. В случая образът вече не е само художествен обект, а е свързан с темата, заради която е създаден.

Следователно, разглежданият периодичен печат не само е своеобразен архив на редица художествени проявления, а често се оказва тяхната първа и единствена обществена трибуна.

В историческа перспектива периодичният печат е неизчерпаем източник на информация за всяка сфера на науката и културата именно поради функцията си и на *архив*. През последното десетилетие се полагат усилия това национално богатство да бъде запазено и достъпно онлайн чрез дигитализирането му. За съжаление, процесът е трудоемък, а все още достъпът до редица издания остава невъзможен поради тяхното застрашено физическо състояние. Това е проблем от първостепенно значение, който е добре да решим възможно най-скоро. Едва след това можем да се надяваме, че в бъдеще специалистите ще имат възможност да използват периодичния печат като исторически източник, а също и да извършват търсенето в този масив много по-бързо. Засега що се отнася до изданията, свързани с изкуството, на изследователите решени да почерпят знание от тях, остава да се запасят с търпение, за да успеят, разлиствайки страница след страница, да открият и съберат разпръснатите *документални следи* за живота и творчеството на поредния, потънал в незаслужена забрава творец.

Бележки

¹ Василева, С. Съюз на дружествата на художниците в България. Предистория, организация и дейност (1919–1945). С., 2012, с. 24. На 24 юни 1893 г. се основава *Дружеството за поддържане на изкуството в България*, което продължава да съществува до 1902 г, когато е преименувано в *Дружество на художниците в България*.

² Иванчев, Д. Български периодичен печат 1844–1944. Т. I. С., 1962, с. 381 – списанието излиза от юли 1895 г. до юни-юли 1899 г. Негови редактори са Антон Митов и Иван Мърквичка.

³ Първият илюстриран годишник на *Държавното рисуwalно училище* в София за учебната 1904–1905 г. С., 1906, с. 5. ДРУ започва да функционира на 1 октомври 1896 г.

⁴ Иванчев, Д. Български периодичен ... Т. I. С., 1962, с. 121. *Българска илюстрация* е домашен вестник, който излиза през периода 1880–1882 г.

⁵ Аноим. Втора художествена изложба. – В: *Изкуство*, юли 1897, с. 5.

⁶ Иванчев, Д. Български периодичен ... Т. II. С., 1966, с. 482. Илюстрирано литературно-художествено списание, което излиза през периода 15 септември 1905–декември 1909 г.

⁷ Пак там, с. 481 – месечно илюстрирано списание (излиза от януари 1910 г. до юни 1912 г.; от януари до юни 1914 г.; от м. октомври 1927 г. до юли 1930 г.).

⁸ Пак там, Т. I., С., 1962, с. 368 – *Седмичен вестник за литература, изкуство и обществени въпроси* (излиза от септември 1928 г. до март 1944 г.).

⁹ Пак там, с. 368 – *Списанието за литература и изкуство* се издава през периода януари 1938– декември 1943 г.

¹⁰ Електронен каталог на Столична библиотека. През периода 1945–1950 г. се издава литературно-художествено списание *Изкуство*. От 1951 до 1990 г. списание *Изкуство* е печатен орган на *Министерство на културата и Съюза на българските художници*.

¹¹ Пак там – *Седмичен вестник за изкуство, култура и публицистика* (излиза през периода 1957– 2018 г.).

¹² Пак там – тримесечно списание за теория, история и критика на изкуството, началото на което е от 1968 г. и досега.

¹³ Ф. 782, оп. 1, а. е. 3–4.

¹⁴ Ф. 844К, оп. 2, а. е. 125.

¹⁵ Ф. 917К, оп. 1, а. е. 28.

¹⁶ Ф. 1785К, оп. 1, а. е. 23–42, 49–55, а. е. 60.

¹⁷ Ф. 2009К, оп. 1, а. е. 2–6, 11–12, 21, 24, 34, 42.

¹⁸ Ф. 2015К, оп. 1, а. е. 81–83, 85–87, 90–93.

¹⁹ Ф. 807К.

²⁰ Ф. 849К.

²¹ Ф. 1283К.

²² *Иванчев, Д.* Български периодичен ... Т. II. С., 1966, с. 273 – вестник, който излиза два пъти в седмицата: в сряда и събота, от октомври 1886 г. до февруари 1899 г., и от ноември 1918 г. до януари 1919 г.

²³ Пак там, Т. I, С., 1962, с. 477–478 – вестник, който се издава три пъти в седмицата през периода септември 1894–март 1944 г.

²⁴ Пак там, с. 183–184 – *Вестник за политика, литература, икономия и индустрия*, който излиза: от август 1900 г. до декември 1911 г.; от септември 1912 г. до януари 1913 г. и от август 1913 г. до 1914 г.

²⁵ Пак там, Т. II. С., 1966, с. 213 – вестник, който излиза всяка неделя от март 1927 г. до февруари 1944 г.

²⁶ Електронен каталог на Столична библиотека: *Вестник Отечествен фронт* (1943–1990).

²⁷ *Spe*. Изкуството на една българка в Египет. – В: Литературен глас, април 1935, бр. 270, с. 5.

²⁸ Матрикуларна книга на *Държавното рисувално училище* (1896–1907). № 49 – Анета Ходина. В ДРУ тя учи при Ярослав Вешин, Борис Шатц, Жеко Спиридонов, Марин Василев, Антон Митов, Антон Шоурек, Раймонд Улрих, Юрдан Миланов и д-р А. Сарафов.

²⁹ Пак там.

³⁰ *Маринска, Р.* Анета Ходина 1878–1941. В: Анета Ходина и българо-чешката взаимност. С., 2009, с. 14. Съставители: Ружа Маринска и Здравко Попов. През периода 1904–1906 г. са отпечатани двадесетина нейни рисунки.

³¹ *Иванчев, Д.* Български периодичен ... Т. I. С., 1962, с. 115 – *Вестник за хумор и сатира*, който се издава от януари 1904 г. до юни 1909 г.

**FOTNES BULGARICI HISTORIAE
BULGARICAE – ПРИНОСЪТ НА ВАСИЛ АПРИЛОВ
ЗА ПРОУЧВАНЕТО И ИЗДАВАНЕТО
НА ИСТОРИЧЕСКИ ДОКУМЕНТИ
ОТ ЗОГРАФСКИЯ МАНАСТИР**

*Георги Митов, СУ „Св. Климент Охридски“
Accademia “Vivarium Novum” (Рим, Италия)*

Sed in primis ad fontes ipsos properandum...¹

Но се щнѣ сам подписуѣ въ превѣлгии златопѣхатниѣ Їванѣ Асѣнѣ Калиманѣ², пише препод. Паисий Хилендарски в своята *История славянобългарска*, като разказва за наследниците на първите Асеновци. Тези думи са пряко потвърждение, че светогорският монах е познавал поѣѣла црѣла златопѣхатнѣ³, подписана от Йоан Калиман, която се пази в Зографския манастир, и я е използвал като исторически извор при написването на *Историята*⁴. Още през XVIII в. документалните съкровища на светогорските манастири започват да привличат вниманието на по-любопитните поклонници, а вече от началото на XIX в. голяма част от тях стават обект на научни проучвания⁵.

Осъзнавайки важноста да бъдат издадени някои домашни извори за средновековната българска история, през 1845 г. Васил Априлов публикува книгата *Българския грамоты* за нуждите на Габровското училище. В изданието за пръв път цялостно, с обяснителни бележки и превод на руски език са публикувани две средновековни славянски грамоти, пазени в Зографския манастир, познати днес в науката като *Зографска сводна грамота*⁶ и *Калиманова грамота*⁷. Нова светлина около проучването и издаването на тези два исторически паметника дава кореспонденцията

между В. Априлов и архимандрит Анатолий Зографски. Епистоларното наследство на двамата *радетели за просвещение на българската младеж*, разкрива интересни сведения за проучването на българските старини и тяхното използване в учебната практика, както и за не по-малко любопитни архивни практики от първата половина на XIX в.

В развитието на българската историография периодът *на критично отношение към изворите и установяване на фактите и хронологията започва с историческите съчинения на В. Е. Априлов*⁸. Заниманията на Априлов с българската история до голяма степен са повлияни от неговата принадлежност към българската емиграция в Одеса⁹, но техните корени са още в младежките му интереси към миналото на нашия народ. Като ученик в немската гимназия в Брашов у младия Априлов се появява силен интерес към историята, а солидната подготовка, която получава в гимназиалните си години, му позволява да се запознае с редица извори, отнасящи се до българските земи и тяхното историческо развитие¹⁰.

Преломен момент за Априлов е било запознаването му с трудовете на Ю. И. Венелин¹¹ и по-точно с известното Венелиново произведение *Древные и нынешние болгары*¹², което, както сам свидетелства, ... *възбуди общ ентузиазъм у славяните, поощри първо мене към занатия*¹³. Подтикнат от научната дейност на Венелин, Априлов търси връзка с него: ... *дълго търсих автора в Петърбург и в Москва, за да го моля да продължи своите изследвания, тъй като неговите положения бяха тържество за всички българи. Те виждаха у него гения, който можеше да ги извлече из неизвестност, да ги запознае с братята им, русите, и да ги постави наравно с просветените народи*¹⁴.

Няма сведения Априлов и Венелин да са се срещали, но съществуващата кореспонденция е доказателство за връзките помежду им. Въодушевен и получил лични указания от Ю. Венелин, Априлов става негов последовател, възприемайки някои от тезите му и изявявайки се като най-деятелен сред българската възрожденска интелигенция в издирването, проучването и публикуването на исторически извори за средновековна България.

Особено показателно е и първото запазено писмо, изпратено от В. Априлов и Н. Палаузов¹⁵ – *ревностни поборници за народно просвещение*¹⁶, до Ю. И. Венелин, от 22 май 1836 г., в което четем: ... *искрено желаем нашето познанство да ни донесе взаимно задоволство, защото Вие се трудите над историята на нашия народ. (...) На българите им е необходима тяхната история, те не познават своите прадеди. (...) И така ние с нетърпение очакваме последните части на Вашата история*¹⁷.

Появява се идеята за издирването на домашни извори за средновековната българска история: *Жалко е, че тя [българската история] се е запазила само у византийските писатели, които са писали със самолюбие (пристрастие). Ако бе имало български писатели (...), делата на нашите прадеди щяха да имат друг отблясък¹⁸. По това време били известни различни издания на византийските историци, в които се съдържали и сведения за средновековното българско минало. По това време били известни и различни истории на южните славяни, в които било отделено подобаващо място и на българската история. Често тези съчинения се оказвали не особено популярни поради мъчно разбираемия език, на който били написани, и сухия исторически разказ, лишен от критичен анализ¹⁹. Може би, продължава Априлов, и в България има много неща по манастирите, затова ние писахме на йеромонах Неофит, преподавателя в Габрово²⁰.*

Споменавайки между другото за издирването на нови документи за българската история, Априлов иска да възпламени у Венелин една искра, която все още се надява, че не е угаснала.

През пролетта на 1830 г. младият Венелин, след като издал първата си книга – *Древные и нынешне болгары*, и благодарение на съдействието на М. Погодин, бил изпратен от Руската академия на науките на научно пътуване из балканските земи²¹. В архива на Венелин се намира инструкция от Императорската академия на науките, описваща основните цели на *филологическо-археологическото пътуване*²². Венелин е трябвало да посети различни манастири, библиотеки, книгохранилища и частни колекции в *Молдавия, Влахия, България и части от Румелия*, където се пазели *печатни книги и ръкописи на словенско наречие и на молдавски, влашки и гръцки език*²³. Освен това, му се възлагало да изучи българския език и неговите диалектни особености и да състави граматика и речник, както и да събере разностранен етнографски материал.

Венелин се отправил към земите на някогашните български царе, които се възстановявали след поредната руско-турска война (1828–1829 г.) и където все още действала окупационната армия. Руският пътешественик успял да посети Варна и Силистра, както и някои други селища в региона, но без особен успех, а след това се насочил към Букурещ, където в библиотеката на Букурещката митрополия намерил множество влашки грамоти от периода XIV–XVII в., написани на *словенско наречие*.

От събраните материали Венелин още през 1832 г. подготвил за печат 66 грамоти на влашки князе заедно с 30 изображения, индекс на лич-

ните имена и обширен историко-филологически материал, но книгата *Влахо-болгарския или дако-славянския грамоты* излязла на бял свят едва след смъртта на Венелин²⁴.

С. Берщейн в изследването си за езика на влашките документи оценява високо делото на Венелин като: *...първия, който е разбрал важно-то значение на влашките грамоти за историята на Влахия и на българския език*²⁵. Въпреки това Ю. Венелин не е успял да намери нито една грамота, издадена от българската царска канцелария.

Причините за своето слабопродуктивно научно пътуване Венелин описва в писмо до В. Априлов²⁶: *...понеже никой преди мене не е извършвал археографско пътуване в България, затова и аз нямах никакво ръководство, никакво указание къде, как и какво може да се открие, така че пътувах, както се казва, със затворени очи*²⁷. Като друга съществена пречка Венелин посочва нежеланието на българите да му съдействат, на това той противопоставя Априловите *благородния чувствования* и съветва да се издирват исторически паметници за българската история. На първо място по важност са поставени *грамотите и хрисовулите на българските царе, дадени на манастири или пък на частни лица*. Съветът му е да се потърси в светите обители в Рила, Македония, Ловеч, Враца, София, а най-вече *в атонските манастири, където (...) се пазят много грамоти на българските царе*²⁸.

Насърчен от тези думи и поради *дълга на ревностен българин*²⁹, В. Априлов писал до някои видни представители на руската славистика: В. Григорович, Из. Срезневски, М. Погодин, Н. В. Савелев-Ростиславич и други³⁰, както и до някои свои съотечественици за съдействие при издирването на български старини³¹ но намерил подкрепа само у рилския монах Неофит и от архимандрит Анатолий Зографски³².

След дълго забавяне³³ Неофит Рилски предоставил на Васил Априлов копие на *Рилската грамота* на цар Иван Шишман от 1378 г., направено по указанията³⁴. Препис на документа е препратен до Венелин, но последният така и не успява да го издаде³⁵. Публикуването на *Рилската грамота* е една от големите заслуги на В. Априлов – това е единственият това е единственият оригинален средновековен български документ в *Болгарския грамоты*³⁶.

В писмо до Ю. И. Венелин от 10 декември 1837 г. В. Априлов пише: *... В Петербург сега живее (...) йеромонах Анатолий (...). Ако се познавате, или ако можете да се запознаете, той може много да направи за българите и за намиращите се в манастира ръкописи*³⁷. Става дума

за архимандрит Анатолий Зографски, който по това време се намира в Русия, за да урежда манастирски дела. През лятото на 1838 г. архимандритът на път за Света Гора минал през Одеса, където се срещнал с В. Априлов³⁸. Българският възрожденец от Габрово споделя, че светогорецът малко се занимава със светски грижи и нищо не знае за нашата нова българска литература. Тогава о. Анатолий получава някои от съчиненията на Венелин, които да отнесе в манастира си³⁹. И до днес в библиотеката на Зограф има немалък брой книги на Ю. И. Венелин⁴⁰.

По време на проведената среща през лятото на 1838 г. зографският монах споделил, че в манастира имало десетина различни грамоти, дадени от някакъв български княз. В. Априлов го снабдил с необходимата хартия, за да направи *facsimile* на най-старата от тях, и да снее преписи от всички останали⁴¹.

Архим. Анатолий получил и писмо от Априлов, в което е оформена ясна програма за издирването, проучването и обнародването на извори за българското минало. В писмото-програма от 12 юли 1838 г.⁴² се дават наставления за описването на *всичките хрисовули, привилегии и грамоти, дето се намират в Зографския манастир от началото му до днес, дето му са дадени от разни князе, царе, воеводи и императори, които г. Венелин да помести в българската история*. Специално внимание да се отдели на най-стария документ, пазен в манастира. Той трябвало внимателно да бъде копиран, като в подробности се описват техниките и способите, които да се използват, за да се снее максимално точно съдържанието му. Понеже предстояло той да бъде публикуван *точ в точ няколко екземпляра*. Също така се предвижда кратко да се опишат (съдържание, материал, датировка и др.) всички стари ръкописни книги от манастирската библиотека. А *най-сведуцият отец*, да опише подробно историята на светата обител.

Въпреки конкретно изложените цели дълго време в Одеса не получили отговор от Света Гора⁴³. През това време В. Априлов се заема да проучи състоянието на средновековните славянски документи на Атонската планина според известните му сведения в литературата. В *пътешествието на Василий Барски Плака Албов от 1723–1747 г.*, пишат В. Априлов и Н. Палаузов до о. Неофит Рилски, *виждаме твърде малко хрисовули в Зографския манастир*⁴⁴. Ценната информация за царските грамоти в Зографската света обител Априлов и Палаузов открили в пътните записки на Василий Григорович Барски (1701–1747), който по време на своето дълго пътуване из Светите земи два пъти посещава Света Гора.

Като дошъл на Атонския полуостров за втори път през 1744 г., останал там една година и имал възможността да прегледа значителна част от манастирските библиотеки и книгохранилища. Барски дава кратко описание на документите, които е видял. Не би могло да се говори за някаква методика на изследване на актовете, руският поклонник лаконично отбелязва само някои от основните им характеристики: *език, материал, цвят на мастилото, състоянието на документа, наличието на подписи, печати и понякога кратко съдържание*. В Зографския манастир Барски е открил само три царски грамоти, които описва по следния начин:

1) *Български хрисовул, пергамент, 6700 г., надпис с червенослов: Иоаннъ Калимонъ, въ Христа Бога вѣренъ царь и самодержецеъ всѣмъ Болгаромъ и Грекомъ, Асѣнъ. Към документа има висящ златен печат с надпис: Иоаннъ Асень, царь Болгаромъ и Грекомъ;*

2) *Хрисовул, пергамент, със златен печат, „нарѣчиємъ простимъ Болгарскимъ написанъ“, 765 г., надпис с червенослов: Благочестивий царь, вѣрний въ Христа Бога, Андроникъ, Константина града. На печата: Ανδρόνικος δεσπότης Παλαιολόγος;*

3) *Хрисовул, пергамент. Описващ земите на Зографския манастир. Под документа са се подписали: Благочестивый царь Левъ Премудрий, въ Христа Бога вѣренъ, Константинограда. Иованъ, благочестивый царь въ Христа Бога, Сербомъ и Болгаромъ, Торновскій; Стефанъ цар, въ Христа Бога вѣрный, благочестивый Сербскій, держай Востокъ и Западъ⁴⁵.*

Смъртта на Венелин, настъпила през 1839 г., се оказва тежък удар за В. Априлов. Възниква въпросът за публикуването на Венелиновите ръкописи и продължаване на делото му. Основна роля в преговорите с руските учени за издаването на останалите в ръкописи Венелинови трудове изиграл В. Априлов, въпреки че в крайна сметка архивът отива при Ив. Молнар⁴⁶.

Априлов продължил да развива основните насоки от научните дирения на Венелин: *От нас тук Васил Априлов не престава да се грижи [...] да събира песни (...) После като се съберат достатъчно от тях, вероятно, ако бъде здрав, той ще се заеме да ги издаде с руски превод, за да се съобщят на русите и да придобият съвсем друга идея за българите – както за произхода, така и за културата им⁴⁷.*

В. Априлов продължава да събира и документи за средновековната българска история, но въпреки молбите си до 1842 г. не получава обещаните копия на царските грамоти от Зографския манастир. Най-вероятно

от описанието на зографските средновековни актове, направено от Барски, Априлов е разбрал и за наличието на хрисовул на император Андроник, чието копие също изисква от братята⁴⁸. В *Денница новоболгарского образования*, когато накратко се описва Зографският манастир, мимоходом се споменава, че в светата обител се пазят само три грамоти, написани на старобългарски (освен ако няма и още някои неизвестни)⁴⁹. Освен това, за пръв път интерес у Априлов предизвикват и грамотите на разни молдавски князе, които обдали светогорския манастир с владения в Бесарабия и Молдавия⁵⁰.

Събрал няколко средновековни исторически паметника, през 1845 г. в Одеса Априлов издава книгата *Болгарския грамоты*. Това издание поставя началото на българското изворознание и проучванията в областта на българската средновековна дипломатика. В предговора към книгата се изтъква, че с публикуването на тези документи се цели да се запълнят белите полета от неуспешното научно пътуване на Венелин за издирването на документи за българската средновековна история⁵¹.

В изданието са поместени пет документа. *Рилската грамота* на цар Иван Шишман от 1378 г., чието копие било предоставено от Неофит Рилски, архимандрит Анатолий Зографски пратил преписи от т.нар. *Сводна грамота* и от *Калимановата грамота*. Грамотата на молдавския воевода Йоан Антиох Константин от 1699 г., дадена на Киприяновския манастир в Бесарабия, Априлов получава от един киприяновски монах⁵², а търговският договор на цар Михаил II Асен с дубровничани публикува по сръбското издание на Твърткович⁵³. Книгата е издадена в ползу *Габровскогo училища*, грамотите са придружени от руски превод, речник на неразбираемите думи и трудните места и някои исторически бележки.

На първо място Априлов е поместил *Летопис Афонского Зографского монастыря, где повествуется о происшествиях монастыря со дня его учреждения до 1371 года, писанная разновременнo с приведением имен Римского Императора, Льва премудраго, Иоанна Терновскаго, Царя Болгарскаго, Стефана, царя Сербскаго, и Деспота Сербскаго Иоанна Углеша*⁵⁴, според преписа, който бил направен в Зограф по поръка на архимандрит Анатолий. Това е т. нар. *Сводна грамота на Зографския манастир*. Написана е на пергамент с размери (179 × 28 см), под нея с червени унициални букви стоят подписите на византийския император Лъв VI, на българския цар Иван Асен II, на сръбския цар Стефан Душан и на деспот Йоан Углеша. Златен печат на цар Стефан Душан с диаметър 36 мм е прикачен към края на документа.

Априлов издава текста с т. нар. *граждански шрифт*, без ударения и надредни знаци, без първична пунктуация, а и с някои грешки. Неотбелязвайки правописните особености, въпросният паметник е лишен от истинска си научна стойност. Вероятно на Априлов не е било ясно, че е запазен и гръцки превод на същия⁵⁵.

Няколко десетилетия изданието на Априлов остава единствената публикация на този исторически извор, докато през 1880 г. Т. Флорински издава някои извадки от *Сводния хрисовул* по снимките, които е направил П. И. Севастианов⁵⁶. Изданието в поредицата *Actes de l' Athos* също е без надредни знаци, не е спазена пунктуацията на оригинала, не липсват и грешки при разчитането⁵⁷. Едва през първата половина на ХХ в. А. П. Стоилов⁵⁸, последван от Й. Иванов⁵⁹, а също от Ал. Соловьев и Вл. Мошин⁶⁰, издават документа според изискванията на съвременната дипломатика. (Приложение № 1).

В коментарите си в края на текста издателят изказва някои съмнения по отношение автентичността на грамотата и датировката ѝ. Под един документ са се подписали владетели, управлявали в различно време – от началото на IX в. до XIV в., за да потвърдят принадлежащите на Зографския манастир земи. *Для высшей же критики нечувствую себя способным, коснуться до нея, значило бы сомняться в подлинности*⁶¹. заключава Априлов, като освен това привежда и някои палеографски особености като ортографията на текста – *безюсовият правопис*, който е трудно доловим поради това, че в изданието *юсът* е заменен с *у*, наличието на ударения и придихания, които са навлезли под гръцко влияние и са характерни за църковнославянския, както и употребата на някои турски думи⁶². Така заключава, че ако можем да се съмняваме в оригиналността на тази грамота, то трябва да приемем, че със сигурност е написана преди 40-те години на XVIII в., понеже Барски съобщава за нея в своите пътни бележки⁶³. Предположението на Априлов за датирането на този документ е взето под внимание и у по-късните изследователи⁶⁴.

Втората грамота, т.нар. *Калиманова грамота*, е публикувана от Априлов под надслова *Грамота Царя Йоанна Салиамана Асена, Самодержаца Всеболгарскаго и Греческаго, данная Атонскому Зографскому монастырю, 2-й день февраля 1192 г.* И тя подобно на *Сводната грамота* е издадена по копие на оригинала, пазен в Зограф, направено по поръчение на архимандрит Анатолий Зографски. Документът предизвиква интерес у Априлов още от начина, по който е описан от Барски, най-вече с наличието на две различни български царски имена и уточнението към

владетелската титла на Асен – *цар на българи и гърци, което поставя гърците тук в безпокойствие, като гледат [в подписа] думата греком*⁶⁵.

Текстът на документа е предаден без наредни знаци, някои излезли от употреба букви са заменени с други. Грамотата е последвана от речник, където са обяснени някои исторически и географски реалии и неразбираеми думи от текста. По такъв начин са издадени всичките пет документа в книгата. До голяма степен дори в оформлението Априлов следва утъпканите от Венелин пътеки.

Като издава *Калимановата грамота*, Априлов не публикува текста от златния печат, прикрепен към документа, въпреки подчертания си интерес към изображенията на българските владетели, засвидетелстван неведнъж в писмата му и най-вече по отношение на изображението на цар Иван Шишман от печата към *Рилската грамота*. Издателят по неизвестни причини не споменава дори за наличието на златна була към *Калимановата грамота*. От описанието на Барски, откъдето Априлов е научил за царската грамота, става ясно, че документът завършва със златна була и надпис: *Иоаннь Асень, царь Болгаромъ и Грекомъ*⁶⁶. Текстът, който издава Априлов, завършва така: *мѣсяца февруаріи. 2 день. индиктион. I. въ лѣто. 6700 (отъ Р. X. 1192). † Иоаннь Калиманъ въ Хрїста Бога вѣренъ, Царь и Самодръжець въсьмъ Бльгаромъ і Грькомъ, Асѣнь. А в „Денница“ пише, че грамотата е издадена от *Иоанна Каломана Асѣна, Царя Болгарскаго Греческаго*⁶⁷. Дали Априлов умишлено спестява тази подробност, която влиза в пряко противоречие със самата грамота? Кое-то пък буди съмнение за нейната автентичност. В края на коментара към първия документ Априлов излага своите съмнения за автентичността на *Калимановата грамота*, сравнявайки я със *Сводната* по палеографски белези, но не изразява ясно своето становище.*

В изданието на Априлов намират място общо пет документа, като два от тях са от Зографския манастир. Оказва се обаче, че нито един не е излязъл пряко от средновековната българска владетелска канцелария. Въпреки това Априлов им отделя подобаващо внимание, предполагайки на базата на палеографските им особености, че те са късни преписи на автентични владетелски грамоти. Буди интерес защо са публикувани само тези два документа, а не някои други български владетелски грамоти от Зограф. Както личи от писмата, Априлов никога не предприема действия да отиде лично на мястото, където се съхраняват изворите, които иска да издаде. В своята събирателска дейност той разчита предимно на сътрудничеството си с лица, които да му предоставят копия или пре-

писи на историческите паметници, към които има интерес. В случая със зографските документи Априлов намира сведения в пътните бележки на В. Г. Барски, който обаче е посетил Зографския манастир преди цели сто години. Габровецът, въпреки широката програма за проучването на Зографските старини, изложена в писмото му до о. Анатолий Зографски, изисква копия само от трите документа, описани от Барски. Два от тях – *Сводната* и *Калимановата грамота*, публикува в своето издание *Български грамоты*, а третата – грамотата на имп. Андроник, ако въобще получава копие от нея, той не публикува в изданието, тъй като тя не се включва в зададената тематична област.

Малко след като В. Априлов публикува грамотите става ясно, че в Зографския манастир се съхраняват много повече и изключително ценни документи, отколкото описаните през XVIII в. от Барски.

Публикуването на документите по преписи, а не посредством работата *de visu*, както и липсата на сериозна научна подготовка, са основните причини за множеството допуснати грешки. Това кара някои по-късни изследователи да определят труда на Априлов като любителски⁶⁸. Разгледано в рамките на Априловото време, книгата, предназначена на първо време за ученици, придобива голямо значение за пробуждането на интереса към българското народно минало и българските старини⁶⁹.

С издаването на *Българския грамоты* не секва интересът и желанието на Априлов да събира и издава документи за българското минало. През 1846 г., както се вижда от едно писмо до В. Ханка, Априлов е искал да издаде *българските грамоты*, събрани от Шафарик⁷⁰, но възпиран от тежкото си здравословно състояние, не успява да осъществи замисленото начинание. Въпреки това изданието *Българския грамоты* отбелязва нова стъпка в развоя на българската историография и представлява истинското начало на проучванията в областта на българската дипломатика, както отбелязва Ив. Дуйчев в своя рецензия за труда на Априлов⁷¹.

Бележки

¹ *Erasmus. De ratione studii ac legendi interpretandique auctores.* Paris, 1511. [Reprint: Opera omnia. Amsterdam, 1969, 120.11.].

² *Преподобни Паусий Хилендарски.* История славянобългарска. Критическо издание с превод и коментар. Научен редактор: Ив. Добрев. Църковно-богословска редакция: иеродякон Атанасий Зографски. Под-

готвили за печат: Д. Пеев, М. Димитрова, П. Петков. Превод: Д. Пеев. Коментар: Ал. Николов, Д. Пеев. Трето поправено издание. Зографска света обител, Света Гора-Атон, 2015, 202–203.

³ *Pavlikianov, C.* The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou (980-1600). Critical Edition and Commentary of the Texts. Sofia, 2014, p. 581.

⁴ И от други места в *Историята* ясно личи, че о. Паисий е познавал добре съдържанието на *Сводната* и *Калимановата грамота* вж. *Преподобни Паисий Хилендарски*. История..., 290–291 и бел. 506.

⁵ *Митов, Г.* Actes de l’Athos – основни концепции за издаването на атонските документи. – В: Университетски четения по архивистика. Т. V., С., 2017, 259–272.

⁶ Издания: *Априлов, В.* Болгарския грамоты. Одесса, 1845, с. 1-10.; *Т. Флоринский.* Афонские акты, СПб, 1880, 32-4.; Actes de Zographou. *Ed. W. Regel, E. Kurtz et V. Korablev.* СПб, 1907, p. 169–174.; *Й. Иванов.* Български старини из Македония, С.: Държавна печатница, 1931, 537-546.; *А. Стоилов.* Своден хрисовул за историята на Зографския манастир. – Сборник в чест на Васил Златарски. С., 1925, 447–457.; *Ал. Соловјев, Вл. Мошин.* Гръке повеле српских владара. Београд, 1936, 352–373.; *С. Pavlikianov.* The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents..., 590–607.

⁷ Издания: *Априлов, В.* Болгарския грамоты..., 31-35; *Т. Флоринский.* Афонские акты..., 34–35; *С. Бобочев.* Старобългарски правни паметници. I, С. 1903, 163–6; Actes de l’Athos IV. Actes de Zographou..., 160–2; *А. Стоилов.* Бележки по компиляцията на отдавания хрисовул на Иван Калиман I, даден на Зографския манастир. Jagić Festchrift – Zbornik u slavu Vratoslava Jagića. Berlin, 1908, 81–96.; *Й. Иванов.* Български старини..., 602–8.; *С. Pavlikianov.* The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents..., 575–584.

⁸ *Бурмов, Ал.* Марин Дринов като историк на България. Избрани произведения. Т. 1, С., 1968, с. 318.

⁹ *Генчев, Н.* Одеското българско настоятелство. – В: ГСУ – ФИФ, кн. 3, 1972, с. 6 сл.

¹⁰ *Ст. Маслев.* В. Е. Априлов в Брашов. – В: ИПр, XVIII, 1962, № 1, с. 75–82.

¹¹ *Молнар, И.* Черты частной и ученой жизни Юрия Ивановича Венелина. – В: Древние и нынешние словене. Т. 2., Москва, 1841, VII–LXXIX.; *В. Златарски.* Юрий Иванович Венелин и значението му за българите. По случай 100-годишнината от рождението му (1802–1902). Отделен отпечатък от Летописа на Българското книжовно дружество в

София. 1903, 90-160; М. Г. Попруженко. Юрий Иванович Венелин. – В: БИБ, II, 1929, Т. II, с. 160–171; Б. Ангелов. Венелин и нашите възрожденци. – В: Известия на Института за история. Т. 18, 1967, с. 231–244.; Ел. Тачева. Васил Априлов и Юрий Венелин – аспекти на въздействието. – В: *Balkanistic Forum*. Vol. 1, 2015, 341–345.

¹² *Венелин, Ю.* Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам. Т. I. Москва, 1829; За някои от Венелиновите идеи, изложени в тази книга, вж. и Г. Д. Гачев. Древние и нынешние болгаре Венелина как научно-художественое произведение и национальный миф. В: Ю. И. Венелин в Болгарском Возрождении. Ред. Г. К. Венедиктов. Москва, 1998, с. 27–51.

¹³ В. Априлов. Денница новоболгарского образования. Одесса, 1841, с. 92–93.

¹⁴ Пак там, с. 93.

¹⁵ Читателят може да остане с погрешното впечатление, че в настоящата статия е пренебрегнат приносът на Н. Палаузов. Наистина Палаузов, който е верен съмишленник на Априлов в проучвателското дело, е останал като такъв в паметта на съвременниците си (вж. Цариградски вестник, г. III, бр. 133, 8 август 1853 г., 1–2.), но от един момент нататък неговата роля в издирването на българските старини намалява, за да изbledнее съвсем към началото на 40-те години на XIX в.

¹⁶ *И. Молнар.* Черты частной и ученой жизни..., с. LVI.

¹⁷ *Априлов, В.* Съчинения. (Съст. и ред. П. Тотев), С., 1968, 235-6. [нататък: Писма].

¹⁸ Пак там, с. 236. За някои начинания да се издават извори за българската история вж. *Нейкова, А.* Идеи и програми за издирване и публикуване на писмени извори за българската история. – ГСУ – ИФ. Т. 84–85, С., 2000, с. 287–325.

¹⁹ *Цанев, Д.* За българите. Чуждата историческа българистика през XVIII–XIX в. С., 1981.

²⁰ Писма, 236.

²¹ Пътуването на Венелин в българските земи многократно е привлячало вниманието на изследователите на неговия живот и научна дейност. Пръв П. А. Бессонов му обръща внимание в труда си *Некоторые черты путешествия Ю. И. Венелина в Болгарию*. Москва, 1857; От по-новата литература вж. *Никулина, М. В.* Путешествие Ю. И. Венелина в Болгарию и его место в начальной истории болгаристики в России. – В: Ю. И. Венелин в Болгарском Возрождении. (Ред. Г. К. Венедиктов). Москва,

1998, с. 122–147; Г. Венедиктов. За пътешествието на Юрий Венелин в България. – В: Език и литература, 2007, № 1–2, с. 69–78.

²² Инструкция данная Императорскою Российскою Академиею г-ну лекарю Юрию Венелинну, отправляемому, с Высочайшего соизволения, на иждивении оной Академии в филологическо-археологическое путешествие по княжествам Молдавии и Влахии и по Турецким областям Булгарии и частью Румелии (Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук, Ф. 8, оп. 1, ед. хр. 35, л. 239–244), както и Дело о назначении в путешествия лекаря Венелина в ученое отношение в Молдавию, Болгарию, Румынию и Македонию на счет сумм Российской академии. 7 ноября 1829 г. – 14 декабря 1829 г. (Российский государственный исторический архив, Ф. 733, оп. 14, д. 23).

²³ Венелин, Ю. И. Влахо-болгарские или дако-славянские грамоты. СПб. 1840, б. с.

²⁴ Венелин, Ю. И. Влахо-болгарския или дако-славянския грамоты. СПб. 1840.

²⁵ Берштейн, С. Разыскания в области болгарской исторической диалектологии. Т. 1. Язык влашких грамот XIV–XV в. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1948, с. 22–23.

²⁶ Това писмо от 27 септ. 1837 г. е отговорът на първото Априлово писание, отправено преди повече от една година (22 май 1836 г.) до Венелин.

²⁷ Две писма от Юрий Ивановича Венелина до Василия Априлов. – В: СБНУНК, 1889, 1, с. 176.

²⁸ Две писма от Юрий Ивановича Венелина..., с. 184.

²⁹ Болгарския грамоты, с. VII.

³⁰ Конев, Ил. Васил Априлов и българо-руските културни взаимоотношения. – ИПр., XXX, 1974, № 2, 68–77.

³¹ Балабанов, М. Отзив в България по Венелиновите писма. – СБНУНК, 1890, 2, с. 293–295.

³² За животоописание на архим. Анатолий Зографски вж. Дракул, С. Архимандрит Анатолиј Зографски. Скопје, 1988.

³³ Писма..., с. 240. Писмо до Неофит Рилски от 27 ноем. 1837 г.: *Надяваме се, че сте заминали от Габрово и че се намирате в манастира си, та сте изпълнили обещанието си да копирате хрисовула.*

³⁴ Писма..., с. 279–280.

³⁵ Копие от тази грамота аз изпратих до покойния Юрий Иванович Венелин в Москва малко преди неговата смърт. Надявам се тя да бъде

издадена заедно с другите. *Априлов, В.* Денница новоболгарското образование..., с. 84.

³⁶ Болгарския грамоты..., текст: 82–87, коментар и превод: 87–108, както и копие на част от грамотата; *Г. А. Ильинский.* Грамоты болгарских царей. Москва, 1911, 9–10; текст 26–29.; *Ив. Дуйчев.* За първообразността и достоверността на Рилската грамота. – Известия на Архивния институт. I, 1957, с. 45–73.; Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378 г. С., 1986.

³⁷ Писма ..., с. 249–250.

³⁸ Според едно писмо на В. Априлов от 1 дек.1838 г. до Ю. И. Венелин, архимандрит Анатолий се е срещнал в Одеса с Априлов през м. август същата година (Писма..., с. 291.). В архива на Зографския манастир се пазят някои писма, написани от архимандрит Анатолий по време на неговото пребиваване в Одеса. От тези писма личи, че зографският монах е бил в този град още в началото на м. юли. Освен това сред книгите на Венелин в библиотеката на Зографския манастир се намира и *Древние и нынешние болгаре*. Т. 1, Москва, 1829, инв. № 20523), която съдържа приписка, указваща че е подарена от Н. Палаузов и В. Априлов на *Негово Високопреподобие архимандрит Анатолий* на 16 юли 1838 г.

³⁹ Писма..., с. 291.

⁴⁰ Две от тях предизвикват особен интерес, тъй като съдържат интересни приписки. Явно, за да попълни монашеските пропуски по отношение развитието на новобългарската литература: *Той малко се занимава със светски грижи и нищо не знае за нашата нова българска литература*“ пише Априлов за о. Анатолий – вж. Писма..., с. 292. В. Априлов подарява на архим. Анатолий екземпляр от книгата на Ю.И. Венелин *О зародише новой болгарской литературы*. Кн. 1. Москва, 1838 г., инв. № 15462, със следното посвещение: *Милостивому Государю Василию Евстафиевичу Априлову*, което показва, че е била подарък на В. Априлов от Венелин. Другата книга е *Древние и нынешние болгаре*. Т. 1. Москва, 1829, инв. № 20523), която съдържа следната приписка: *Его Високопреподобие Архимандриту Анатолию въ знакъ великаго уваженія отъ Николаю Палаузова и Василиа Априлова*. Одесса, 1838 г. Юля 16-го дня.

⁴¹ Писма..., с. 292.

⁴² Публикувано от М. Арнаудов в книгата *Васил Априлов. Събрани съчинения*. С., 1940, 387–90, където е указано, че е открито в Зографския манастир през 1938 г. и издадено по снимки, направени от Васил Захариев. В публикацията на Арнаудов, както и в последното издание на Ап-

риловите писма (Писма ..., с. 280–284), се откриват някои неточности. В оригинала, пазещ се Зограф, с който имах възможността да работя *de visu*, за което още веднъж бих искал да благодаря на манастирското братство, писмото носи датата *12 юли 1838 г.*, а в издадените датата е *2 юли 1838 г.*

⁴³ Писма..., с. 302 (8 юли 1839 г.).

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ *Григорович-Барски, В.* Второе посещение Святой Афонской Горы Василия Григоровича-Барскаго им самим описанное. Москва: Индрик, 2004, 255–256 [Фототипно издание]. Априлов е използвал Петербургското издание от 1819 г. *вж. Болгарския грамоты...*, с. 20.

⁴⁶ Писма..., с. 334–335; *Ив. Шишманов.* Нови студии из областта на Българското възраждане. I. В.Е. Априлов, Неофит Рилски, Неофит Бозвели [Сборник на Българската академия на науките, кн. 21, клон историко-филологичен и философско-обществен]. С., 1926, с. 5–33, с. 33–41, с. 379–381; Денница..., с. 95–7.

⁴⁷ Писма..., с. 302–303.

⁴⁸ Писма..., с. 336–337.; За грамота на имп. Андроник се говори и в Денница новоболгарского образования..., с. 80.

⁴⁹ *Априлов, В.* Денница новоболгарского образования..., с. 80.

⁵⁰ Пак там.

⁵¹ *Априлов, В.* Болгарския грамоты..., с. VII.

⁵² Има основание да се смята, че Априлов е разбрал за тази грамота от архим. Анатолий или от някой друг зографец, занимавал се с манастирските дела в Бесарабия, като хаджи Викентий Зографски, с когото одеският търговец от български произход поддържа връзка. В архива на Зографската света обител се пазят множество документи за администрирането на Киприяновския манастир, който е метох на Зограф. Сред тези документи има извлечения от тази грамота, чрез която се засвидетелстват правата на светогорския манастир „Св. Георги“ върху Киприяновския.

⁵³ *Карано-Твртковић, П.* Србский споменицы или старе рисовуле, дипломе, повеле, и сношения боснански, сербски, херцеговачки, малматински, и дубловачки кралева, царева, банова, деспота, кнезова, войвода и властелина. Ч.1, Београд, 1840, 16–23, № 16.

⁵⁴ *Априлов, В.* Болгарския грамоты..., с. 1.

⁵⁵ *Gelzer, H.* Sechs Urkunden der Georgsklosters Zografu. – BZ, 12, 1903, с. 523–529.; *Actes de Zographou.* 1907, 150–157.; *C. Pavlikianov.* The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents..., с. 590–607.

⁵⁶ *Флоринский, Т. Д.* Афонские акты..., с. 32–34.

- ⁵⁷ Actes de Zographou, с.169–174.
- ⁵⁸ Стоилов, А. П. Своден хрисовул..., с. 447–457.
- ⁵⁹ Иванов, Й. Български старини..., с. 537–546.
- ⁶⁰ Соловјев, Ал., Вл. Мошин. Грчке повеле ..., с. 352–373.
- ⁶¹ Априлов, В. Болгарския грамоты..., с. 19.
- ⁶² Писарят се старае да предаде старинност на писмото си, но бърка постоянно с употребата на ж, а, ъ, ь. Особено е щедър той на ударенията, та ги слага често пъти по две по три на една и съща дума – Иванов, Й. Български старини..., с. 540.
- ⁶³ Априлов, В. Болгарския грамоты..., с. 19–20.
- ⁶⁴ Стоилов, А. П. Своден хрисовул..., с. 450–452.
- ⁶⁵ Писма..., с. 302.
- ⁶⁶ Пак там.
- ⁶⁷ Априлов, В. Денница новоболгарского образования..., с. 80.
- ⁶⁸ Ильинский, Г. А. Грамоты..., с. 4 сл.
- ⁶⁹ Както самият Априлов споделя в едно свое писмо: ... *Желанието да събудя у българите съзнание за тяхното народно историческо значение* (Писма..., с. 351.)
- ⁷⁰ Писма..., с. 365.
- ⁷¹ Дуйчев, Ив. Рецензия на В. Априлов. Събрани съчинения под редакцията на проф. М. Арнаудов. София, 1940. – В: Родина, III, 1941, кн. 3, с. 166.

Приложение

<i>В. Априлов</i> ¹	<i>Т. Флорински</i> ²	<i>Actes de l'Athos</i> ³
<i>incipit:</i> † Въ дни царства Льва прѣмудраго. благочъстивыіе хоругви. хрїстіан-скыіе съдръжешу. въ томъ царству бѣста някіе; тріе братія по плты, паче жа по утѣшитялю. Сы убо яко въ дрѣвныихъ нравомъ, и тѣзоименита. Моисv, Іаронъ, Іоанъ Селіма.	<i>incipit:</i> † Въ дни црѣтва Льва Прѣмоудраго. бл҃гочъстивыне хор҃гви хрїстіанскыне всьдръжешоу въ томъ црѣтвоу бѣста нжкіе триѣ братіа по плты, паче жа по оутѣшитялю. съ оубо іако въ дрѣвныи ^м нраво ^м добродѣтали. и тѣзоименита: Моисvі, Аронъ Івань Селима.	<i>incipit:</i> † Въ дѣни царства льва прѣмѣдраго, благочъстивыне хор҃гви хрїстіанскыне съдръжещѣ, въ томъ царствоу вѣста нжкіе тріе братіа по плты, паче жа по оутѣшитялю. сы оубо іако въ дрѣвныихъ нравымъ добродѣтали и тѣзоимениска moiscv і аронъ, івань селіма.

А. П. Стоилов ⁴	Йо. Иванов ⁵	Ал. Соловьев, Вл. Мошин ⁶
<p><i>incipit:</i> (1) † Въднѣи цѣтва лѣва прѣмѣдраго. бл҃гочѣстивыѣ хорѣгви. хрїстїанскыѣ (2) съдрѣжецѣ възтѣ цѣтѣвоу бѣстанжкїе, трїе братїа поплѣтї, паче (3) жа оутѣшиталю. сы оубо іако въздрѣвныѣ нравѣ добродѣтали. итѣзо (4) именита. мѣисѣ, і арвнѣ. іванѣ селїма.</p>	<p><i>incipit:</i> † Въ днѣи цѣтва лѣва прѣмѣдраго. бл҃гочѣстивыѣ хорѣгви. хрїстїанскыѣ съдрѣжецѣ. въз тѣ цѣтѣвоу бѣста нжкїе, трїе братїа по плѣты, паче жа по оутѣшителю. сы оубо іако въз дрѣвныѣ нравѣ добродѣтали. и тѣзо именита. Мѣисѣ, і Арвнѣ. Іванѣ Селїма.</p>	<p><i>incipit:</i> † Въ днѣи царства Лѣва прѣмѣдраго благочестивыѣ хрїстіанскыѣ съдрѣжецѣ, въ томѣ царствоу бѣста нжкіе трїе братїа по плѣти, паче жа по оутѣшиталю. сы оубо іако въ дрѣвныѣх нравѣм добродѣтали и тѣзоименита Мѣисѣ і Арвнѣ, Іванѣ Селїма.</p>

ПРИЛОЖЕНИЕ

СПЕЦИАЛНИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ ДИСЦИПЛИНИ В УНИВЕРСИТЕТСКОТО АРХИВНО ОБРАЗОВАНИЕ, АРХИВНАТА ПРАКТИКА И ИЗСЛЕДВАНИЯТА ПО ИСТОРИЯ

*доц. д-р Русалена Пенджекова-Христева,
ПУ „Паусий Хилендарски“, Филиал-Смолян*

На 18 и 19 април 2018 г. в Зала № 1 на Софийския университет *Св. Климент Охридски* (СУ) по повод *Деня на специалност Архивистика и документалистика* в Исторически факултет (ИФ) на СУ, в рамките на традиционните *Университетски четения по архивистика*, се проведе поредната XII теоретична конференция на тема: *Специалните исторически дисциплини в университетското архивно образование, архивната практика и изследванията по история.*

Престижният научен форум се организира съвместно с *Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“ (ЦСВП)*. Както е добре известно, проф. Иван Дуйчев е патрон на специалност *Архивистика и документалистика* в СУ. Именно в неговите *Лекции по архивистика* е представен и методическият инструментариум на *Специалните исторически дисциплини (СИД)* и приложението му в архивното познание и практика, което пряко кореспондира с темата на тазгодишната конференция.

* * *

Конференцията бе официално открита от Декана на ИФ на СУ – доц. д-р Тодор Попнеделев. Той приветства присъстващите и изрази благодарността си към организаторите и специално към проф. д-р Андриана Нейкова. Деканът изрази убедеността си, че именно архивистите,

като селектори и пазители на историческата памет, в най-голяма степен, осигуряват труда на професионалните историци.

Заместник-ректорът на СУ – доц. д-р Георги Вълчев, сподели радостта си да поздрави участниците и гостите на научния форум с *Добре дошли!* Той изтъкна, че отдавна в цивилизования свят архивите са се превърнали в мерило на осъзнаване на отношението към миналото и към културното наследство. Доц. Вълчев обърна специално внимание на факта, че 2018 г. е юбилейна за СУ и се изпълват 130 години от създаването му. Той подчерта, че през всичките тези години Университетът, освен научна и образователна организация е и огромен културен институт, който е запазил своя авторитет и научна тежест, развивайки *универсалното познание*. Накрая заместник-ректорът пожела успешна работа на конференцията и заключи: *По архивите им ще ги познаете!*

На научния форум присъства и проф. д. и. н. Татяна Хорхордина, която е ръководител на катедра *История и организации архивного дела, Росийский государственный гуманитарный университет (РГГУ)*, Москва. Тя прочете поздравителен адрес от името на ректора на *Руския държавен хуманитарен университет* – проф. д. и. н. Александър Безбородов. От негово име бяха поздравени участниците и бе посочено, че тази забележителна конференция вече е станала традиционна и е събитие в научния живот. Отбелязано бе, че *Българската университетска архивистика* е съчетание от традиции и новаторство, а сътрудничеството между българската и руската архивна школа има своята дългогодишна история, което обяснява особената близост между българската и руската методика на работа с архивните документи. Подчертано бе, че научно-образователните отношения между двата университета имат сериозни бъдещи перспективи.

Председателят на Държавна агенция „Архиви“ (ДАА) – доц. д-р Михаил Груев, специално благодари на проф. д-р А. Нейкова, затова че е успяла с много усилия, воля и характер да събере отново архивната общност, за да може конференцията да продължи да изпълнява предназначението си и занапред – на влиятелен и авторитетен професионален форум. Той посочи, че събитието позволява да се направи задълбочен професионален дебат по архивистика, по *специалните исторически дисциплини*, по детайлите на архивната работа, които познават именно специалистите с дългогодишна работа в архивите. Според доц. Груев, едно от големите достойнства на научния форум е, че е успява успешно да обедини академичната мисъл с практиката. Той изрази надеждата си

конференцията да придобие характер на международна престижна архивистична проява и пожела това да е следващата стъпка в нейното развитие. Обърна внимание и на сборника с резултатите от конференцията и подчерта, че поредицата *Университетски четения по архивистика* се е превърнала в своеобразен годишник на българската архивистика и е едно от малкото печатни издания, които помагат и в практическата работа.

В края на официалното откриване – проф. д-р Андриана Нейкова, представи VI том от поредицата *Университетски четения по архивистика*¹, в който са публикувани материалите от предходната конференция. Тя отбеляза, че изданието едновременно е достъпно за заинтересуваните читатели не само като книжно тяло, но и в електронен вариант, а също и в *Електронната библиотека по архивистика и документалистика*. Тя припомни, че във всеки том има публикувана програма на съответната конференция, за да може всеки да направи сравнение с темите на участниците и предоставените за публикуване текстове.

Тази поредица не само е емблема на специалност Архивистика и документалистика в Софийския университет, но тя се превърна през годините в трибуна на българската архивна мисъл и то архивна мисъл творческа, университетска, за да можем ние днес да говорим за постиженията на Българската университетска архивистика като съвременен конкурентен образователен модел – заключи проф. Нейкова.

* * *

На конференцията, която се проведе в рамките на два дни, бяха представени общо 31 доклада и научни съобщения, подготвени от 30 автора – преподаватели по архивистика, водещи специалисти в областта на специалните исторически дисциплини, експерти от системата на държавните архиви, музеи и библиотеки, студенти и докторанти.

Работата на конференцията започна с докладите на проф. д-р Андриана Нейкова, дългогодишен преподавател по *Архивистика* в СУ и на проф. д. и. н. Татяна Хорхордина – ръководител на катедра в РГГУ.

Най-многобройни бяха участниците от страна на домакините от СУ – 10 души, които изнесоха общо девет доклада, два от които на докторант и студент. Представителите на Българската академия на науките (БАН) от страна на Института за исторически изследвания (ИИИ) и Научния архив изнесоха осем доклада. Четири доклада бяха представени от специалистите от Българския исторически архив (БИА) и Отдел *Ори-*

енталски сбирки при Национална библиотека Св. Св. Кирил и Методий (НБКМ). С доклади участваха и трима представители от системата на държавните архиви, двама преподаватели от Пловдивския университет (ПУ) и по един представител от страна на Националния исторически музей (НИМ) и на Националния военноисторически музей (НВИМ).

Тематичният и хронологически обхват на докладите, съобщенията, презентациите и изказванията на конференцията бе впечатляващ. Обяснението е наличието на интерес на специалистите в хуманитарната област към въпросите на интегралното по своя характер архивно познание и СИД, като цяло. Именно потребностите на изследователския, образователния и практико-приложния процес изискват широкото им обсъждане и предлагане на актуални решения, свързани с все по-тясната и засилваща се интеграция между различните хуманитарни науки и научни дисциплини в условията на мрежовото общество.

Като цяло участниците представиха разработки, посветени на широк кръг от въпроси, свързани с: *изясняване на научната терминология и приложението в хуманитаристиката, методическия инструментариум на СИД, сред които археография, изворознание, палеография, дипломатика, метрология, генеалогия, филигранология, архивна деонтология и др.; значението на архивната евристика и устната история като специфични изследователски методи в архивната работа; историята на архивите и архивното образование в Русия; проблеми на работата с различни по вид писмени исторически извори, сред които – официални документи, граждански и църковни регистри, лични документи, епитоларно наследство, периодичен печат и др.; опазване на архивните документи; стратегии и възможности за тяхната дигитализация и т. н.* (Вж. Приложение № 1 – Програма на конференцията).

Ползотворният научен форум приключи с дискусия, която резонно ангажира вниманието на участниците към откритите проблеми за присъствието на СИД в учебните планове на съвременните университетски хуманитарни специалности, с акцент върху приложението им в архивната работа и изследванията по история. Необоснованото пренебрегване на значението на СИД в университетското архивно образование, архивната практика и изследванията по история ограничава и поставя под въпрос бъдещото им развитие. Ето защо конференцията постигна своята основна цел, а именно: *да привлече вниманието на ръководствата и експертите в образователните институции и архиви, както и на университетските преподаватели и изследователи, към постиженията,*

перспективите и посочените проблеми на СИД, които са от значение и за съвременното хуманитарно университетско образование, в това число и професионалното архивно образование.

Участниците, удовлетворени от постигнатите резултати и възможността за ползотворен диалог, си пожелаха следваща среща отново на **18 април 2019 г. по повод поредната XIII конференция от формата Университетски четения по архивистика в СУ!**

Бележки

¹ Университетски четения по архивистика. Т. VI. Българското професионално архивно образование в Софийски университет „Св. Кл. Охридски“: памет, кауза, отговорност. Съставителство и научна редакция Нейкова, Андриана. София: Електронно издание. 2018. 252 с. <http://electronic-library.org/books/Book_0075a.pdf>.

Приложение № 1

ПРОГРАМА ЗА XII КОНФЕРЕНЦИЯ НА СПЕЦИАЛНОСТ АРХИВИСТИКА И ДОКУМЕНТАЛИСТИКА: СПЕЦИАЛНИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ ДИСЦИПЛИНИ В УНИВЕРСИТЕТСКОТО АРХИВНО ОБРАЗОВАНИЕ, АРХИВНАТА ПРАКТИКА И ИЗСЛЕДВАНИЯТА ПО ИСТОРИЯ

18 април, сряда, Зала № 1 на Ректората

9.30–10.00 ч. – ОФИЦИАЛНО ОТКРИВАНЕ

Приветствие от **доц. д-р Тодор Попнеделев**, декан на ИФ, СУ

Приветствие от **доц. д-р Михаил Груев**, председател на ДА „Архиви“

проф. д-р Андриана Нейкова (СУ): Представяне на Т. VI от поредната „Университетски четения по архивистика“

10.00–10.30 ч. – Почивка (кафе пауза)

ЧАСТ I

Модератор: **проф. д. ф. н. Вася Велинова**

10.30–10.45 ч. – **проф. д-р Андриана Нейкова (СУ)**: Археография, печатна изворова база и дигитализация на информационните ресурси на българските архиви – теоретико-методически аспекти

10.45–11.00 ч. – **проф. д. и. н. Татяна Хорхордина (Зав. кафедрой истории и организации архивного дела, РГГУ, Москва)**: Архивная эвристика в контексте работы историка-исследователя

11.15–11.30 ч. – **проф. Горица Найденова (Институт за изследване на изкуствата, БАН)**: Между архивистиката и науките за изкуствата: структуриране на научните архиви в Института за изследване на изкуствата при БАН

11.30–11.45 ч. – **проф. д-р Йорданка Гешева (Институт за исторически изследвания, БАН)**: Писмени сведения и вещевени паметници в генеалогията

11.45–12.00 ч. – **проф. д. и. н. Манчо Веков (Институт за исторически изследвания, БАН)**: Развитие на метрологията като специална историческа дисциплина у нас

12.00–13.00 ч. – **Почивка**

ЧАСТ II

Модератор: **проф. д-р Андриана Нейкова**

13.00–13.15 ч. – **проф. д. ф. н. Вася Велинова (директор на ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“, СУ)**: Палеографията и мястото ѝ сред помощните/специалните исторически дисциплини – проблеми и перспективи

13.15–13.30 ч. – **доц. д-р Русалена Пенджекова (зам. директор – Филиал Смолян, ПУ)**: Лекционният курс по Изворознание в Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ – реализация и перспективи

13.30–13.45 ч. – **доц. д-р Антоанета Запрянова (Институт за исторически изследвания, БАН)**: Генеалогията – наука без граници

13.45–14.00 ч. – **доц. д-р Нина Вутова (Национален исторически музей)**: По следите на водните знаци или – защо е важна филигранологията

14.00–14.15 ч. – **доц. д-р Любомир Георгиев (БИА – НБКМ)**: Автоматизацията в архивите – преподавателски поглед

14.15–14.30 ч. – **доц. д-р Дарина Григорова (СУ)**: „Русский мир“: доктрина, медиен образ или прагматична трансформация на руската идея

14.30–15.00 ч. – **Почивка (кафе пауза)**

Модератор: **гл. ас. д-р Ивайло Аврамов**

15.00–15.15 ч. – **д-р Росица Маркова (ЦДА)**: Архивна деонтология. Етиката в професията на архивиста

15.15–15.30 ч. – **Светлана Кръстева** (ДА – Видин): Значение на архивната евристика при Научно-техническата обработка на архивни колекции, дарени в Държавен архив – Видин

15.30–15.45 ч. – **д-р Камелия Божинова** (БИА – НБКМ): Иван Вазов в Берковица (историята на литературата в помощ на историческите изследвания)

15.45–16.00 ч. – **д-р Цветан Радулов** (НА – БАН): Личната кореспонденция между миналото, настоящето и бъдещето. А сега накъде?

16.00–16.15 ч. – **Мария Новакова** (гл. експерт в ДА – Видин): Гражданските и църковни регистри в ДА – Видин – история, състояние и перспективи

16.15–17.00 ч. – **Изказвания и дискусии**

19 април, четвъртък, Зала № 1 на Ректората

ЧАСТ III

Модератор: **доц. д-р Русалена Пенджекова**

9.30–9.45 ч. – **гл. ас. д-р Ивайло Аврамов** (СУ): Наименованията на специалните/помощните исторически дисциплини в системата на българската научна терминология

9.45–10.00 ч. – **ст. ас. д-р Калина Минчева** (ЦСВП): Няколко писма на Иван Дуйчев и Георгий Острогорски, съхранявани в Центъра за славяно-византийски проучвания, СУ

10.00–10.15 ч. – **д-р Станислав Боянов** (ПУ): Лекционен курс „Институции и архиви в Източна Румелия“ в ПУ, като обединяваща дисциплина на специалните исторически дисциплини

10.15–10.30 ч. – **ас. д-р Константин Голев** (Институт за исторически изследвания, БАН): Ролята на „Устната история“ за съхраняването на българската памет за Втората световна война

10.30–11.00 ч. – **Почивка (кафе пауза)**

Модератор: **гл. ас. д-р Калина Минчева**

11.00–11.15 ч. – **ас. д-р Мария Полимирова, д-р Светозар Ангелов** (ЦСВП): Архивът на Анна Рошковска, съхраняван в Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“, като извор за българската възрожденска култура

11.15–11.30 ч. – **ас. д-р Таня-Йоана Минкова** (Институт за исторически изследвания, БАН): „Червеният кръст“ – мисия и дело. Документално наследство

11.30–11.45 ч. – **д-р Рени Марчева** (СУ): Профилактика чрез интегрирано управление на вредители-насекоми (IPM) в колекции върху хартиен носител

11.45–12.00 ч. – **ас. Чавдар Ветов** (Институт за исторически изследвания, БАН): Фотографската колекция в ИИИ – БАН

12.00–13.00 ч. – **Почивка**

ЧАСТ IV

Модератор: **проф. д-р Андриана Нейкова**

13.00–13.15 ч. – **Милена Косева-Звънчарова** (Отдел «Ориенталски сбирки» – НБКМ): По въпроса за знанията и уменията за функционирането на един специализиран архив

13.15–13.30 ч. – **Севдийе Али** (НБКМ): Дипломатически особености на османотурските документи от канцеларията на Митхад паша, валия на Дунавския вилает, съхраняван във фонда на отдел „Ориенталски сбирки“ в НБКМ

13.30–13.45 ч. – **Рамона Димова** (докторант, катедра „Архивистика и МОИ“, СУ): Периодичният печат – «забравеният архив» на жените-художнички в България

13.45–14.00 ч. – **Георги Митов** (студент, III курс, специалност „История“, СУ): Васил Априлов и приносът му в проучването и публикуването на средновековни документи от архива на Зографския манастир

14.00–14.15 ч. – **Давид Нинов** (гл. експерт, НВИМ): Електронната библиотека по архивистика и документалистика в мрежовото общество

14.15–14.45 ч. – **Почивка (кафе пауза)**

14.45–15.45 ч. – **проф. д. и. н. Татяна Хорхордина** (Зав. кафедрой истории и организации архивного дела, РГГУ, Москва): К 100-столетью Государственной архивной службы России (100-летие Декрета от 1 июня 1918 г.)

15.45–17.00 ч. – **Изказвания и закриване на конференцията**

ПОСЛЕСЛОВ

ЕДНО НЕИЗВЕСТНО ПИСМО ДО АКАД. ИВАН ДУЙЧЕВ

проф. д-р Андриана Нейкова, Илонка Колева, СУ

Най-често професионалната работа на архивистите остава не само анонимна, но и недооценена от обществото. Същевременно, в резултат от извършващата се дигитализация/цифровизация в историческите архиви в условията на мрежовото общество на гражданите, потребители на ретроспективна документна информация, вече се осигурява онлайн достъп до съответните архивни справочници, както и до самите изображения на сканираните за целта документални свидетелства във връзка със заявените от тях теми относно миналото. В тази ситуация архивистите ще продължават да се възприемат предимно в ролята на посредници за потребителите на архивна информация.

Често обаче архивистите, изпълнявайки своите професионални задължения във връзка с придобиването на архивни фондове от личен характер, имат шанса първи да откриват изключително ценни от историческа гледна точка архивни документи, изпреварвайки на практика историците в областта на т. нар. *архивна евристика*. В някаква степен подобни находки са компенсация за усилията им по издирването, опазването и осигуряване използването на документалното ни наследство.

Такъв е случаят и с визираното в заглавието *неизвестно писмо* на българския интелектуалец и родолюбец Петър Увалиев (доктор хонорис кауза на филологическите науки, Почетен знак със синя лента, Великобритания, 20 май 1992 г.)¹, до акад./проф. Иван Дуйчев (1907–1986). Вероятно, писмото е било изпратено от Лондон по случай Новата [1982] година в знак на искрено уважение към Дуйчев, допринесъл за откриването на България пред света от позициите му на един истински учен

и българин. Видно е от съдържанието, че за Петър Увалиев това писмо е много специално. Той признава, че за такива като него, които **бурите на историята са изтласкали през девет морета в десето, именно българското самочувствие**, мярата за което е Дуйчев, **е било тяхна духовна опора и пътеводна звезда**.

По повод Новата година авторът поднася своята почит и искрена благодарност към акад. Иван Дуйчев: **... ти си български компас, който ни дава безпогрешни световни посоки и ни позволява да плуваме с тихо самочувствие сред безпределните океани на световната култура**.

Цитираният текст е открит от колегата Илонка Колева, Началник-отдел „Университетски архив“, при обработката на личния архивен фонд на Петър Увалиев, дарен от неговата съпруга Соня Рув на Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Тъй като засега няма потвърждение за получаването на същинското писмо от адресата, логично е да се предположи, че по някакви причини то не е достигнало до Ив. Дуйчев.

Както е добре известно, през този период личните му контакти с чужденци и българи от ранга на Петър Увалиев са били под постоянно наблюдение. Ето защо след установяване авторството на текста, въпреки че е съхранен под формата на машинописно копие, решихме да бъде публикуван. Целта е да привлечем вниманието на специалистите, които системно проучват живота, делото и внушителното архивно и научно наследство на акад./проф. Иван Дуйчев.

Надяваме се, че с публикуването на писмото на Петър Увалиев изпълняваме един дълг и към паметта на акад./проф. Иван Дуйчев. Именно подобни свидетелства са доказателство и надежда за всички нас, където и да сме разпръснати по света, че винаги е имало и ще има достойни българи, които са се подкрепяли, независимо от личните си драми и житейски обрати, за да я има и България.

При възпроизвеждането на текста е запазен езикът и стилът на Петър Увалиев, а съответните пояснения са оформени в отделни бележки.

Писмо от Петър Увалиев до акад. Иван Дуйчев в знак на благодарност и с преклонение към стореното от него за преоткриването на България от света

Дуйчев²

Добре че има безлични и безразлични календарни бройки, та човек намира повод и дързост да изкаже някои отдавнашни вълнения, които иначе биха останали закрити под чудноватата смес от свен³ и мързел.

Такива са чувствата, които осияват – естествен ореол и заслужено признание – новогодишните благопожелания, отправени към академика Иван Дуйчев – приятел и повече от приятел: просветител и пътеводител. Може би ние, които сме откъснати от софийското всекидневие, най-добре разбираме какво ти дължиме: откритието на България. Идеолозите измислят България, учените я откриват. Но този своего рода Колумбов подвиг е възможен само за онези, чиято наука е изтъкана от всеотдайна обич и неподкупна мисъл, от смирение и вглъбение.

Може би ще се зачудиш, че съм седнал да ти пиша неща, които са всеизвестни – и то с повишен емоционален тон, който би прилягал на някогашната Първа Девическа Гимназия. В същност⁴ аз пиша не само за тебе, но и за себе си: решил съм да не отмина от този свят без да съм се отплатил на онези, които са ми помогнали умствено да възмъжея и човешки да оцелея. Ти си един от тях. Нека Новата Година да бъде повод да разчистя този отдавнашен духовен дълг.

Ние растохме по едно и също време и под едно и също небе. И със същата безкористна жажда гледахме към отвъдни културни хоризонти: не за да отречем българското у нас, а за да го затвърдиме⁵. Но погледите ни бяха различни. Аз гледах върхарите на съвременността. Твоят поглед се впиваше във времето, за да достигне корените на българското. Годишите ме научиха на една велика истина: върхари без корени са сухи. Сега – благодарение на тебе⁶ и на шепа хора като тебе⁷ – знам, че животворителната струя на българското достойнство иде отдалече и от дълбоко – от подмолите на времето, където ти, библиотечен Орфей, има волята, смелостта и силата да се спуснеш. Трябва да е имало години, когато това културно иманярство е било хождение по мъките. Да ги надживееш, за да изнесеш на бял свят родословието на българската мисловност е малко чудо, което заслужава голяма почит.

И признателност: твоето упорито прозрение откри и закрепил крайъгълният⁸ камък на една невидима, но величава сграда: дворецът на българското самочувствие, което не е наивна самоизмама на просташко самочувствие. Мнозина от нас знаят как се оправят из лабиринта на този дворец, където ти си у дома си. Други – най-многоглаголните и най-голословните – дори не знаят как да прекрачат неговия праг. Но за онези като мене, които бурите на историята изтласкаха през девет морета в

десето, това българско самочувствие бе и духовна опора, и пътеводна звезда. И ако никога не се почувствах балканско джудже, загубено сред западни великани, мъниче, което трябва да реве в унисон със слонове – то бе само защото моят мерник за съотношението българско и небългарско не бе предписан от наивната вяра, че от Витоша по-високо няма. Той бе определян от хора като тебе, които проправят пътя към истинските културни уравнения. За да стане човек това, което е, трябва да осъзнае какво е бил и какво може да бъде. Ето къде твоето значително дело се засича с моето незначително битие.

Затова трябва преди всичко да ти поблагодаря – а след това от все сърдце⁹ да пожелаая на теб и на близките ти щастие, дългоденствие и благоденствие. А аз ще бъда щастлив, ако знам, че поне малко те е зарадвал вестта, че за някои българи, разпилени по света, ти си български компас, който ни дава безпогрешни световни посоки и ни позволява да плуваме с тихо самочувствие сред безпределните океани на световната култура.

Бележки

¹ Тодорова, Цв. Почетните доктори на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (1888–1939). Университетско изд. С., 2013, с. 288, № 179.

² Текстът на писмото (2 м. с.), е написан на пишещата машина, което обяснява наличието на копие за автора в личния му архив. В горния ляв ъгъл на първия лист с черно мастило е изписано на ръка и подчертано името на получателя: „Дүйчев“.

³ В писмото: „свен“, вм. „свѣян“ (в см. *срам*), според сегашния правопис.

⁴ В писмото: „В същност“, вм. „Всѣщност“.

⁵ В писмото: „затвърдиме“, вм. „затвърдим“.

⁶ В писмото: „на тебе“, вм. „на теб“.

⁷ Също като бел. № 6.

⁸ В писмото: „крайъгълният“, вм. „крайъгълния“.

⁹ В писмото: „сърдце“, вм. „сърце“.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР

АРХЕОГРАФИЯ И ПУБЛИКАТОРСКА ДЕЙНОСТ В КОНТЕКСТА НА ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА НА ИНФОРМАЦИОННИТЕ РЕСУРСИ НА АРХИВИТЕ

проф. д-р Андриана Нейкова, СУ

АРХИВНАЯ ЭВРИСТКА В КОНТЕКСТЕ РАБОТЫ ИСТОРИКА-ИССЛЕДОВАТЕЛЯ

проф. д. и. н. Татьяна Хорхордина, РГГУ, Москва

МЕЖДУ АРХИВИСТИКАТА И НАУКИТЕ ЗА ИЗКУСТВОТА: СТРУКТУРИРАНЕ НА НАУЧНИТЕ АРХИВИ В ИИИ ПРИ БАН

проф. д. изк. н. Горица Найденова, БАН

ПИСМЕНИ СВЕДЕНИЯ И ВЕЩЕСТВЕНИ ПАМЕТНИЦИ В ГЕНЕАЛОГИЯТА

проф. д-р Йорданка Гешева, ИИИ, БАН

РАЗВИТИЕ НА ИСТОРИЧЕСКАТА МЕТРОЛОГИЯТА КАТО СПЕЦИАЛНА ИСТОРИЧЕСКА ДИСЦИПЛИНА У НАС

проф. д. и. н. Манчо Веков, ИИИ, БАН

ПАЛЕОГРАФИЯТА И МЯСТОТО ѝ СРЕД ПОМОЩНИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ ДИСЦИПЛИНИ – ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ

проф. д. ф. н. Вася Велинова, ЦСВП, СУ

ЛЕКЦИОННИЯТ КУРС ПО ИЗВОРОЗНАНИЕ В ПЛОВДИВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – РЕАЛИЗАЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВИ

доц. д-р Русалена Пенджекова-Христева, ПУ

АВТОМАТИЗАЦИЯТА В АРХИВИТЕ – ПРЕПОДАВАТЕЛСКИ ПОГЛЕД

доц. д-р Любомир Георгиев, БИА – НБКМ

РУСКИЙ МИР: РУСКАТА МЕКА СИЛА НА БАЛКАНИТЕ. ГЕОПОЛИТИЧЕСКА, ИДЕОЛОГИЧЕСКА И ДУХОВНА РЕАЛНОСТ

доц. д-р Дарина Григорова, СУ

АРХИВНА ДЕОНТОЛОГИЯ: ЕТИКАТА В ПРОФЕСИЯТА НА АРХИВИСТА

д-р Росица Маркова, ЦДА

ЗНАЧЕНИЕ НА АРХИВНАТА ЕВРИСТИКА ЗА НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКАТА ОБРАБОТКА НА АРХИВНИ КОЛЕКЦИИ, ДАРЕНИ НА ДА – ВИДИН

Светлана Кръстева, ДА – Видин

ИВАН ВАЗОВ В БЕРКОВИЦА

д-р Камелия Божилова, БИА – НБКМ

ЛИЧНАТА КОРЕСПОНДЕНЦИЯ МЕЖДУ МИНАЛОТО, НАСТОЯЩЕТО И БЪДЕЩЕТО – А СЕГА НАКЪДЕ?

д-р Цветан Радулов, НА – БАН

ГРАЖДАНСКИТЕ И ЦЪРКОВНИТЕ РЕГИСТРИ НА НАСЕЛЕНИЕТО В ДА – ВИДИН: ИСТОРИЯ, СЪСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ

Мария Новакова, ДА – Видин

НЯКОЛКО ПИСМА НА ИВАН ДУЙЧЕВ И ГЕОРГИЙ ОСТРОГОРСКИ, СЪХРАНЕНИ В ЦЕНТЪРА ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ „ПРОФ. ИВАН ДУЙЧЕВ“

ст. ас. д-р Калина Минчева, ЦСВП, СУ

ЛЕКЦИОНЕН КУРС ИНСТИТУЦИИ И АРХИВИ В ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ В ПУ КАТО ОБЕДИНЯВАЩА ДИСЦИПЛИНА НА СПЕЦИАЛНИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ ДИСЦИПЛИНИ

гл. ас. д-р Станислав Боянов, ПУ

ФОТОАРХИВЪТ НА АННА РОШКОВСКА, СЪХРАНЕН В ЦСВП „ПРОФ. ИВАН ДУЙЧЕВ“, КАТО ИЗВОР ЗА БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА КУЛТУРА

д-р Светозар Ангелов, ЦСВП, СУ

ЧЕРВЕНИЯТ КРЪСТ – МИСИЯ И ДЕЛО, ДОКУМЕНТАЛНО НАСЛЕДСТВО

ас. д-р Таня-Йоана Минкова, ИИИ, БАН

ПРОФИЛАКТИКА ЧРЕЗ ИНТЕГРИРАНО УПРАВЛЕНИЕ НА ВРЕДИТЕЛИ-НАСЕКОМИ (IPM) В КОЛЕКЦИИ ВЪРХУ ХАРТИЕН НОСИТЕЛ

д-р Рени Марчева, СУ

ЗНАНИЯ И УМЕНИЯ НА АРХИВИСТА: ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТО „ОРИЕНТАЛСКИ СБИРКИ“

Милена Косева-Звънчарова, НБКМ

ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ОСОБЕНОСТИ НА ОСМАНОТУРСКИТЕ ДОКУМЕНТИ ОТ КАНЦЕЛАРИЯТА НА МИДХАТ ПАША, ВАЛИЯ НА ДУНАВСКИЯ ВИЛАЕТ, СЪХРАНЯВАНИ ВЪВ ФОНДА НА ОТДЕЛ „ОРИЕНТАЛСКИ СБИРКИ“ В НБКМ

Севдийе Али, НБКМ

ЕЛЕКТРОННАТА БИБЛИОТЕКА ПО АРХИВИСТИКА И ДОКУМЕНТАЛИСТИКА В МРЕЖОВОТО ОБЩЕСТВО

Давид Нинов, НВИМ

ГЛАСЪТ НА МЛАДИТЕ

ПЕРИОДИЧНИЯТ ПЕЧАТ – „ЗАБРАВЕНИЯТ АРХИВ“ НА ЖЕНИТЕ-ХУДОЖНИЧКИ В БЪЛГАРИЯ

Рамона Димова, докторант към катедра АМОИ, ИФ, СУ

FOTNES BULGARICI HISTORIAE BULGARICAE – ПРИНОСЪТ НА ВАСИЛ АПРИЛОВ ЗА ПРОУЧВАНЕТО И ИЗДАВАНЕТО НА ИСТОРИЧЕСКИ ДОКУМЕНТИ ОТ ЗОГРАФСКИЯ Манастир

Георги Митов, студент във II курс специалност История, СУ

ПРИЛОЖЕНИЕ

СПЕЦИАЛНИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ ДИСЦИПЛИНИ В УНИВЕРСИТЕТСКОТО АРХИВНО ОБРАЗОВАНИЕ, АРХИВНАТА ПРАКТИКА И ИЗСЛЕДВАНИЯТА ПО ИСТОРИЯ

доц. д-р Русалена Пенджекова-Христева, ПУ

ПОСЛЕСЛОВ

ЕДНО НЕИЗВЕСТНО ПИСМО ДО АКАД. ИВАН ДУЙЧЕВ

проф. д-р Андриана Нейкова, Илонка Колева, СУ

**УНИВЕРСИТЕТСКИ ЧЕТЕНИЯ ПО АРХИВИСТИКА
ТОМ VII**

**СПЕЦИАЛНИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ ДИСЦИПЛИНИ
В УНИВЕРСИТЕТСКОТО АРХИВНО ОБРАЗОВАНИЕ,
АРХИВНАТА ПРАКТИКА И ИЗСЛЕДВАНИЯТА
ПО ИСТОРИЯ**

Българска
Първо издание

Научен редактор: *Андреана Нейкова*
Предговор и съставителство: *Андреана Нейкова*

Предпечатна подготовка: *Давид Нинов*

Електронно издание

ISBN: 978-954-400-124-7